

Devrimci Marksizm

Parlamentar budalalık, talihsiz kurbanlarında, tarihte ve gelecekte tüm dünyanın, kendilerinin de üyesi olma onurunu taşıdıkları belirli temsil organlarındaki oy çoğunluğu tarafından yönetilip belirlendiğine ve meclis duvarları dışında olup biten savaşlar, devrimler vb. bütün her şeyin, o anda yüce meclislerinin gündemini işgal eden önemli konu her ne ise, bununla alakalı kıyas kabul etmez olaylarla karşılaştırıldığında bir hiç olduğuna ciddi inanmak şeklinde kendini gösteren bir bozukluktur.

Friedrich Engels

Almanya'da Devrim ve Karşı Devrim (1851-52)

Fiyatı: 18 TL (KDV dâhil)

Devrimci Marksizm

TEORİK - POLİTİK DERGİ

Ertuğrul Oruç
Sungur Savran
Volkan Sakarya
Alper Öztaş
Emre Bayır
Levent Dölek
Özgür Öztürk
Sungur Savran

Koronavirüs pandemisinde Türkiye
Millî Mücadele ve sürekli devrim
Ekolojik krizin iktisadi temelleri
Korsch ve Lukács'ın Engels eleştirisi
Engels olarak Engels
Geçiş Programı'nın yapısı ve yöntemi
Lars Lih'in *Lenin*'leri
20. Yüzyılda sosyalist planlama

Devrimci teori olmaksızın devrimci bir hareket olamaz.

V. İ. Lenin, Ne Yapmalı?

Devrimci Marksizm

Sayı: 44

Sonbahar 2020

Üç aylık Teorik / Politik dergi
(Yerel, süreli yayın)

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Şiar Rişvanoğlu

Yönetim Yeri: Adliye Arkası 3. Sokak Tüzün İşhanı No: 22/2 ADANA

Baskı: Alesta Ajans Basım Medya ve Bilgi Tek. San. Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Caddesi Güven Sanayi Sitesi B Blok No. 83 D. 349
Topkapı Zeytinburnu / İSTANBUL
Tel: 0 212 501 21 204

ISSN: 2687-4199

Yurtdışı Fiyatı: 15 Avro Kıbrıs Fiyatı: 20 TL

Fiyatı: 18 TL (KDV Dâhil)

Kapak görseli

Friedrich Engels'in doğumunun (28 Kasım 1820) 200. yılı vesilesiyle Ressam Haydar Özay'ın Kasım 2020'de bitirdiği tablodan detay.

Devrimci Marksizm

Teorik / Politik Dergi

Sayı: 44

Sonbahar 2020

İÇİNDEKİLER

	Bu sayı	5
Ertuğrul Oruç	Koronavirüs pandemisinde Türkiye	9
Sungur Savran	Bir ihtilal olarak Millî Mücadele (2): Anadolu’da sürekli devrim dinamikleri	31
Volkan Sakarya	Marx’ın ekoloji anlayışı ve ekolojik kriz (2): Marx ve ekolojik krizin iktisadi temelleri	91
<u>Marksizmin ustaları dosyası</u>		
Alper Öztaş	Karl Korsch ve György Lukács’ın Engels eleştirilerinin zemini	109
Emre Bayır	Engels olarak Engels	131
Levent Dölek	Geçiş Programı’nın yapısı ve yöntemi	139
Özgür Öztürk	Lars Lih’in <i>Lenin</i>’leri	157
<u>Sosyalist planlama dosyası</u>		
Sungur Savran	“Piyasa Sosyalizmi”nin yükselişi ve düşüşü (1)	167

Bu sayı

Geride bırakmaya hazırlandığımız 2020 yılı, gelecekte hem dünya kapitalizmi açısından hem de Türkiye’de AKP iktidarı açısından politik-ekonomik sınırların belirginleştiği, yönetememe halinin giderek açıklık kazandığı bir yıl olarak hatırlanacak muhtemelen. 2008 sonlarında başlayan “Üçüncü Büyük Depresyon”, hızla küresel nitelik kazanan Koronavirüs salgınının da etkisiyle derinleşerek yeni bir evreye girmiş bulunuyor. Başta ABD olmak üzere birçok ülkede pandemi nedeniyle sert ekonomik daralmalar yaşanırken, iflaslar artıyor, işsizlikte rekorlar kırılıyor, bütçe açıkları göklere tırmanıyor. Böyle bir çöküntünün ortasında kapitalist devletlerin hükümetleri, genel olarak, virüsten korunma sorumluluğunu vatandaşa, toplu çalışılan yerlerde alınacak tedbirleri ise patronların insafına bırakmış durumdalar. Tam bir acz tablosu ile karşı karşıyayız.

Burjuvazi bocalıyor. Fakat karşısında örgütlü ve etkili bir işçi sınıfı olmadığında sorunları ötelemeyi veya rafa kaldırmayı başarıyor. Örneğin ABD’de, seçim yılı olmasının da etkisi ile politizasyon artmış, “herkes için sağlık sigortası” gibi talepler dillendirilmeye başlanmıştı. Black Lives Matter (BLM) hareketi de büyük bir protesto dalgasının başını çekmişti. Yerleşik düzen, bu türden talepleri ve protestoları söndürmeyi başardı. Yine de bu, yerleşik düzenin her zaman başarılı olacağı anlamına gelmiyor. Depresyon ortamında inişli çıkışlı bir tempo ile süregiden yeni devrimci dalga (dünya devriminin üçüncü dalgası), büyük alt-üst oluşlara hazırlıklı olmak gerektiğini göstermiş bulunuyor. İşçi sınıfının örgütlü mücadelesini güçlendirmenin, enternasyonal siyasi örgütlenmenin önemi tekrar tekrar ortaya çıkıyor.

Önümüzdeki dönemde dünya kapitalizminin şiddetli bir sermaye değersizleşmesi dalgası ile karşılaşacağı şimdiden öngörülebilir. Krizin derinleşmesi, sınıf mücadelesinin de sertleşmesi demek. Mücadele hem sermaye ile işçi sınıfı arasında, hem de bizzat sermayelerin kendi aralarında cereyan ediyor, edecek. Sermaye

içi çatışmaların ülkeler arasında gerilimlere, hatta savaflara yol açacağı da kesin. Büyük güçler arasında şimdilik ticaret savaşları veya vekâlet savaşları biçiminde yaşanan çelişkilerin daha büyük çatışmalara dönüşmesi sürpriz olmayacak.

Böyle bir ortamda, AKP-MHP Türkiye'si, Osmanlı kıyafetleri giydirilmiş militarist heveslerini artık gizlemeye dahi gerek duymuyor. Dişine göre birilerini bulup hırpalamak için etrafa bakınan bir bıçkın edasıyla, imparatorluk hayalleri görüyor. Bir tarafta askıda ekmek, diğer tarafta “bölge gücüyduk, artık küresel güç oluyoruz” iddiası. Bir yanda iki maskeyi dağıtamayan, vatandaşa IBAN numarası veren bir garibanlık, diğer yanda önüne gelene posta koyma çabası. Fakat bu iki tavır aslında birbirleriyle çelişmiyor, aksine biri diğerini koşulluyor. Ülke içinde siyasal açıdan epeyce zayıflayan, ekonomik krize herhangi bir çözüm kapasitesi bulunmayan iktidar, varlığını sürdürebilmek için olağanüstü koşulları (savaş dâhil) sürekli kılmaya çalışıyor. Ayrıca kriz ortamında sermayeyi memnun edebilmek için de emekçilerin sırtına daha fazla binmesi gerekiyor. Bu bakımdan pandemi ortamını kendisi için bir fırsat olarak görüyor. 12 Eylül dikta rejiminin bile dokunamadığı kıdem tazminatı hakkını budamaya ve zaman içinde ortadan kaldırmaya dönük hamlelere girişmesi, gözünü ne kadar kararttığını gösteriyor.

Türkiye işçi sınıfı, sermayenin saldırılarına, Somali madencilerin ağzından “Vallahi de korkmuyoruz, billahi de korkmuyoruz sizden” diyerek yanıt verdi. Her türlü baskıya rağmen geri adım atmayan maden işçisi, gerçek muhalefetin nasıl yapılacağını bir kez daha kanıtladı. İşçi sınıfının bu muazzam potansiyelini salt hak aramanın ve direnişin ötesine taşıyabilmek gerekiyor. İşçilerin haklarının kalıcı olabilmesi için, işçilerin iktidarda olması gerekiyor. Bunun için de kendisine sosyalist diyen, devrimci diyen yapıların ve örgütlerin düzen partileri ile flört etmeyi bırakıp bir an önce yüzlerini işçi sınıfına dönmeleri, sınıfla bütünleşmeleri gerekiyor.

Devrimci Marksizm okurları, Koronavirüs salgınının başlangıcından itibaren pandeminin sınıfsal niteliğine dikkat çektiğimizi anımsayacaklardır. Bu sayımızda da ilk yazı, pandemi ile mücadelenin Türkiye ayağını inceliyor. Ertuğrul Oruç, Çin’de ortaya çıktıktan sonra pandemi halini alan Koronavirüs salgınına karşı Türkiye’nin geliştirdiği politikaların sınıfsal bir gözle eleştirisine girişiyor. Yazar, Türkiye’nin salgının henüz ülkeye girmede, salgına karşı tahkimat yapılabilecek hazırlık dönemini heba ettiğini, salgın ülkeye girdikten sonra ise virüse karşı aşının ve ilacın bulunmadığı bir ortamda, salgının yayılmasını önleyecek yegâne önlemler olarak tarif ettiği izolasyon ve karantina önlemlerini ve test politikasını sınıfsal bir tercih yaparak burjuvazinin çıkarları doğrultusunda düzenlediğini tespit ediyor. Ayrıca Türkiye’nin salgın öncesi dönemde uyguladığı birtakım akıl dışı sağlık hizmeti uygulamalarının tamamen tesadüfi şekilde kendi lehine sonuç verdiğini, bu sayede sağlık kapasitesinin zor da olsa salgına cevap verebildiğini vurguluyor. Yazar, salgının birinci dalgasının ilk perdesinde hükümetin süreci yönetebileceğine dair özgüven kazandığı, bu özgüvenin kırılmasının gerektiği, bunu yapacak tek gücün de işçi sınıfının üretimden gelen gücünü kullanarak olabileceğinin altını çiziyor. Sonuç kısmında ise yazar, veriler sunarak virüsün herkesi aynı derecede etkilemediğini, işçi sınıfının ve ezilenlerin daha fazla etkilendiğini, dolayısıyla çözümün de sınıfsal olması gerektiğini, bunun için de ulusal ve uluslararası düzeyde örgütlenmiş güçlü devrimci işçi partilerinin inşasının elzem olduğunu öne sürüyor.

Volkan Sakarya “Marx’ın ekoloji anlayışı ve ekolojik kriz” başlıklı yazı dizisinin ikinci yazısında, yaşadığımız ekolojik krizin iktisadi temellerini Marksist bir perspektiften ortaya koyuyor. Yazının ilk bölümünde, Sakarya, sermayenin doğayı bedava mülk edinmesi temelinde oluşan çevresel dışsallıkların, sermayenin doğayla olan karşılıklı etkileşiminde oynadığı olumsuz rolü ve söz konusu dışsallıkların piyasa yöntemleriyle neden içselleştirilemeyeceğini inceliyor. Yazının ikinci bölümünde ise, soyutlama düzeyleri açısından Marx’ın *Kapital*’inde izlenen mantıksal sıra çerçevesinde kapitalizmin hareket yasalarının çevresel dışsallıklar üzerinden doğayı nasıl sistematik bir şekilde yıkıma uğrattığını somut bir şekilde gösteriyor. Sakarya’nın iddiası iç içe geçen ekolojik ve ekonomik krizlerin birbirlerini büyüyen ölçeklerde üretirken, kâr için üretim gerçeği ile insan ihtiyaçları için üretim ihtiyacı arasındaki çelişkinin gün geçtikçe daha çok büyüdüğü ve kapitalizmin dünyayı gün geçtikçe daha da yaşanılmaz kıldığı yönünde.

Sungur Savran, ilk kısmı 41-42. çift sayımızda yer alan “Bir ihtilal olarak Millî Mücadele” başlıklı yazısının ikinci kısmında, Anadolu’da yaşanan devrimci dalganın bir sürekli devrim haline gelme istidadı gösterip göstermediği sorusu üzerine eğiliyor. Savran bunu yapmak için, önce devrimlerin hangi kanallardan ilerlediğine ilişkin basma kalıp görüşleri eleştirirken, başka şeylerin yanı sıra, bazen devrimin ilerleme biçiminin düpedüz savaş olduğunu da saptıyor. Ardından gözünü Anadolu’ya çevirerek Kuvayı Milliye olarak anılan, düzenli ordu dışında halkın inisiyatifıyla kurulan askeri birliklerin içinde köylülüğün rolünü inceliyor. Savran’a göre, Kuvayı Milliye içinde bir sınıf mücadelesi yaşanmış, burjuvazinin temsilcisi Ankara, devrimi köylülüğün etkisine sokma potansiyeli yaratan müfreze güçlerini, en önemlisi Çerkes Ethem’in Kuvayı Seyyare’sini, bilinçli olarak bastırmıştır. Savran, bu tezi ileri sürerken Anadolu’da esen devrimci rüzgârda genç Sovyet devletinin hegemonyasını da bir faktör olarak vurguluyor. Yazının bir sonraki sayımızda yayınlanacak olan son kısmı, “Mustafa Suphi’leri kim öldürdü?” başlığı altında Türkiye Komünist Fırkası’nın Millî Mücadele’deki yerini inceleyecek.

Bu yıl, önderimiz ve ustamız Friedrich Engels’in doğumunun 200. yılı. Ayrıca Lenin’in doğumunun 150., Trotskiy’in Stalin’in bir ajanı tarafından katledilmesinin ise 80. yıldönümü. “Marksizmin ustaları” başlıklı dosyamız bir yandan bu yıldönümüne binaen Engels üzerine bir yazı ve bir kitap tanıtımını, diğer yandan da onun takipçisi iki büyük devrimci, Trotskiy ve Lenin üzerine iki yazıyı içeriyor. Dosyanın ilk yazısında Alper Öztaş, Batı Marksizmi geleneği içinden Engels’e yöneltilen eleştirilerin karşı eleştirisine girişiyor. Özellikle Karl Korsch ve György Lukács’ın çalışmalarına odaklanan Öztaş, bu iki düşünürün Engels’e getirdikleri eleştirilerin daha ziyade Hegel-öncesi, Kantçı-pozitivist bir zemine sıkıştığı tespitini savunuyor. Öztaş’a göre, Hegel diyalektiğini kavrayamayan, bir anlamda Hegel’e yükselemeyen düşünce kaçınılmaz olarak Kant’a geri düşecektir. Bunun sonucu ise Marksist diyalektik maddeci yöntemden tümüyle uzaklaşılmasıdır.

Emre Bayır, Terrell Carver’ın, Engels’in sadece siyasal mücadelesini ve düşünsel üretimini değil, gençlik yıllarıyla birlikte hayatının diğer yönlerini de ele alarak okuyucusuna kapsamlı bir yaşam öyküsü sunan *Friedrich Engels: Yaşamı ve Düşüncesi* kitabını değerlendiriyor. Bayır, Engels’in içinde doğduğu, büyüdüğü şartların ve etkilendiği fikirlerin yaşamına yayılan etkilerini, Engels’i nelerin Engels

yaptığını yakından incelemek isteyen okuyucuların yararlanabileceği bir kaynak olmasına rağmen, bu çalışmanın zayıf ve yanıltıcı yanlarının olduğuna dikkat çekiyor. Bayır, Engels'in devrimciliğinin, bu kitapta aktarılan haliyle, diğer insani yönleri arasında büyük ölçüde kaybolması ve yaşamının son 40 yılının neredeyse sadece bir yazar ve düşünür olarak aktarılması sebebiyle, Carver'ın, Engels'in "Yaşamı ve Düşüncesi"ni tanıtmak için yeterince doğru ve dengeli bir tablo çizemediği sonucuna varıyor.

"Geçiş Programı'nın yapısı ve yöntemi" başlıklı yazıda Levent Dölek, 1938 yılında IV. Enternasyonal'in programı olarak kabul edilen ve Lev Trotskiy tarafından kaleme alınan Geçiş Programı'nın yapısı ve yöntemi üzerine yoğunlaşıyor. Geçiş Programı'nın kullandığı yöntemi, devrimci parti ile kitlelerin eylem içindeki etkileşimini merkezine alarak inceleyen makale, günün koşullarından devrimci duruma kadar kitlelerin eylem içinde hem bilinç hem de örgütlülük yönünden hareketini ve gelişim aşamalarını irdeliyor. Bu yönüyle 21. yüzyılda proleter sosyalizminin programının nasıl olması gerektiğine dair bir tartışma açıyor.

Engels'in doğumunun 200. yılı, ama aynı zamanda Lenin'in doğumunun 150. yılı demiştik. Önceki sayılarımızda, son dönemde Lenin üzerine araştırmalarda belirgin bir canlanma yaşandığını, bu konuda birbiri ardına önemli eserlerin çıktığını belirtmiştik. Ayrıca bu literatürün nitelikli çalışmalarını ele alan kitap değerlendirmelerine dergimiz sayfalarında yer vereceğimizi söylemiştik. Bu çerçevede, Lars Lih'in iki kitabını değerlendiriyoruz. Özgür Öztürk, Lih'in *Lenin: Farklı Bir Yol* ve Lenin'i *Yeniden Keşfetmek* başlıklı kitaplarını bir arada ele alıyor. Lih'in Lenin yorumunun özgün yanlarını, güçlü ve zayıf yönlerini tartışıyor. Lih'in çalışmasının genel anlamda çok önemli ve değerli olduğunu teslim ediyor, ama aynı zamanda Lih'in Lenin'in ekonomizm eleştirisini biraz fazla hafife aldığını öne sürüyor. Öztürk'e göre, tam aksine, Lenin tüm yaşamı boyunca "ekonomist" kavrayışla mücadele etmiş, ekonomizmi ve onun akrabası sendikalizmi burjuva ideolojisinin işçi hareketi içindeki etkisi ile ilişkilendirmiştir.

Bir süredir ara vermek zorunda kaldığımız akar dosyamız "Sosyalist planlama" bu sayıda yine başlıyor. Dosyada Sungur Savran'ın Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nin yaklaşık 30 yıl önceki çöküş döneminde kaleme aldığı bir yazı var. Yazının bağlamı o günün tartışmaları olduğu için dönemin revaçta kavramı "Piyasa Sosyalizmi" başlıkta dahi yerini alıyor. Ama yazının kalıcı yanı, 20. yüzyıl sosyalist planlama deneyiminin pratikte ortaya çıkan zaaf ve kusurlarının planlamanın içkin sorunlarından değil, sosyalizmin tek tek ülkelerin sınırları içine hapsedilmesinden ve bürokratik yozlaşmadan kaynaklandığını somut argümanlarla ortaya koyma çabası. Yani sosyalist inşa yeniden kendine alan bulduğunda şayet yönetici kadro ve organlar yeterince bilinçli ise eski sorunlar tekrarlanmayacak ve sosyalizm gerçekten başarılı olacaktır. Orijinal yazı, konunun önemi ve az tartışılmış olması dolayısıyla çok uzundu. Yazı *Devrimci Marksizm*'de iki bölüm halinde yayınlanıyor. Gelecek sayımızda ikinci bölüm de yayınlanacak.

Önümüzdeki sayılarda görüşmek üzere ...

Koronavirüs pandemisinde Türkiye

Ertuğrul Oruç

Bu yazı, pandemi ile mücadelede hayatını kaybetmiş tüm emekçilere ithaf edilmiştir...

1. Kâbus başlıyor

2019 Aralık ayı sonlarında Çin'in Wuhan şehrinde sebebi bilinmeyen zatürre vakaları görülmeye başlandı. 29 Aralık günü Wuhan'da bir hastane dört kişiye zatürre teşhisi koydu ve bu hastaların, bir canlı hayvan ve deniz ürünleri pazarında satış yaptıklarını belirledi. Bunun üzerine sağlık yetkilileri yaptıkları araştırmada bu pazarla ilişkili benzer belirtiler gösteren başka hastalar da buldu.¹ 31 Aralık'ta Wuhan Belediyesi Sağlık Komisyonu, bilinmeyen bir virüs kaynaklı zatürre hastaları olduğunu ve hastaların virüsü bir canlı hayvan ve deniz ürünleri pazarından kapmış olabileceğini Dünya Sağlık Örgütü'ne (DSÖ) bildirdi.² Ertesi gün pazar kapatıldı. Çin, 3 Ocak'ta hastalardan aldığı örneklerden virüsü elde ederek genetik dizisini

1 Qun Li vd., "An Outbreak of NCIP (2019-nCoV) Infection in China — Wuhan, Hubei Province, 2019–2020." *China CDC Weekly*, 2.5, 2020, s. 79-80.

2 Bildirim detayı için bkz. <https://promedmail.org/promed-post/?id=6864153%20#COVID19>, erişim tarihi: 1 Ağustos 2020.

çözdü. Bu sayede hem virüsün SARS³ ve MERS⁴ gibi virüslerin içinde yer aldığı Koronavirüs ailesinden yeni bir virüs olduğu saptandı⁵ hem de virüsü tespit etmeye yarayacak bir testin geliştirilmesi yönünde çok önemli bir adım atılmış oldu.⁶

11 Ocak'ta korkulan oldu, Çin'de yeni tip Koronavirüs⁷ kaynaklı ilk ölüm gerçekleşti. 13 Ocak'ta Çin dışındaki ilk vakanın Tayland'da rapor edilmesini takip eden 10 gün içinde Asya'daki birçok ülkede, Fransa'da ve Avustralya'da vakalar rapor edilmeye başlandı. Virüsün insandan insana bulaştığının kanıtlanması ve kontrolsüz şekilde yayılmaya devam etmesi nedeniyle 23 Ocak'ta Çin hükümeti radikal bir karara imza atarak yaklaşık 11 milyon nüfuslu Wuhan şehrinde katı bir sokağa çıkma yasağı getirdi ve buna ilave olarak şehre girişi-çıkışları kapattı. Daha sonraki günlerde Wuhan şehrinin de bağlı olduğu Hubei eyaletinin diğer pek çok şehrinde de yaklaşık 60 milyon insanı kapsayan benzer yasaklar uygulamaya koyuldu.

DSÖ, virüsün dünyaya kontrolsüz şekilde yayılmaya devam etmesi üzerine 30 Ocak'ta "Uluslararası Önemi Haiz Halk Sağlığı Acil Durumu" ilan etti. Bu andan itibaren hastalığın merkezi Çin'den diğer coğrafyalara kayacak, Çin hastalığının yayılmasını önlemek amacıyla yaptığı radikal müdahaleler ve bunlardan aldığı görece iyi sonuçlarla anılacaktı.

2. Pandemi süreci öncesi Türkiye sağlık ortamı

Türkiye'de sağlık, AKP iktidarı tarafından 2003 yılında uygulamaya koyulan "Sağlıkta Dönüşüm Programı" ile yıldan yıla giderek daha fazla piyasalaşmış⁸ ve bu bağlamda piyasa için kâr getirisi olmayan koruyucu sağlık hizmetleri geri plana itilmiş, özel sektörün hizmet sunumundaki payı çok ciddi artış göstermiş, sağlığın finansmanı "hasta başvuru sayısı" ve "hastalara uygulanan tetkik sayısı" üzerinden kurgulanmış (performans sistemi) ve dolayısıyla bu iki parametre "kısıktılarak" muazzam şekilde artırılmıştı.⁹ AKP sağlıktaki tüm bu "dönüşümü" sağlık emek sürecini kuralıslaştıran (daha az kişi ile daha çok iş yaptırma, daha uzun saatler daha yoğun çalıştırıp daha az maaş verme vb.) uygulamaları adım adım hayata geçirerek

3 SARS (Ağır Akut Solunum Yolu Sendromu) virüsü: ilk kez Çin'de tespit edilmiş ve dünya genelinde 2002-2004 yılları arasında 811 kişinin ölümüne neden olmuş Koronavirüs ailesinden bir virüs.

4 MERS (Orta Doğu Solunum Yolu Sendromu) virüsü: ilk kez Suudi Arabistan'da tespit edilmiş ve dünya genelinde 2012'den günümüze 866 kişinin ölümüne neden olmuş Koronavirüs ailesinden bir virüs.

5 Wenjie Tan vd.; "A novel coronavirus genome identified in a cluster of pneumonia cases—Wuhan, China 2019–2020.", *China CDC Weekly*, 2.4, 2020, s. 61-62.

6 Virüsü tespit etmek için geliştirilen test kiti, virüsün RNA dizisi temel alınarak geliştirildi.

7 Yeni bulunan bu virüse sürecin başlarında yeni Koronavirüs anlamına gelen "2019-nCoV" adı verilmişti. Daha sonra 11 Şubat'ta DSÖ "COVID-19", Uluslararası Virüs Taksonomi Komitesi ise "SARS-CoV-2" adını verdi. Biz ise yazının geri kalanında bu yeni virüsü "Koronavirüs" olarak anacağız.

8 AKP iktidarından önce de sağlıkta piyasalaşma başlamıştı. Uluslararası ve ulusal farklı dinamikleri de arkasına alan AKP iktidarı, sağlık alanını Türkiye'de görülmemiş bir ölçüde piyasanın güdümüne soktu.

9 T.C. Sağlık Bakanlığı, "Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2018", s. 161-194.

gerçekleştirdi.

Sağlık alanında yaşanan bu piyasalaşma hamlesi, Türkiye’ye özgü bir durum değildi. 1980’lerde başlayıp, 1990’ların başında Sovyetler Birliği’nin ve Doğu Avrupa’daki işçi devletlerinin çözülmesiyle ciddi bir ivme kazanmış, kazanılmış işçi haklarına saldıran, dünya çapında etkili olan piyasalaşma taarruzunun Türkiye’deki yansımasydı.

Bir ülkenin sağlık alanının piyasalaşması, üretilen hizmetlerin giderek daha fazla kısmının kamusal ve ücretsiz olmaktan çıkarılıp, alınıp satılır metalar (ücretli) haline getirilmesi anlamına gelir. Böyle bir sağlık ortamında, kârlı olmayan hizmetler mümkün olduğunca verilmez ya da kâr getirecek şekilde yeniden düzenlenir. Dolayısıyla toplum içinde hastalıkların oluşmasını daha baştan önleyen her türlü müdahale (koruyucu hizmetler) göz ardı edilir.¹⁰ Adeta “toplum hastalansın da biz de ücreti karşılığı tedavi edelim” yaklaşımı benimsenir. Bu durum hem sağlık hizmetlerine gereğinden fazla para harcanmasına yol açar hem de toplumun genel sağlık göstergelerini olumsuz etkiler.

Türkiye, Koronavirüs pandemisini¹¹ işte böyle bir sağlık ortamında karşılamış oldu. Buna bir de 2018’den bu yana Türkiye ekonomisinin içine düştüğü derin kriz durumunu eklediğimizde, AKP iktidarının pandeminin ülke içindeki etkilerini bırakın bertaraf etmeyi neden hafifletmeyi bile başaramadığının nedenlerini daha iyi kavrayabiliriz.

3. Virüs kapımızda: Türkiye’nin hazırlık dönemi

Türkiye’de ilk Koronavirüs vakası resmî olarak 11 Mart’ta duyuruldu.¹² Virüs Çin’de Ocak ayı başında tespit edildiğine göre Türkiye’nin yaklaşık 2 aylık bir hazırlık süresi mevcuttu. Bu süre, çarçur edilmiştir.

Türkiye’nin Koronavirüs pandemisi yaşanmadan önce 2019 yılında DSÖ’nün dokümanları temel alınarak hazırlanmış ve 2019’un sonunda güncellenerek yayımlanmış bir “Ulusal Pandemi Hazırlık Planı”¹³ vardı.¹⁴ Plan, ayrıntılı şekilde dünya durumu ile ulusal durumu dinamik olarak iç içe ele almakta, her biri ayrıntılı olarak işlenmiş şu beş ana başlık temelinde öneriler sunmaktaydı: Planlama ve koordinasyon, izleme ve değerlendirme, koruma ve önleme, sağlık sistemi yanıtı ve iletişim.¹⁵

10 Çevre sağlığı, ana-çocuk sağlığı, aşılama, aile planlaması gibi hizmetler. Bu hizmetlerin sunulduğu Sağlık Ocakları’nın kapatılması da bu anlamda anılmayı hak etmektedir.

11 DSÖ pandemiyi, yeni bir hastalığın dünya çapında yayılması olarak tanımlamaktadır.

12 Aynı gün DSÖ de “pandemi” ilan etmişti.

13 Bu plana şu adresten ulaşılabilir: https://www.grip.gov.tr/depo/saglik-calisanlari/ulusal_pandemi_plani.pdf.

14 20. ve 21. yüzyılda görülen pandemilerin birçoğundan (en bilineni İspanyol gribi virüsü) “İnfluenza” ailesine mensup virüsler sorumlu olduğu için pandemi planı İnfluenza virüsleri için hazırlanmış. Ancak planın özü herhangi başka bir mikroorganizma kaynaklı pandemiler için de iyi bir temel kaynak niteliğinde idi. Bkz. DSÖ, “Responding to community spread of COVID-19”, Interim guidance, 7 Mart 2020.

15 Türk Tabipleri Birliği (TTB) COVID-19 İzleme Kurulu “COVID-19 Pandemisi 2. Ay Değerlendirme Raporu”, s. 23.

Türkiye, elindeki bu hazır olanağı kullanmamıştır. Ne Koronavirüs pandemisi öze-
linde planı güncellemiştir ne de mevcut planda öngörülen adımları zamanında at-
mıştır.¹⁶

Türkiye'nin hazırlık aşamasında ihmal ettiği konular arasında şunlar vardır:

- Ülke çapında ve iller düzeyinde koordinasyon kurullarının çalıştırılmaması,
- Sağlık merkezlerinin (Aile Sağlığı Merkezleri [ASM], hastaneler) fiziki ve iş gücü planlamasının yapılmaması,
- Test kiti gerekliliği hesaplaması yapılmadığı için yeteri kadar kit temini ya-
pılmaması,
- Test uygulanacak merkezlere dönük bir planlama yapılmaması (11 Mart'ta
3 farklı ilde toplam 3 merkezde test yapılabilirdi),
- Kişisel koruyucu donanım (KKD)¹⁷ eksikliği bariz şekilde mevcut iken temini
ve/veya üretimine dair bir planlama yapılmaması,
- Karantinaya¹⁸ ve izolasyona¹⁹ alınacak kişilere yönelik nasıl bir yöntem iz-
leneceğinin belirlenmemesi,
- Umre ziyaretlerinin ertelenmemesi. Üstüne üstlük umrecilerin dönüşlerinde
de karantina önlemleri alınmadan evlerine dönmelerine göz yumulması,²⁰
- Sınır kapılarının kapatılmasında ve uçak seferlerinin durdurulmasında geç
kalınması.

Bu dönemde olumlu olarak anılabilecek tek gelişme olarak Koronavirüs Sağlık
Çalışanları Rehberi'nin²¹ yayımlanması sayılabilir.

4. Virüs içimizde: kâbusu yaşamaya başlamak

Hazırlık sürecini “Ağustos böceği”ne benzer şekilde geçiren Türkiye'nin
Koronavirüs'ün birinci dalgasındaki²² müdahalelerini başlıklar halinde inceleyece-
ğiz.

a) Pandemi nasıl sona erer?

Bir pandemi durumu ile karşı karşıyaysak, bunu ne şekilde alt edebileceğimizi

16 Plan çok ayrıntılı olduğu için tek tek başlıkların üstünden geçmek bu yazının boyutunu aşacaktır. Yazının ilerleyen kısımlarında değinilen eksiklerin pek çoğu planda yer alıp Türkiye'nin adım atmakta geciktiği önlemler arasındadır.

17 Maske, önlük, siperlik, eldiven, gözlük vb.

18 Karantina: bulaşıcı bir hastalık etkenini almış olma ihtimali olan kişileri hastalığın kuluçka sü-
resi boyunca sağlıklı kişilerden ayırma işlemi.

19 İzolasyon: hasta olduğu bilinen kişileri sağlıklı kişilerden ayırma işlemi.

20 Meseleye yalnızca “umreciler ülkeye virüs taşıdı” olarak bakmamak gerekir. Meselenin cidi-
yeti tam olarak kavranırsa ve bu halka anlatılsa belki de umrecilerin ikna edilerek gitmemeleri
sağlanabilirdi. Umreye bu şekilde önlem alınmadan gitmelerine izin verilerek, aynı zamanda, biz-
zat umrecilerin hayatına kastedildiğini atlamayalım. Sayısını net bilemesek de bazı umrecilerin
döndükten sonra Koronavirüs'ten dolayı vefat ettiğini biliyoruz.

21 Bu plana şu adresten ulaşılabilir: https://hsgm.saglik.gov.tr/depo/haberler/ncov/2019-nCov_Hastal_Salk_alanlar_Rehberi.pdf.

22 Bu yazıda “birinci dalga” ifadesiyle ilk vakanın görüldüğü tarih (11 Mart) ile Türkiye'nin
“normalleşme”ye geçtiğini iddia ettiği 1 Haziran arası dönem kastedilmektedir.

bilmeliyiz. Pandemiler şu koşulları sağlayarak alt edilebilir:

- Toplumun önemli bir kesiminin hastalıkla karşılaşıp bağışıklık kazanmasıyla (Sürü bağışıklığı),²³
- Aşı veya koruyucu ilaç kullanımı ile toplumu bağışıklandırarak,²⁴
- Etkenin bulaştırıcılığında ve/veya hastalık oluşturma kapasitesinde kendiliğinden bir azalma olmasıyla,

Bunların olmadığı durumda ise dünya çapında diğer ülkeler ile koordine bir şekilde tek tek ülkelerin hastaları etkin olarak tespit edip onları ve onlarla temas edenleri sağlıklı kişilerden yalıtması yoluyla.

Şu an için Koronavirüs'ün etkin bir aşısı ve ilacı bulunmuş değil. Virüsün kendini değiştirmesini beklemek ve/veya toplumu korunmasız şekilde virüse maruz bırakıp ölümlere razı olmak dışında geriye kalan tek seçenek hastaları toplumdan yalıtmaktır. Bu seçeneğin ülkemizde olması gerektiği gibi uygulanmadığı açıktır.

b) Salgın ile mücadelenin yol haritası: Sürveyans

Salgın hastalıklar ile mücadelede başarı için “enfeksiyon (bulaşma) zinciri”nin kırılması gereklidir.²⁵ Bunu başarmak için bir stratejimiz olmalıdır. İşte bu stratejinin basamaklarını “sürveyans”ı kullanarak oluştururuz.

Sürveyans, “verilerin sistematik olarak toplanması, biriktirilmesi ve elde edilen sonuçlara göre harekete geçecek kişiler başta olmak üzere bu sonuçlara ihtiyacı olan birimlere hızla geri bildirimini sağlamak üzere değerlendirilmesi süreci” olarak tanımlanabilir.²⁶

- DSÖ, Koronavirüs için sürveyansın amaçlarını şöyle sıralamış:
- Hızlı tespit, izolasyon, test yapabilme ve şüpheli vakaların yönetimi,
- Temaslıları belirleme ve izleme,
- Kontrol önlemlerinin uygulanmasına rehberlik etme,
- İncinebilir gruplar arasındaki salgınları tespit etme,
- Pandeminin sağlık hizmetleri ve toplum üzerindeki etkisini değerlendirme,
- Uzun vadeli epidemiyolojik eğilimleri ve COVID-19 virüsünün evrimini izleme,
- COVID-19 virüsünün İnfluenza ve diğer solunum yolu virüsleri ile birlikte

23 Bunun olabilmesi için hastalığın vücutta kalıcı bağışıklık oluşturuyor olması gerekir. Koronavirüs'ün kalıcı bağışıklık oluşturmadığı, hastalığı geçirdikten belli bir süre sonra tekrar hasta olunabildiği rapor edilmektedir. Örnek olarak bkz. Kelvin Kai-Wang To vd., “COVID-19 re-infection by a phylogenetically distinct SARS-coronavirus-2 strain confirmed by whole genome sequencing.”, *Clinical Infectious Diseases*, 2020.

24 Aşılamadan iki tür fayda elde edilebilir. İlki, kalıcı bağışıklık oluşturarak hastalanmayı engellemesi. Esas umulan fayda budur. Olası diğer senaryo ise aşının hasta olmayı engelleyecek bağışıklığı oluşturmaya bile hastalığa bağlı gelişebilecek ağır sonuçların (ölüm, kalıcı sakatlık gibi) önüne geçmesidir.

25 ABD Hastalık Kontrol ve Korunma Merkezleri (CDC), Ders 1: Epidemiyolojiye Giriş Bölüm 10: Enfeksiyon Zinciri, <https://www.cdc.gov/csels/dsepd/ss1978/Lesson1/Section10.html#ALT119>.

26 Rukiye Çetin Seçkin ve Halis Akalın, “Bulaşıcı Hastalıklarda Sürveyans: Niçin? Nasıl? Ne durumdayız?”, *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 34.3; 2008, s. 135-142.

dolaşımını anlama.²⁷

Sağlık Bakanlığı pandemi sürecinin başlangıcından itibaren sürveyans verilerini olması gereken ayrıntı düzeyinde halk ile paylaşmamış, bölük pörçük veriler sunmuştur. Bakanlığın günlük paylaştığı veriler; günlük ve toplam kesin olgu²⁸ ve ölen olgu sayıları, günlük ve toplam yapılan test sayısı, günlük ve toplam yoğun bakım, entübe²⁹ ve iyileşen hasta sayıları ile sınırlı kalmıştır.³⁰ Ancak hastalığa karşı doğru ve etkin bir strateji izlemek için çok daha fazla ve ayrıntılı veriye ihtiyaç vardır.³¹ Denebilir ki belki de Sağlık Bakanlığı'nın elinde bu veriler ayrıntılı şekilde vardır. Bu iddia, neden verilerin halka açıklanmadığını açıklamaz. Ama diyelim Bakanlık kendi çalıp kendi oynama yolunu seçmiştir. O halde ortaya elle tutulur, başarıya ulaşmış bir strateji ortaya koymasını beklerdik. Bu da gerçekleşmemiştir.

c) Salgın hastalıkların yayılmasını önleme yolları

Bulaşıcı hastalıkları kontrol altına almak ve sonrasında tamamen ortadan kaldırmak için enfeksiyon zincirinin öğelerinin her birine yönelik ayrı ayrı önlemler almamız gerekir. Bu önlemleri şöyle sıralayabiliriz:

- **Enfeksiyon kaynağına yönelik önlemler:** Vaka tespiti, vaka bildirimini, Filyasyon ve temasların bulunması, karantina ve izolasyon önlemlerinin alınması, taşıyıcıların taranması, hastaların tedavisi ve eğitimi.
- **Sağlıklı kişilere yönelik önlemler:** Aşılama, etkenle karşılaşma olasılığının azaltılması (toplu etkinliklerin-sokağa çıkmanın sınırlandırılması, evden çalışma, temas süresinin azaltılması, vardiyanın kısaltılması ve dinlenme aralıklarının düzenlenmesi vb.) ve vakaların erken tanı ve tedavisi.³²
- **Bulaşma yoluna yönelik önlemler:** Sosyal mesafe (en az 1 metre, 3-4 adım), el hijyeni (el yıkama, el antiseptiği kullanımı), solunum hijyeni, çevrenin olumlu hale getirilmesi, yüzey temizliği, dezenfeksiyon, kapalı ortamların sık havalandırılması, iç ortam hava kalitesinin iyileştirilmesi, gerekli durumda risklere paralel uygun kişisel koruyucu donanım kullanımı ve sağlık eğitimi.

27 TTB COVID-19 İzleme Kurulu, "COVID-19 Pandemisi 4. Ay Değerlendirme Raporu", Cavit Işık Yavuz, "Salgın Kontrolü, Sürveyans ve Filyasyon Uygulamaları" içinde, 2020, s. 103-104.

28 PCR testi pozitif olan olgular. Testin doğruluğu yüzde 100 olmadığı için bu sayı toplam olgu sayısını ifade etmez.

29 Doğal nefes alış-verişini yapamadığı için farklı yöntemlerle alternatif hava yolu açılan hasta.

30 Halk Sağlığı Uzmanları Derneği (HASUDER), "Yeni Koronavirüs Hastalığı (COVID-19) Pandemisine Türkiye'de Hazırlıklılık ve Yanıt: 28. Gün Değerlendirmesi", 12 Nisan 2020, s. 10.

31 HASUDER, "Yeni Koronavirüs Hastalığı (COVID-19) Pandemisine Türkiye'de Hazırlıklılık ve Yanıt: 56. Gün Değerlendirmesi", 10 Mayıs 2020, s. 2-3.

32 T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü "COVID-19 (Sars-Cov2 Enfeksiyonu) Temaslı Takibi, Salgın Yönetimi, Evde Hasta İzlemi ve Filyasyon", Bilimsel Danışma Kurulu Çalışması, 1 Haziran 2020, s. 9.

d) Enfeksiyon kaynağına yönelik önlemler

Karantina ve izolasyon

Enfeksiyon zincirinde Koronavirüs'ün kaynağı gelinen bu noktada artık insandır. Çin'de hastalığa yakalanan ilk kişilerin, virüsü vahşi hayvanlardan kapmış olabileceği (ilk kaynağın yarası olabileceği) düşünülmüştür.³³ Ancak hemen sonraki günlerde virüsün insandan insana bulaştığı ispat edildikten ve insanlar arasında muazzam ölçüde yayıldığı aşamadan sonra baskın kaynağın insan olduğu kabul edilmelidir. Bu da bize zinciri kırmaktaki öncelikli hedefin hasta ve hastalığı kapma şüphesi olanlar ile sağlıklı insanlar arasındaki temasın koparılması olduğunu gösterir.

Salgın hastalıklar insanlığın gündemine yeni girmiyor. Çok eski dönemlerden beri insanlık pek çok -bazıları pandemi boyutuna ulaşan- salgınla uğraşmak zorunda kalmıştır. Elbette o dönemlerde salgın hastalıkların sebebinin mikroplar olduğu bilinmiyordu. Ama insanlar hastalıkların insandan insana bulaşabildiğini gözlemlemişlerdi. Hastalıkları tedavi edemeseler de bulaşma döngüsünü kırdıkları takdirde hastalığın yayılmasını engelleyebileceklerini anlamışlardı. Mekanizma basitti. Hastaları, iyileşinceye kadar; hastalığı kapma şüphesi olanları ise belli bir süreliğine sağlıklı insanlardan yalıtırmak. Bugün karantina³⁴ ve izolasyon olarak bildiğimiz bu önlemler halen günümüzde bulaşıcı hastalıkların salgınlara dönüşmesini engelleyen en güçlü silahlarımız konumundalar.³⁵ Peki Türkiye bu süreçte neredeyse altı asırdır etkinliği bilinen bu önlemleri etkili uygulayabildi mi? İnceleyelim.

Sağlık Bakanlığı'nın yayımladığı ve pek çok kez güncellenen Koronavirüs rehberlerinde³⁶ temaslı³⁷ takibine yönelik yapılması gerekenlerin anlatıldığı bölümde şu ifadeler yer almakta:

- Olası olgunun³⁸ test sonucu çıkana kadar yakın temaslılara yönelik *herhangi bir önlem alınmaz*.
- Olası olgunun test sonucu *negatif* gelirse temaslılarla ilgili *herhangi bir işlem yapılmaz*.

33 DSÖ, "Report of the WHO-China Joint Mission on Coronavirus Disease 2019 (COVID-19)", 16-24 Şubat 2020, s. 8.

34 Karantina kelimesi İtalyanca kırk (40) anlamına gelen quaranta kelimesinden köken almıştır. Bilinen ilk uygulama 14. yüzyılda Avrupa'nın Veba (Kara Ölüm) ile boğuştuğu zamanlarda Venediklilerin şehirlerine gemilerle gelen insanları 40 gün karantinada tutmalarıdır. Bkz. Andrea A. Conti, "Quarantine through history", *International Encyclopedia of Public Health*, 2008, s. 454.

35 Solomon Hsiang vd., "The effect of large-scale anti-contagion policies on the COVID-19 pandemic", *Nature*, 584.7820, 2020, s. 262-267; Seth Flaxman vd., "Estimating the effects of non-pharmaceutical interventions on COVID-19 in Europe" *Nature*, 584.7820, 2020, s. 257-261.

36 Sağlık Bakanlığı'nın 11 Mart'tan itibaren yayımladığı COVID-19 rehberlerine (29 Haziran güncellemesi hariç) şu adresten ulaşılabilir: <https://www.tahud.org.tr/news/covid-19>, erişim tarihi: 10.08.2020.

37 "Temaslı" ve "yakın temaslı" tanı kriterleri için bkz. Sağlık Bakanlığı, "COVID-19 Temaslı Takibi, Salgın Yönetimi, Evde Hasta İzlemi ve Filyasyon", 1 Haziran 2020, s. 6-7.

38 "Olası vaka" ve "kesin vaka" tanımları için bkz. T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü "COVID-19 (Sars-Cov2 Enfeksiyonu) Genel Bilgiler, Epidemioloji ve Tanı", Bilimsel Danışma Kurulu Çalışması, 1 Haziran 2020, s. 17.

- Olası olgunun test sonucu **pozitif** gelirse temashılar; maske ile **çalışmaya devam ederek** 14 gün boyunca kendilerini ateş ve solunum semptomları açısından takip etmeleri konusunda bilgilendirilir.³⁹

Yakın temashıları karantinaya almak için olası olgunun test sonucunun beklenmesi hataydı. Çünkü sürecin başında test yapılan merkez sayısı çok az olduğundan testlerin raporlanma süresi günlerce sürebiliyordu.⁴⁰ Kişi hasta olduğu halde bunu test sonuçlanana kadar bilmiyor, herhangi bir karantina önlemi de alınmadığı için etrafına virüs bulaştırmaya devam ediyordu.

Test sonucu pozitif gelen olası olgu ile (yani kesin olgu olduğu aşamada) temashı olan (yakın temashı olmayan) kişiyi karantinaya almamak bariz bir hata olmamakla birlikte belli bir düzeyde risk almak demektir. Diğer yandan, karantina altına alma kararını mutlak biçimde olası olgunun test sonucunun pozitif gelmesine bağlamak da başka bir yanıltı. Türkiye’de uygulanan testlerin doğruluk oranını kesin olarak bilemesek de⁴¹ dünyada benzer test kitlerinin doğruluk oranının yüzde 63 olduğu belirtilmekte (Bu oran burun-boğaz sürüntü testi için geçerli).⁴² Bunun anlamı, kişi hasta olsa bile test sonucu negatif⁴³ gelebilir demektir. Nitekim bu durum Sağlık Bakanlığı rehberlerinde de belirtilmiştir.⁴⁴ Karantina altına alma kararını belirleyecek olan esas kriter, kişinin olası olgu ile temashı veya yakın temashı olması olmalıydı.

Bir de rehberlerde karantina uygulanması önerilen duruma bakalım. 11 Mart’ta yayımlanan rehberde şöyle denmektedir:

Olası COVID-19 enfeksiyonu olan bir kişi tespit edildiğinde; test sonucu pozitif gelirse; yakın temashılar **evde 14 gün boyunca** ateş ve/veya solunum semptomları açısından **takip edilir**. Evde temashı takibi konusunda sözlü ve yazılı olarak bilgilendirilir. Onamı alınır. Gerekli görülen durumlarda sağlık müdürlüğü tarafından aktif takip (telefon veya ziyaret ile) yapılabilir.⁴⁵

Bu tür yakın temashı kişilere 14 gün karantina uygulanması gayet doğru bir tutumdur. Ancak gerçek yaşamda durum farklı yaşandı. İnsanların fiziki şartları dolayısıyla en kolay ulaşabilecekleri sağlık birimleri ya oturduğu yere en yakın ASM

39 29 Haziran güncellemesi hariç diğer rehberlerde bu ifadeler mevcut. Örnek olarak bkz. T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü “Covid-19 (SARS-CoV-2 Enfeksiyonu) Temashı takibi, Evde Hasta İzlemi, Morg Defin İşlemleri”, 21 Nisan 2020, s. 4. (Vurgular bizim)

40 Türkiye’de uygulanan testin (PCR-Polimeraz Zincir Reaksiyonu) sonuçlanma süresi bir test için yaklaşık 3-4 saat. Ancak günlük alınan test sayısı, testi değerlendirecek toplam kişi ve test merkezi sayısını çok aştığı için bir ara test sonucu verme süresi 7 güne kadar uzamıştı.

41 Türkiye’de testin doğruluk oranını hesaplamaya dönük halka açıklanmış bir çalışma bulunmuyor.

42 Wenling Wang vd., “Detection of SARS-CoV-2 in different types of clinical specimens”, *Jama*, 323.18, 2020, s. 1843-1844.

43 Bu duruma “yalancı negatiflik” deniyor. Tanım olarak; bir test sonucunun pozitif olması gerekirken, pek çok farklı nedenden ötürü, yanlış şekilde negatif olması durumu.

44 1 Haziran tarihli COVID-19 rehberi, s. 14.

45 11 Mart tarihli COVID-19 rehberi, s. 16. (Vurgular bizim)

ya da çalıştığı yerdeki iş yeri reviriydi. Muayenesini, testini, tahlilini yaptırmak için hastaneye gitmek zorunda bırakılan hastanın karantina takibi ASM'lere bırakıldı. ASM'lerin günlük iş düzeni baştan bunlar düşünülerek tasarlanmadığı için kaos ortaya çıktı. İnsanlar ASM veya iş yerlerinde muayene edilip, testleri yapıp, en azından belli bir noktaya kadar destek tedavisi alabilseydi, temaslı takibi de, hasta takibi de hem daha kolay hem de çok daha doğru ve düzenli yürütülebilirdi.⁴⁶ Ancak aile hekimlerine ve iş yeri hekimlerine bu yetkiler verilmedi, pandemi ile mücadelede çok önemli iki alandan faydalanılamamış oldu.

Hem testi pozitif gelen veya hasta olması muhtemel olanlar hem de temaslı ve yakın temaslı kişiler, oturdukları ya da çalıştıkları yere uzak olan hastanelere kendi imkânlarıyla gitmek zorunda bırakıldı. Özellikle özel aracı olmayıp toplu taşıma kullanmaya mecbur olanlar, virüsü bulaştırarak hastaneye gitti, sonra da -eğer hastaneye yatmadıysa- aynı şekilde geri geldi. Halbuki okullar çok erken bir dönemde tatil edilmişti. Örneğin okul servisleri bu amaç için seferber edilebilirdi.

Diğer benzer bir durum ise karantina-izolasyon döneminin nerede geçirileceği konusuydu. İnsanların barınma, beslenme vb. şartlarına bakılmaksızın “evine git, sakın sokağa çıkma, hayat eve sığar” denildi. Bu noktada da okul yurtları kullanılabilirdi. Buralar pekâlâ hem barınma hem de yaşam ortamı olarak (beslenme, sosyal hayat gibi) yeniden düzenlenebilirdi. Bu olanak yetmediğinde öğretmen-polis evleri, pansiyonlar, oteller gibi konaklama işletmeleri kamulaştırılıp hastaların hizmetine sunulmalıydı.

Test ve fiyasyon

Karantina ve izolasyon önlemlerinin toplumda kimlere uygulanacağını doğru şekilde belirleyebilmemiz için mutlaka kimlerin virüsü taşıdığını tespit edebilmemiz gerekir. Bunun yegâne yolu topluma yaygın şekilde test yapmamızdır.

Test yapmak, salgın hastalık ile mücadele ederken virüsü taşıyanları tespit etmek ve bu şekilde karantina ve izolasyonu doğru şekilde yönlendirmek, salgını hızlı bir şekilde kontrol altına almada ve durdurmada çok kritik bir role sahiptir. Ne kadar çok test yapılırsa, o kadar fazla hastaya ulaşılır.

Türkiye, Koronavirüs'ün ülke çapındaki birinci dalgası boyunca yalnızca hastalık belirtisi olanlara ve test sonucu pozitif kişi ile yakın temas edenlere test yapma politikasını benimsedi. Oysa “yalnızca bu kişilere test yaparım, başkasına yapmam” demenin ciddi sakıncaları mevcuttu. Bunları sıralayacak olursak:

1. Kişi virüsü aldıktan hemen sonra hastalanmayabiliyordu. Belirtilerin başlaması için ortalama 5-6 gün, en fazla da 14 gün geçmesi gerekiyordu (kuluçka süresi). Kişi, kuluçka döneminde de bulaştırıcıydı (Preseptomatik bulaş).⁴⁷ Belirti kıstas alınarak yürütülen test politikası bu hastaları ıskalıyordu.

2. Bilim insanları pandeminin dünyaya yeni yeni yayıldığı dönemde belirti göstermeyen (asemptomatik) kişilerin virüs taşıyıcısı ve bulaştırıcısı olup

⁴⁶ ASM ve iş yeri revirlerinin böyle bir talebi mevcut şartlarda karşılayamayacağı açıktı. Bu alanlara, ek sağlık emekçisi istihdamı sağlamak ve fiziki şartları uygun hale getirmek için acil adımlar atılması gerekirdi.

⁴⁷ DSÖ, “Coronavirus disease 2019 (COVID-19) Situation Report–73”, 2 Nisan 2020.

olamayacağını yoğun olarak tartıştı. Mart ayının sonlarına doğru, hiçbir belirti göstermeden de insanların hastalığı geçirebildiğine ve bu süre boyunca virüsü çevrelere bulaştırabildiğine yönelik çok fazla veri birikmişti.^{48,49} Bu veriler ışığında Türkiye'nin test politikasını hemen güncellemesi gerekirdi. Bunu yapmadığı için bu vakaları ve temaslılarını tespit edememiş oldu.

3. Asemptomatik kişilerin bulaştırıcı olabildiği kanıtlandıktan sonra toplumdaki hastalığın sıklığını/yaygınlığını ölçmek için hiçbir şikâyeti olmayan insanlara da (istatistiki yöntemler kullanarak toplumun tamamını temsil edecek büyüklükte rastgele insan grupları seçerek) tarama amaçlı test yapılması gerekirdi. Bu yapılmadığı takdirde hastalığı tespit ve önleme politikalarımızın ne derece işe yaradığını veya yaramadığını bilemeyiz. Dolayısıyla Türkiye anlık politika değişiklikleri yaparak doğru müdahaleler yapamamış oldu.

4. Virüsü taşıması durumunda, mesleği gereği çok fazla kişi ile temas etmek zorunda olan ve bu nedenle topluma virüsü yayma potansiyeli yüksek olan meslek gruplarına (en başta sağlık emekçileri olmak üzere berberler-kuaförler, gişede, Alış-veriş merkezlerinde [AVM] çalışan emekçiler vb.) düzenli aralıklarla test yapılmadı.

5. Test, yalnızca kişinin hasta olup olmadığını tespit etmek için yapılmaz. Aynı zamanda hastanın, virüsü kimden kapıldığını tespit etmek için de yapılabilir. Bu şekilde, bir zincirin halkaları misali temaslılara sırasıyla tek tek ulaşılarak ilk hastaya (kaynağa) kadar iz sürülebilir. İşte bu iz sürmeye “Filyasyon” denir.⁵⁰ Türkiye etkin bir Filyasyon uygulayamamıştır. Filyasyon ve test, karantina ve izolasyon tedbirleri ile sıkı sıkıya bağlı şeylerdir. Herhangi biri ihmal edilirse, enfeksiyon zincirini kırmak mümkün olmaz.

e) Türkiye'nin test politikası

Topluma yaygın test yapmanın önemine değindik. Türkiye'nin bu konudaki performansını değerlendirmeden önce birtakım ön bilgiler vermek gerekli. Bir ülkenin günlük ne kadar test yapması gerektiğine bazı verilere bakarak karar verilir. Vaka başına düşen test sayısı, bin kişi başına düşen test sayısı, doğrulanmış vaka başına düşen test sayısı ve pozitif test oranı (PTO) bunlardan bazıları. Aşağı yukarı hepsi birbiriyle uyumlu sonuçlar verir.

Örneğin PTO'yu⁵¹ irdelersek; DSÖ, bu değerin en fazla yüzde 5 olmasını öne-

48 Daha sonraki günlerde bu olgu genel kabul görecekti. Asemptomatik kişilerin bulaştırıcı olduğunun bilimsel olarak ispat edilmesinin sancılı hikayesi için bkz. <https://www.nytimes.com/2020/06/27/world/europe/coronavirus-spread-asymptomatic.html>.

49 Toplam hasta sayısı içindeki asemptomatik hasta oranını farklı farklı veren yayınlar mevcut. Bu oranı yaklaşık yüzde 40-45 olarak veren bir yayın için bkz. Daniel P. Oran ve Eric J. Topol, “Prevalence of Asymptomatic SARS-CoV-2 Infection: A Narrative Review”, *Annals of Internal Medicine*, 2020.

50 Tanım olarak filyasyon; kaynağın ve etkenin belirlenmesine yönelik çalışma yapılması ve/veya temaslılar dahil koruma ve kontrol önlemlerinin alınmasıdır.

51 PTO'yu; günlük veya toplam test sayısını, günlük veya toplam vaka sayısına böldükten sonra 100 ile çarparak hesaplıyoruz.

riyor.⁵² Genel kabul gören yeni görüş ise en fazla yüzde 3 olması.⁵³ Eğer PTO bir ülkede yüzde 3'ün üzerinde ise o ülkenin yeterince test yapmadığını ve dolayısıyla yeterince virüs taşıyan kişiyi yakalamadığını anlıyoruz.

Türkiye Mart ayında vakaların hızla tırmanmasıyla beraber PTO'da yüzde 16'ya kadar çıktıktan sonra Haziran başında ancak yüzde 3'lere gelmişti.⁵⁴ Bunun dışında doğrulanmış vaka başına düşen test sayısı Nisan ayında 5-10 arasında seyretmiş, Nisan sonundan itibaren 10-30 bandına çıkmış, Mayıs sonunda ise ancak 30-50 bandına ulaşabilmiştir (önerilen değer 30-50 bandıdır). Bin kişi başına düşen günlük test sayısı ise 0.24-0.50 bandında gezinmiştir.⁵⁵

Önemli bir hatırlatma yapalım. Yukarıda verdiğimiz verilerde kullanılan vaka sayılarının yalnızca testi pozitif gelen vakalar olduğu unutulmamalı. Türkiye, radyolojik bulguları ve belirtileri Koronavirüs ile uyumlu olan ancak testi negatif gelen olguları Koronavirüs vakası olarak kabul etmemekte ve bildirmemektedir. DSÖ testi pozitif gelenler ile testi negatif olsa da bulguları Koronavirüs ile uyumlu olanların ayrı ayrı kodlamalar ile raporlanması gerektiğini ısrarla vurguluyor. DSÖ'nün vurgusunun ötesinde mevcut hasta sayımızı bilmenin başka bir yolu yok. Eğer hasta sayımızı doğru bilmezsek nasıl hastalığın yayılmasını önlemeye dönük doğru politikalar üretebiliriz? Hükümet, dünyayı ve daha önemlisi kendi halkını bilerek kandırmaktadır. Aynı durum muhtemelen ölüm sayıları için de geçerli. İstanbul'un (ve bazı başka kentlerin) ölüm sayılarının bir önceki yılın aynı ayına oranla bariz şekilde artmış olduğu ikna edici şekilde bazı kaynaklarda yer aldı.⁵⁶ Bu nedenle verileri bu çekince ile değerlendirmek gerekiyor.

Türkiye, verilerin de teyit ettiği az test yapma politikasını bilerek ve isteyerek seçmiştir ve uygulamaktadır. Bu seçişte rol oynayan etmenleri sıralayacak olursak:

- Test kitinin maliyeti: Test kitlerinin “yerli ve milli” olduğu söylene de primer'ları (Virüsün RNA bölgesinin o virüse özgü bir parçası) ithal ediliyor. Dolayısıyla hükümet halkın sağlığı için buraya ek bütçe ayırmak istemiyor. Hükümet bu maliyeti halkın sırtına yıkmaya dönük hamleler de yapıyor. Son açıklanan test laboratuvarlarının önemli bir kısmı “özel” laboratuvar.⁵⁷ Devlet bu testi özelde ücretsiz olarak karşılamıyor ve dahası bilerek ücret denetimi yapmadığı için test ücreti özel laboratuvarlar ve hastanelerin insafına terk edilmiş durumda.
- Vaka saptamanın patronlara maliyeti: Türkiye, tabiri caizse, vaka tespit edip

52 DSÖ, “Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Situation Report – 11”, 10 Haziran 2020.

53 Tomas Pueyo, “Coronavirus: How to Do Testing and Contact Tracing - Part 3 of Coronavirus: Learning How to Dance”, <https://tomaspuoyo.medium.com/coronavirus-how-to-do-testing-and-contact-tracing-bde85b64072e>, 28 Nisan 2020.

54 HASUDER, “28. Gün Değerlendirmesi”, s. 12.

55 TTB, “4. Ay Değerlendirme Raporu”, a.g.y., s. 105.

56 Bu durumla ilgili bazı kaynaklar için bkz. <https://sarkac.org/2020/08/istanbulda-haftalik-vefat-sayilari>; https://www.ttb.org.tr/haber_goster.php?Guid=01965494-7988-11ea-a12d-7aee3f6e69c5; <https://www.haberturk.com/defin-verilerine-gore-olum-oranlari-istanbulda-yuzde-10-trabzonda-yuzde-25-oraninda-artti-2651444>, erişim tarihi 20 Ağustos 2020.

57 Toplam 227 laboratuvarдан 66'sı özel. Bkz. <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-68720/covid-19-yetkilendirilmis-tani-laboratuvarlari-listesi.html>, erişim tarihi: 3 Kasım 2020.

başına dert almak istememektedir. Hastalığı test ile ispat edilen her işçiyi testi negatifleşinceye kadar, onunla yakın temasta bulunmuş her işçiyi de en az 14 gün emek gücü piyasasından el çektirip izolasyona almak gerekmektedir. Toplumdaki hastalığın yaygınlık düzeyi göz önüne alındığında bu, patronlara ciddi bir yük getirecektir. İşin aslı, hükümete de yük getirmesi gerekmektedir. Ancak hükümetin işçilere verdiği tek destek (!), eğer işçi kayıt dışı çalışan üçte birlik kesimde değilse, işçileri zorla ücretsiz izne çıkarmanın önünü açıp, bu süreçte SGK primini yatırmayıp, kendi ücretlerinden kesilerek oluşturulmuş olan işsizlik fonundan kendisine ödediği günlük 39 lira 24 kuruştur. Patronlar da bu parayı kendi ceplerinden veriyorlarmış, işçilere lütfediyorlarmış gibi sunmuşlardır.

- Siyasi kaygılar: Sürecin başında Sağlık Bakanı, daha sonra Cumhurbaşkanı pandemi sürecine ne kadar iyi hazırlandıkları, sürece ne kadar hâkim oldukları ve salgının üstesinden gelecekleri yönünde güçlü bir algı oluşturmaya çalıştılar. Hasta sayılarında görülecek ciddi artışlar bu algıyı tehdit edebilir, muhalif sesleri güçlendirme potansiyeli taşıyabilirdi. Uluslararası arenada ise prestij kaybı yaratması olasılığı yüksekti. Ülkeye yabancı sermaye girişi azalabilir ya da ülkeden sermaye çıkabilirdi. Ayrıca ülkeye gelecek olan turist sayısında yaşanacak azalma ülkeye döviz girişini kısıtlayarak, dövize aç konumdaki ülke ekonomisini olumsuz yönde etkilerdi.

f) Sağlıklı kişilere yönelik önlemler

Tecrit

Tecrit, hastalanmamış, sağlıklı olduğu ve hastalanma riski olduğu bilinen kişilerin ayrı tutulmasıdır. Amaç hastalık riski taşıyanların hastalanmasını önlemektir. Virüsün yayılmasını önlemek ve can kayıplarını azaltmak için; okulların tatil edilmesi, 65 yaşın üzerinde veya 20 yaşın altında olan ve/veya kronik (müzmin) hastalığa sahip⁵⁸ kişilerin sokağa çıkmasının yasaklanması, insanların topluca bir araya geldiği kamusal alanların (parklar, bahçeler vb.) ve bar, kafe, düğün salonları vb. eğlence mekanlarının kapatılması, kamuda çalışıyor olup kronik hastalığı olanların idari izinli sayılmaları, bazı illerde (İstanbul, Ankara gibi) toplu taşıma araçlarında (otobüs, metro, metrobüs gibi) oturma düzeninde ve sefer saatlerinde düzenlemeye gidilmesi gibi birtakım tecrit ve toplumun hareketliliğini sınırlama önlemleri alındığını gördük.

Bu önlemlere ek olarak 11 Nisan'da ilk kez uygulamaya başlanan ve toplamda 8 kez uygulanan sokağa çıkma kısıtlamaları hayata geçirildi. Bu kısıtlamalar hafta sonu ve resmî tatillerde uygulanmış olup bayram tatili haricinde 81 ili kapsamamıştır.⁵⁹ Bu sayılan önlemlerin hastalığın yayılma hızını sınırlamada bir nebze de olsa etkisi olmuş olması muhtemeldir. Bu etkinin gösterilebilmesi için bilimsel çalışmalara ihtiyaç vardır. Virüsün yayılmasını önlemek için alınan tedbirlerin ve hasta-

⁵⁸ Hipertansiyon, diyabet, kronik akciğer hastalığı, kronik kalp hastalığı, kronik böbrek yetmezliği veya bağışıklık yetmezliği gibi hastalıklara sahip olanlar.

⁵⁹ Sokağa çıkma kısıtlamaları ile ilgili ayrıntılar için bkz. TTB, "4. Ay Değerlendirme Raporu", a.g.y. , s. 111-112.

ların tespiti, izlemi, tedavisi vb. uygulamalarının ne derece başarılı veya başarısız olduğunu gösteren bir bilimsel çalışma yapmak Sağlık Bakanlığı'nın iznine bağlanmıştır. Böylece Bakanlık, verileri araştırmacılarla paylaşmayıp gizli tutmak için, uygulamalarımızdan öğrenme (örneğin ilaçların, bazı özel tedavi yöntemlerinin ne kadar etkin olduğu veya olmadığı gibi), daha iyiye ulaşma ve böylece daha fazla can kaybını önleme şansının önüne set çekmiştir. Hükümet kendi siyasi bekâsını devam ettirmek pahasına, halkın canına kastetmekten çekinmemiştir.⁶⁰

Türkiye'nin uygulamaya koyduğu bu önlemleri sermaye sınıfının çıkarları doğrultusunda gerçekleştirmeye çalıştığına veya bu anlamda yeniden gözden geçirmeler yaptığına şahit olduk. Örneğin 3 Nisan'da İçişleri Bakanlığı genelgesiyle 20 yaşından küçüklere sokağa çıkma yasağı getirilmişti. Yalnızca iki gün sonra (5 Nisan) bir ek genelge yayımlanıp 18-20 yaş arasındaki gençlere istisnalar getiriliyordu. Genelge şöyleydi:

- Kamu kurum ve kuruluşlarında memur, sözleşmeli personel veya işçi statüsünde görevli olanlar,
- Özel sektörde düzenli bir işe sahip olan ve sosyal güvenlik kayıt belgesi ile bu durumu belgeleyenler,
- Tarımsal üretimin sürekliliği açısından önemli bir fonksiyona sahip olan ve iller arasındaki planlama, seyahat ve konaklama koşulları (...) Genelgemiz ile düzenlenen mevsimlik tarım işçileri, (...) sayılı Bakanlık Genelgesi ile getirilen sokağa çıkış yasağından muaf tutulacak.⁶¹

Bakanlık bu düzeltmeyle patronlara, büyük toprak sahiplerine “pardon” demiştir. Ben ilk yayınladığım genelgede “yanlışlıkla” işçileri koruyan bir düzenleme yapmışım, şimdi düzeltiyorum: “İşçiysen sana virtüs bulaşabilir, senin görevin çalışmak!”

Buna ek olarak kronik hastalığı olan işçilere dönük, hak ve ücret kaybına uğramadan geçici olarak işten el çektiren herhangi bir düzenleme yapılmamıştır.⁶² Kronik hastalığı olduğu için sokağa çıkma yasağı olan bir işçi, fabrikasına gidip çalışmak zorunda bırakılmıştır. Böylece memur ile işçi arasında da ayrımcılık yapılmıştır.

Sokağa çıkma kısıtlamalarının uygulanış tarzı da sermaye sınıfını gözetir tarzda yapılmıştır. Halk Sağlığı koruma önlemi olarak, sokağa çıkma kısıtlamalarının *sadece* tatillerde ve hafta sonlarında uygulanması gibi bir uygulama yoktur. Hükümet fabrikalarda üretilen malları toplumun o andaki ihtiyaçlarını gözeterek yeniden düzenlemek, gerekirse fabrikaları kamulaştırıp kendisi üretime geçmek yerine (örneğin maske, siperlik, dezenfeksiyon malzemesi, solunum cihazı vb.), fabrikaların

60 Bu konuya değinen bir haber için bkz. <https://tinyurl.com/y5z5y245>.

61 T.C. İçişleri Bakanlığı, “Sokağa Çıkma Yasağı Bulunan 18-20 Yaş Arasındaki Gençlerle İlgili İstisnalar” başlıklı genelge, <https://www.icisleri.gov.tr/sokaga-cikma-yasagi-bulunan-18---20-yas-arasindaki-genclerle-ilgili-istisnalar>, erişim tarihi: 15 Ağustos 2020.

62 Memurlar için ise bir düzenleme yapılmıştı. Bkz. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/03/20200322M1-1.pdf>.

makyaj malzemesi, araba, buzdolabı vb. üretmeye devam etmesi için hafta içi sokağa çıkma yasağı ilan etmemiştir.

Hükümet, patronların işten çıkarma ve zorunlu ücretsiz izne ayırma dayatmalarına da destek olmuştur.⁶³ İşçileri, emekçileri virüse karşı yeterli güvenlik önlemleri alınmamış iş yerlerine göndermiş, hasta olmalarına, kronik hastalığı olanlarınsa ölmesine sebebiyet vermiştir. İşçiler bu virüsü yaşam alanlarına (evlerine, mahallelerine) taşımış, şehirlerin virüs merkezleri işçi mahalleleri olmuştur.

Sıra dışı bir örnek: Çin

Türkiye'nin test ve karantina-izolasyon politikalarını eleştirirken, bu önlemlerin etkin şekilde uygulandığı ülke olan Çin'i anmadan geçmek istemedik. Bu süreçte, Çin, belli anlarda aldığı sıra dışı kararlarla dünyanın gündemine oturdu. Çok önemsedığımız bazılarına değinmek istiyoruz.

Öncelikle Çin, 2002-2004 periyodundaki SARS salgınından çıkardığı dersler sayesinde ulusal çapta “bulaşıcı hastalık erken uyarı sistemi ağı” kurmuştu. Bu sayede, herhangi bir bölgede beklenmeyen veya nedeni belirlenemeyen belirti ve bulguları olan hastalar tespit edildiğinde, olası bir yeni salgın etkeni ile karşı karşıya olunabileceği için anında bu ağ üzerinden bir üst sağlık mercine bildirimde bulunulabiliyor. İşte, Koronavirüs vakaları da bu ağ sayesinde muhtemelen erken bir aşamada tespit edilebildi. Böyle bir erken tespit sistemi olmasaydı, virüsün tespitinin çok daha gecikeceği açık.⁶⁴

Çin, virüsü tespit edinceye kadar virüs yayılmaya çoktan başlamıştı. Bu noktada Çin hükümeti virüsün merkezi Wuhan için cesur bir adım atarak bu şehirde, bir gün sonra da bağlı bulunduğu eyaletin (Hubei) pek çok diğer şehrinde sokağa çıkma yasağı ilan etti, şehre giriş-çıkışları kapattı. Bu önlemler tam 76 gün sürdü. Karantina sırasında sadece kişilerin hareketliliği sınırlanmadı, çok daha etkin şekilde vaka tespiti ve temaslı takibi yapılabilirdi. Yeni vaka sayıları giderek azaldı ve sonunda da sıfırlandı. Sonrasında da bu sonucu kanıtlayan ve karantinanın yüz binlerce yeni bulaşı ve ve elbette ölümleri de önlediğine dair pek çok makale yayınlandı.⁶⁵ Bu

63 Hükümetin “işten çıkartmayı yasakladık” diye ilan ettiği uygulamanın işten çıkartmaya aslında bir teşvik olduğunu kısa ve öz şekilde anlatan bir yazı için bkz. <https://gercekgazetesi.net/karsimanset/yasaklama-adi-altinda-isten-cikartmaya-tesvik>.

64 Türkiye’de aktif olarak işleyen bu tür bir sistem mevcut değil. Ancak kaldırılan Sağlık Ocağı sistemi, “bölge temelli” (Sağlık Ocağı binasının belirlenmiş bir alan dahilinde yakın çevresinden sorumlu) olduğundan bu tür salgın durumlarını tespit etmekte, mevcuttaki “bölgeyi temel almayan” (ASM’nin çevresinden değil, kendisine kayıtlı kişiden sorumlu) Aile Hekimliği sistemine (AHS) göre çok daha avantajlı idi. Salgın gibi belli bir topluluğu (popülasyonu) ve bölgeyi ilgilendiren Halk Sağlığı sorunlarının tespitinde AHS ufkunu yalnızca tekil kişileri görmekle sınırlı olduğundan olayları toplum düzeyinde okuma konusunda kör bir sistem.

65 Bazı örnekler için bkz. Huaiyu Tian vd., “An investigation of transmission control measures during the first 50 days of the COVID-19 epidemic in China”, *Science* 368.6491, 2020, s. 638-642; Kathy Leung vd., “First-wave COVID-19 transmissibility and severity in China outside Hubei after control measures, and second-wave scenario planning: a modelling impact assessment”, *The Lancet*, 2020; Zheming Yuan vd., “Modelling the effects of Wuhan’s lockdown during COVID-19, China” *Bulletin of the World Health Organization* 98.7, 2020, s. 484, 2020.

dönemde evlere tek tek gidip ateş ölçen, şikâyet sorgusu yapan gönüllülerden 53 kişi hayatını kaybetti.⁶⁶

Çin hükümeti, bu dönemdeki ihtiyaçlara cevap verebilmek için 28 Ocak'ta günlük 10 bin olan KKD üretimini 24 Şubat'ta 200 bine çıkardı. 1 Şubat'ta günlük 773 bin olan test kiti üretimini ise 25 Şubat'ta 1.7 milyona, 31 Mart'ta 4.26 milyon kite çıkardı.

12 Mayıs'ta, sokağa çıkma kısıtlamalarının kaldırıldığı günden 35 gün sonra, Wuhan'da 5 yeni vakanın görülmesi üzerine Çin hükümeti 11 milyonluk Wuhan şehrinin tamamına (5 yaşından büyüklere) test yapma kararı aldı. 1 Haziran'da tüm test işlemleri tamamlanmıştı. Sonuç olarak 300 asemptomatik virüs taşıyıcısı kişi tespit edildi.⁶⁷

Çin bu yolla yaptığı vaka tespiti, temaslı izlemi ve karantina politikalarının meyvesini aldı. Mart başında 80 bin toplam vaka görülmüşken, 3 ayda (Haziran başına kadar) bu sayıya yalnızca 3 bin yeni vaka eklenmiş; Mart başında 2900 civarında olan ölüm sayısına ise Haziran başı itibarıyla 1700 yeni ölüm eklenmişti.⁶⁸

Kıyaslamak adına İtalya örneği faydalı olacaktır. İtalya'da Mart başında toplamda 1700 vaka görülmüşken, Haziran başında bu sayı 233 bine yükselmiş; Mart başında 41 olan ölüm sayısı ise Haziran başında 33 500'e fırlamıştı.⁶⁹ Çin'in 1.4 milyarlık nüfusuyla dünyanın en kalabalık ülkesi olduğu dikkate alındığında çok iyi bir performans gösterdiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

g) Bulaşma yoluna yönelik önlemler

En başta söylemek istediğimiz şudur: salgının pandemiye dönüştüğü bu ortamda, bulaşma yoluna yönelik önlemler virüsün yayılımını kendi başlarına engelleyemez.

Halkın sağlığını hiçe sayan devletler ve onların liberal akıl hocaları, virüsün toplumda yayılmasının faturasını vatandaşlarına çıkarmanın propagandasını yapıyor, o algıyı topluma yaymaya çalışıyorlar. İnsanlar sosyal mesafeye uysa, maske taksa onlara göre iş bitecek.⁷⁰ Devlet toplumun hareketliliğini sınırlandırmadığı sürece -herkesin işe gitmek zorunda kaldığı, toplu taşımaya balık istifi binmeye mecbur olduğu bir durumda- yani, virüslü kişilerin sağlıklı kişilerle temasını, devlet zoruyla ve insanlara evde oturmalarının koşullarını bedelsiz sağlayarak, hatta maddi-manevi destekler sunarak, kesmediği sürece istediğiniz maskeyi taksanız, istediğiniz

66 Tricontinental: Institute for Social Research, "China and CoronaShock No:1", Nisan 2020, s. 34-35.

67 Wuhan şehrinin tamamına uygulanan test sayısına ve sonuçlarına değinen bir haber için bkz. <https://tinyurl.com/y5k3ado5>.

68 Çin'in Koronavirüs istatistikleri için bkz. <https://www.worldometers.info/coronavirus/country/china/>.

69 İtalya'nın Koronavirüs istatistikleri için bkz. <https://www.worldometers.info/coronavirus/country/italy>.

70 Kaldı ki, pandemi ülkemizi ilk vurduğunda yeterli maske sağlayamayıp piyasada stokçuluk ve fahiş fiyatlı satışa engel olamayanlar, sonrasında "tüm ülkeye maskeyi biz dağıtacağız" diye öne çıkıp ellerine yüzlerine bulaştırmışlardı. Bir maskeyi vatandaşlarına dağıtma organizasyonunu yapamayanlar, vatandaşın yakasından düşüp kendi kepezeliklerine bakmalıdırlar.

hijyen ve dezenfeksiyonu uygulasanız virüsün yayılması önlenemez.

Kişisel düzeyde alınacak önlemler, toplumsal düzeyde alınacak önlemlerin yerine ikame edilmemelidir. Bu nedenle yazımızda esas olarak devletlerin alması gereken önlemlere ağırlık verdik. Çünkü ilacın ve aşının olmadığı bir dünyada pandemiği bitirmenin anahtarı odur. Bu, kesinlikle kişisel (bulaş yoluna yönelik) önlemlerin önemi olmadığını göstermemeli; pandemi sürecinde esas olarak ne yapılması gerektiğini gösteren bir müdahale olarak okunmalıdır.

h) Türkiye neden İtalya olmadı?

Pekâlâ, o halde niçin Türkiye etkin ve doğru şekilde surveyans ve filyasyonu tasarlamadığı, karantina ve izolasyonu gevşek uyguladığı, gerektiği kadar test yapmadığı halde, kötü örnek olarak çok verilen İtalya'nın durumuna düşmemiştir? Bu sorunun yanıtını vermek önemli.

Sonda söyleyeceğimizi başta söyleyelim. Türkiye'nin süreci iyi yönettiğinin kanıtı, istatistiklerde dünyanın en kötü ülkelerinden biri olmaması olamaz. Her ülkenin demografik, sosyo-ekonomik, siyasal vb. koşulları farklıdır. En kötü performans sergileyen ülkelerin neden böyle bir duruma düştükleri ayrıca tartışılabilir. Bir ülkenin süreci nasıl yönettiği, kendisinden kötü performans göstermiş ülkeler ile karşılaştırılarak değil, kendi toplumunu pandemi sonlanıncaya kadar ne kadar az hasarla koruyabildiği ile değerlendirilmelidir.⁷¹ Virüs ülkemize girmeyebilirdi. Bir şekilde girdikten sonra ise alınacak tedbirlerle ve yapılacak müdahalelerle yayılması durdurulabilirdi. Esas başarı bu olurdu.

Koronavirüs'ün neden olduğu hastalık tablosunun ölüm sayısını doğrudan etkileyecek birtakım başlıklarda, ***tamamen tesadüfî bir şekilde***, Türkiye kendisini avantajlı bir konumda bulmuştur.

Türkiye'nin genç nüfusu

Koronavirüs'e yakalanan hastaların yaklaşık yüzde 2-3'ü yaşamını yitirmekte. Yaşamını yitirenlerin önemli bir bölümü 65 yaş ve üstü kişiler. Türkiye, Avrupa'yla kıyaslandığında çok daha genç bir ülke. Türkiye nüfusunun yüzde 9.1'i⁷² 65 yaş ve üstü iken, bu oran Avrupa'da yüzde 20.9.⁷³

Yoğun bakım yatak sayısı

Koronavirüs hastalarının yaklaşık yüzde 20'si hastaneye yatacak kadar hastalığı ağır geçirmekte. Yoğun bakım (YB) ihtiyacı olan hasta ise yaklaşık yüzde 5.⁷⁴

Türkiye, nüfusuna oranla YB yatak sayısı açısından dünyada en üst sırada yer alan ülkelerden biri. 2012 verilerine göre yüz bin kişiye düşen YB yatak sayısı

71 TTB, "4. Ay Değerlendirme Raporu", a.g.y., s. 236-7.

72 Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), "İstatistiklerle Yaşlılar, 2019", <https://data.tuik.gov.tr/Bul-ten/Index?p=Istatistiklerle-Yaslilar-2019-33712>.

73 Avrupa İstatistik Ofisi (Eurostat), "Population structure and ageing", https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Population_structure_and_ageing.

74 DSÖ, "Report of the WHO-China Joint Mission on Coronavirus Disease 2019 (COVID-19)", 16-24 Şubat 2020, s. 12.

ABD’de 34.7, Almanya’da 29.2, İtalya’da 12.5 iken⁷⁵ Türkiye’de 31,7.⁷⁶ 2018’de bu sayı Türkiye için 46 olmuştur.⁷⁷ Bu, ortalama bir Avrupa ülkesinin 3-4 katı kadar YB yatak sayımız olduğunu gösteriyor. Kuşkusuz bu, çok ciddi artış gösteren talebi karşılamada etkili oldu.

Peki Türkiye, bu gibi kötü günleri öngörerek mi böyle bir artış yoluna gitmişti? Tabii ki hayır. Bunun nedeni, Belek’in de belirttiği gibi, Sosyal Güvenlik Kurumu’nun (SGK) hastanelere yaptığı ödeme sisteminden kaynaklanmakta.⁷⁸ YB yatağı başına yaptığı ödeme, standart bir yatağa yaptığı ödemenin çok üstünde. Böyle olunca özellikle özel hastaneler, ama Sağlık Bakanlığı ve Üniversite hastaneleri de YB yataklarını yıllar içinde çok ciddi oranda arttırmışlardı.⁷⁹ Pandemi öncesi YB yatak sayılarının bu şekilde gereksiz artışı, pandemi döneminde Türkiye’ye pozitif yansımıştır.

Bilgisayarlı Tomografi

Koronavirüs, akciğerlerde zatürre (pnömoni) meydana getirebilmekte. Akciğerlerdeki zatürre tablosunu tespit etmesi yanında Bilgisayarlı Tomografi’nin (BT) burun-boğaz sürüntü testine göre daha yüksek doğrulukla hastalığı tespit edebildiği kısa zaman içinde ortaya çıktı.⁸⁰ Ayrıca bir başka avantajı, burun-boğaz sürüntü testine göre çok daha erken sonuç alınmasıydı. Bu nedenle pandemi döneminde kıymeti arttı.

Türkiye 2017 verilerine göre milyon kişiye düşen BT cihazı sayısı açısından OECD (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü) ülkeleri içinde 33. sıradayken, BT cihazı başına düşen görüntüleme sayısında 2., bin kişiye düşen BT görüntüleme sayısında ise 3. sırada yer almaktaydı.⁸¹

Pandemi sürecinden önce Türkiye elinde bulunan BT cihazlarının adeta “canını çıkartarak” çalıştırıyordu. Bunun sebebi YB yatak sayısına benzer şekilde, SGK’nın hastanelere geri ödeme esaslarıyla ilgiliydi. BT, radyoloji görüntüleme cihazları içinde görüntülemesi sırasında en çok radyasyona maruz kalan tetkiklerden biri. Hem gereksiz şekilde fazla görüntüleme istenip maliyet artıyor hem de radyasyona ikincil gelişebilecek hastalıkların önü açılıyordu. Ancak bu akıl dışı politika, sürüntü test sayılarının gereğinden az yapıldığı ve sonuçlarının çok geç çıktığı Mart-Nisan döneminde tanı koymakta yararlı oldu.

75 Niall McCarthy, “The Countries With The Most Critical Care Beds Per Capita”, <https://www.statista.com/chart/21105/number-of-critical-care-beds-per-100000-inhabitants/>, 12 Mart 2020.

76 T.C. Sağlık Bakanlığı, “Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2012”, s. 70.

77 T.C. Sağlık Bakanlığı, “Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2018”, s. 127.

78 İlker Belek, “Yoğun bakım yatağı sayısının arkasındaki gerçek: Piyasa istedi, SGK destekledi”, <https://tinyurl.com/y6c7rj2v>, 24 Nisan 2020.

79 Özel hastanelerin toplam yatak sayısındaki oranı yüzde 21.6 iken toplam YB yatak sayısında bu oran yüzde 41.9. İlker Belek, a.g.y. Ayrıca 2014’ten 2018’e gelindiğinde toplam YB yatak sayısı artışı yüzde 55 olarak gerçekleşmiş. Bkz. “Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2018”, s. 126.

80 BT’nin duyarlılığı (hasta kişiyi yakalama kapasitesi) yüzde 60-98 olup, ancak özgüllüğü (sağlıklı kişileri saptayabilme kapasitesi) yüzde 25-96’dır. Bkz. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7360081/>.

81 T.C. Sağlık Bakanlığı, “Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2018”, s. 138, 188-189.

Sağlık emek gücünün kullanımı

Türkiye’de yaklaşık 1 milyon sağlık emekçisi mevcut.⁸² Türkiye’nin, hekimlerin ve ebe-hemşirelerin nüfusa göre oranlarına bakıldığında OECD ülkeleri arasında son sırada yer aldığı görülmekte.⁸³ Koronavirüs pandemisine bu şekilde ciddi sağlık emek gücü eksiği ile yakalanan bir ülkenin bundan negatif etkilenmesi beklenirdi. Ancak pandemi öncesi sağlık emek gücü sömürüsü yüksek (uzun çalışma saatleri, görece düşük maaş, sosyal hakların yokluğu gibi), buna karşın sendikal örgütlülük düzeyi ise çok cılız bir seviyede olduğundan⁸⁴ durum böyle olmadı.

Zaten kötü şartlarda çalışan, örgütsüz sağlık emekçileri pandemi döneminde ek ödeme verilmeksizin zorla fazladan nöbet tutturularak, mesai saatleri zorla uzatılarak çalıştırılmışlardır. Özellikle Mart-Nisan aylarında tüm bu çalıştırma düzenine yeterli KKD olmaksızın maruz bırakılmışlar; bunun sonucunda resmî rakamlara göre 29 bin 865 sağlık emekçisi Koronavirüs ile enfekte olmuş, 52 sağlık emekçisinin ise hayatını kaybettiği açıklanmıştır.⁸⁵ Ayrıca hükümet, Koronavirüs’ün sebep olduğu hastalığı “iş kazası ve meslek hastalığı” olarak kabul etmemiştir. Böylece devlet, emekçilerin Koronavirüs nedeniyle uğrayacakları maddi (sakatlık, ölüm) ve manevi (psikolojilerinin geçici veya kalıcı olarak bozulması) kayıpların sorumluluğundan yasal olarak kurtulmuş oldu. İşte sağlık emekçilerinin bu çalışma düzeni sayesinde de Türkiye, İtalya’nın benzeri bir duruma düşmemiştir.

Bunlara eklenebilecek diğer bir faktör olarak Türkiye’nin 65 yaş ve üstü nüfusun sokağa çıkmasını görece erken bir tarihte yasaklaması anılabilir. Ayrıca 65 yaş ve üstü nüfus ile ilgili değinilmesi gereken önemli bir husus, Türkiye’de yaşlı bakım-evlerinin ve huzurevlerinin Avrupa’ya kıyasla çok daha az olmasıdır. Bu durumun 65 yaş ve üstü nüfusun evlerde daha izole ve korunaklı şekilde bu süreci geçirmesine ve böylece ölümlerin daha az yaşanmasına olumlu katkı yapmış olması muhtemeldir. Tüm bu saydığımız faktörler Türkiye’yi belki İtalya yapmamıştır ancak resmî rakamlarla Mayıs sonu itibarıyla 4 bin 540 insanımızı ve belki daha fazlasını, kaybetmeyebilecekken kaybettiğimiz gerçeğini değiştirmez.

5. Birinci dalganın ikinci perdesi: Normalleşememe süreci

Nisan ayındaki 4-5 binli vaka sayılarından sonra Mayıs ayı başında vaka sayıları azalma eğilimine girmiş, binli rakamlara inmişti. Dünyada ise durum kötüye gidiyordu. Virüs Amerika kıtasını etkisi altına almaya iyice başlamış, virüsün merkezi ABD olmuştu. Türkiye Nisan-Mayıs aylarında toplam vaka sayısında dünya sıralamasında 8.’liğe, toplam ölüm sayısında ise 12.’liğe kadar yükselmişti. Nüfusa orantılı sayılarda ise daha geri sıralarda yer almaktaydı.

Cumhurbaşkanı, bu istatistiklere rağmen Mayıs ayı başında adını “normalleşme” dediği takvimi açıkladı. Planda, ilk olarak kuaför, berber ve AVM’lerin açılması,

82 A.g.y., s. 225.

83 A.g.y., s. 229 ve 241.

84 Hükümetin arka bahçesi Memur-Sen’in sarı sendikacılık faaliyetlerini elbette gerçek bir sendikal örgütlülük olarak saymıyoruz.

85 Sağlık Bakanı’nın resmi açıklaması için bkz. <https://www.saglik.gov.tr/TR,68676/bakan-koca-koronaviruse-iliskin-son-durumu-degerlendirdi.html>.

daha sonra da Haziran'a kadar adım adım bazı yasakların gevşetilmesini içeren ve en son da Haziran'dan itibaren hemen tüm yasakların kaldırılması öngörülüyordu.⁸⁶

Bu plan test yapma kriterlerinde ve temaslı takibinde politika değişikliğini beraberinde getirdi. 1 Haziran'da güncellenen rehberde test yapma kriterleri zorlaştırıldı.⁸⁷ Test isteminin bilgisayar sistemi üzerinden girilmesi zorunlu tutuldu. Böylece doktorlar üzerinde psikolojik baskı yaratılmaya çalışılarak test sayıları azaltılmaya çalışıldı.⁸⁸ Ayrıca 1 Haziran'dan itibaren temaslı takibinde test yapılmamaya başlandı.⁸⁹

3 Nisan'da Türkiye çapında getirilen maske takma zorunluluğu gevşetildi. Ancak 18 Haziran'dan itibaren en başta 49 ilde, daha sonra peyderpey ülke çapında vaka sayılarının artışıyla birlikte maske takma zorunluluğu geri getirilmek zorunda kaldı.

Haziran başında 800-900'lü sayılarda olan vaka sayısı plato çizmekteydi. Yön aşağıya değildi, yön aşağıya kırılmadıkça yükselme her an başlayabilirdi. Ayrıca bu vaka sayılarına düşüş, her ne kadar etkin uygulanmasa da daha önce değindiğimiz yasaklama ve önlemler sayesinde idi. Bu eksik önlemlerin de kaldırıldığı, test yapmanın zorlaştığı bu durumda, vaka sayılarının yükselmesi kaçınılmazdı.

Haziran'a kadar virüsün yoğun olarak görüldüğü başlıca il İstanbul'du. İstanbul'a giriş-çıkışların Haziran ayında serbest bırakılması virüsü Anadolu'ya taşıyacaktı, öyle de oldu. İstanbul, YB yatak sayısı ve hastane yatak sayısı açısından Anadolu'nun diğer illerine göre daha avantajlı konumdaydı. Özellikle YB yatağı açısından Anadolu illerinde çok büyük sıkıntı çekilmesi öngörülüyordu.

Türkiye'nin pandemi karnesinde Eylül başı itibarıyla günlük yeni vaka sayısı 1600 civarında, toplam vaka sayısı 270 binlerde, toplam ölüm sayısı 6 bin 600'ü bulmuş durumda. Bu tabloya ve birinci dalganın ilk perdesinde yaşanan tecrübelerle rağmen hükümet ülke içinde enfeksiyonun yayılmasını kesecek önlemleri ısrarla almamakta, bunlara dönük politika değişiklikleri yapmamakta.

Tüm bu politikaların belirlenmesinde en az hükümet kadar payı olan Bilim Kurulundan bahsetmemek olmazdı. Kurulduğu günden itibaren üyelerinin kim olduğu, çalışma şekli, toplanma sıklığı, karar alma mekanizmaları, yetkileri vb. net olmayan ama hükümetin her aldığı kararı danışarak aldığını ilan ettiği ve Kurul üyelerinden hiçbirinin buna itiraz etmediği, hükümetin aldığı kararlara meşruiyet kazandıran ve bilimsel kılıf sağlayan paravan bir oluşumdan bahsediyoruz. Bu sözüm ona kurul, bilinmelidir ki, hükümetin her yaptığı uygulamadan sorumludur ve

86 Normalleşme planının nasıl uygulandığına dair bkz. <https://www.evrensel.net/haber/404557/normallesme-planı-gun-aciklandi>.

87 Test yapmak için, hastanın en az iki belirtisi olması şartı getirildi. Bkz. 1 Haziran tarihli Sağlık Bakanlığı Test Rehberi, s. 17.

88 Vatandaşa bu çileyi çektiren Bakanlık, futbolculara test yapılması için sistemde ayrı bir sekme tanımlamıştı. Ameliyat öncesi hastaya, sağlık emekçilerine, riskli gruplara vb. kimseye ayrı sekme tanımlamayan Bakanlık, futbolcusunu yalnız bırakmamıştı! Bkz. TTB Webinarı, "Covid-19 Tanısında ve Taramasında Kullanılan Testler, Yaşanan Güçlükler", https://www.ttb.org.tr/kollar/COVID19/yayin_goster.php?Guid=ac3b818e-dbdb-11ea-a538-cd82211f39c1, videonun 5. dakikası 25. saniyesi, erişim tarihi: 28 Haziran 2020.

89 A.g.y., 13. dakikası.

tarih önünde halka hesap verecektir. Bilim insanları halka karşı sorumludurlar. Bu hesabı veremeyecek olan herhangi bir kurul üyesi veya üyeleri varsa, halka açık bir şekilde kurulun gerçek işlevini, kukla bir oluşum olduğunu açıkça anlatmalı ve istifa etmelidir. Belki bu şekilde kendilerini affettirme şansları olabilir.

Bütün bunların düşündürdüyü, sürecin tamamı da dikkate alınırsa; yasakların (sokağa çıkma yasakları gibi) ve kısıtlamaların uygulamaya koyulmasında, normal hastane ve YB yatağı sayısını kısmen arttırma çabalarında (örneğin kapattıkları hastaneleri açarak ya da yenisini yaparak), hasta tespiti ve izlemindeki kriterleri değiştirmede ve buna benzer müdahalelerinde hükümetin esas motivasyonunun mevcut ekonomik durumu daha da kötüleştirmeden ülke içindeki salgının kontrolünü tümünden kaybetmeyeceği bir denge noktasında işi idare etmeye çalıştığıdır. Aksini gösteren somut, pratikte yaşanmış tek bir uygulama yoktur.

Hükümet birinci dalgada bu taktiği denemiş ve kontrolü kaybetmeyeceğine ikna olmuştur. Bu ikna yalnızca sağlık alanı ile sınırlı kalmamıştır. Bu süreçte hükümet, Türkiye burjuvazisinin arkasına dizildiğini görmüş ve karşısına etkili bir işçi sınıfı odağının çıkmamış olması nedeniyle siyasal bekasını devam ettirebileceğine de ikna olmuştur. Birinci dalganın ikinci perdesine bu özgüvenle girmiştir. Bu özgüvenin kırılması gerekmektedir.

Sağlık emekçileri özelinde, her ne kadar kötü şartlarda çalışmaları dayatılmış ise de bu şartları olumlu manada değiştirecek sonuç alabilen bir karşı çıkış gelememiştir. Ancak böyle bir sonuca götürme potansiyeli olan, bazı hastanelerde yaşama da geçmiş, sağlık emekçilerine dayatılan işleri ve hastanenin toplam iş organizasyonunu bizzat emekçilerin denetleyip söz sahibi olmaya başladığı “hastane (iş yeri) salgın komiteleri” oluşturulmuştur.⁹⁰

Yukarıda da belirttiğimiz üzere, örgütlülüğün ve örgütlülük kültürünün cılız olduğu, grev ve toplu iş sözleşmesi hakkının yasal olarak bulunmadığı bir ortamda hastane salgın komitelerini iş yavaşlatma, iş durdurma, grev gibi emekçilerin üretimden gelen gücünü kullanarak kendi lehine kazanımla sonuçlanabilecek eylemleri örgütleyebilme potansiyeli olan, henüz ham ama patlayıcı tarzda büyüyecek “fiili nüve örgütler” olarak değerlendirmek doğru olacaktır. Bu alandaki sendikalar ve TTB başta olmak üzere devrimci partilerin üyeleri, militanları mutlaka bu örgütlenmelerin il düzeyinde ve ülke çapında (hatta benzer oluşumlar geliştiren uluslararası örnekler ile de) birbirleri ile koordineli hale getirilmesinde, üretimden gelen caydırıcı gücünü kullanabilecek ve sonuç alıcı eylemler örgütleyebilecek kapasiteye taşınmasında bizzat bu komitelerde yer alarak öncülük etmelidirler. Bu gerçekleştirebildiği ölçüde işçi sınıfı kendi kaderini eline almaya başlayacak, ülkenin cehresini değiştirmeye başlayacaktır.

Sağlık emekçilerinin henüz nüve halinde örgütleriyle yapmaya çalıştığı karşı çıkışı, bu sürecin en sıcak anında örgütlülük seviyesi çok daha gelişkin olan sanayi işçileri, izlenecek yolun ne olduğunu sınıftaşlarına adeta gösterecek tarzda somut olarak ortaya koydu. Hasta olmaya, ölmeye terk edilen işçiler 3 Nisan’da Gebze’deki fabrikalarında şalteri indirmiş, iş durdurmuşlardı. Devletin iş durdur-

90 Bir örnek için bkz. <https://gercekgazetesi.net/gundemdekiler/keyfilige-haksizliga-panzehir-olarak-hastane-komiteleri>.

mayı yasaklama girişimine rağmen işçiler geri adım atmadı. Hem devlet ve hem de patron işçilerdeki bu kararlı duruşu görüp geri adım attı, işçiler güvenli bir iş ortamı sağlandıktan sonra iş başı yaptılar.⁹¹ Pandemi sürecinde, devletin yasağına karşı girişilen hangi harekette devletin geri adım attığı görülmüştür? Başka türden bir örnek olay var mıdır? İstibdadın en yumuşak karnı açığa çıkmıştır. İstibdadı devirmek için buraya yüklenmek gerekmektedir. Pandemiye sona erdirmenin formülü, istibdadı sona erdirmenin formülü ile çakışmaktadır. Bunu başarabilecek yegâne güç işçi sınıfıdır.

6. Pandemiden çıkışın anahtarı: Sosyalizm

DSÖ, Koronavirüs için ilan ettiği “Uluslararası Önemi Haiz Halk Sağlığı Acil Durumu”na tarihinde 6. kez başvurmuş. İlki ne zaman mıymış? Domuz gribi için ilan ettiği 2009 yılında. Onlarca yıl önce ilan edilmiş olabileceğini düşünmüş olabilirsiniz. Yalnızca 11 yılda 6 kez bu acil durumu ilan etmek durumunda kalmış DSÖ. Bu tesadüf olabilir mi?

Kapitalizmin doğasından kaynaklanan doymak bilmez kâr hırsı nedeniyle, insanlık tarihinde daha önce görülmemiş düzeyde doğaya verdiği tahribatın bir sonucu olarak yaşıyoruz dünya çapındaki bu salgınları. Kapitalizmin bu doğa olaylarındaki sorumluluğunun en iyi göstergelerinden biri, dünyada yaşayan her bir insanın salgınlardan eşit düzeyde etkilenmemesi olsa gerek. Hem dünyadaki hem de ülkemizdeki veriler, işçilerin patronlara göre, siyahların beyazlara göre, kadınların erkeklere göre, ezilenlerin ezenlere göre salgınlardan çok daha fazla etkilendiğini gösteriyor. Yani, liberal akıl hocalarının dediği gibi hepimiz ne aynı gemideyiz ne de bu virüs sosyalist bir virüs. Virüs düpedüz kapitalist ve sınıfsal tercihlerde bulunuyor.

Dünyadan bir örnek olarak siyahların toplumun daha az gelire sahip, alt katmanlarını oluşturduğu ABD verilebilir. Siyahlar, üst gelir grubunu temsil eden beyazlara göre salgından çok daha fazla etkilendiler.⁹² Keza kendi işçi sınıfımızın ne derecede ağır etkilendiğini somut veriler ortaya koyuyor. Nisan-Haziran döneminde 1 milyon 705 bin işçi ücretsiz izine çıkartılmış, Nisan ayında kısa çalışma ödeneği kapsamındaki işçi sayısı 3 milyon 243 bin olmuş, toplam işsiz sayısı ise 11 milyona dayanmış.⁹³

DİSK’in kendisine üye işçiler arasında yaptığı bir çalışmaya göre, salgından sonra işçilerin yüzde 76’sının çalışma biçiminin değiştiği (örneğin kısa çalışmaya, yarı-zamanlı çalışmaya geçiş gibi), yüzde 36’sının aylık ücretinin azaldığı, yüzde 75’inin ekonomik zorluk yaşadığı, buna karşın yüzde 92’sinin devletten yardım al(a)madığı belirtilmiş.⁹⁴ Ayrıca kadın işçilerin erkek işçilere göre tüm bu paramet-

91 “İşçiler iş bıraktı, valilik önce yasakladı sonra geri adım attı!”, <https://gercekgazetesi.net/iscihareketi/isciler-birakti-valilik-once-yasakladi-sonra-geri-adim-atti>.

92 Örnek bir haber için bkz. <https://tinyurl.com/y3lkm34f>.

93 Levent Dölek, “AKP’nin ve sermayenin propaganda aygıtı TÜİK işsizlik oranlarını nasıl çarpıtıyor”, <https://gercekgazetesi.net/ekonomi/akpnin-ve-sermayenin-propaganda-aygiti-tuik-issizlik-oranlarini-nasil-carpitiyor>, 31 Temmuz 2020.

94 DİSK-AR, “Salgının çalışma yaşamına etkileri: Covid-19 İşçileri Nasıl Etkiledi?” raporu,

relerde daha fazla etkilendiği belirlenmiş.

Bize çok uzak bir coğrafyada yaklaşık 2 ay önce tespit edilen ve hastalık yapma şeklinin, öldürücülüğünün ve bulaşma şeklinin detayları açığa çıkmış, hasta olanı tespit etmek için testi hazır olarak mevcut olan bir mikrop 3 ay sonra ülkemize gelip ülkemizi tamamen teslim alıyor. Bunun akılla, bilimle izahı yoktur. Bunun, bu haber duyulduktan sonra ve bunca deneyim biriktikten sonra, şirketlerin kârlarının azalması korkusuyla ülke sınırlarını kapatmamakla, ülke içindeki üretimi eksik olan her türlü malzemeyi üretecek şekilde dönüştürmemekle, sağlık altyapısını buna uyacak şekilde dönüştürmemekle, sınıfsal olarak tercihini halktan, ezilenlerden, işçi sınıfından değil de patronlardan, para babalarından yana kullanmakla alakası vardır.

Sorun sınıfsal ise çözümü de mutlaka sınıfsal düzeyde olmalıdır. Kesin, sonuç alacak çözümün; her bir ülkenin diğerine her anlamda yardıma koştuğu, ekonomilerinin yalnızca temel ihtiyaçlar (gıda, tıbbi vb.) ile sınırlı olmak kaydıyla diğer tüm üretimi pandeminin ihtiyaçlarına göre yeniden tasarladığı, kâra dayalı olmayan, merkezi düzeyde (dünya çapında) planlanmaya imkân veren sosyalist bir düzeni inşa etmek olduğu açık değil mi? Bu da yalnızca, işçilerin ulusal düzeyde güçlü, uluslararası düzeyde enternasyonal kurmaya girişen devrimci işçi sınıfı partilerinin inşasına bugünden girişmesiyle olabilir.

Mikroplar sosyalizmde de olacak ve hastalık oluşturacaklar. Ama pandemi oluşturmak, asla...

<https://tinyurl.com/y66t8w8v>, 8 Temmuz 2020.

Bir ihtilal olarak Millî Mücadele (2): Anadolu'da sürekli devrim dinamikleri

Sungur Savran

Bu yazının *Devrimci Marksizm*'in 41-42. sayısında yayınlanmış olan ilk kısmında¹ 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nden sonra başkenti işgal altına giren, tamamı istila tehdidiyle karşı karşıya kalan Osmanlı'nın hâkim sınıflarının, burjuvazinin önderliğinde nasıl örgütlendiğini incelemiştik. Bu inceleme birkaç noktayı belirgin biçimde ortaya koymuştu. Anadolu'da (ve Rumeli'de) işgale karşı direniş büyük ölçüde yerel güçler tarafından kendiliğinden başlatılmış bir süreçtir. Millî Mücadele Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışıyla başlamamıştır. Bu aşamadan sonra gerçekleşen, mücadelenin merkezileşmesi, ardından meclisin Ankara'ya taşınması ile birlikte bir ikili iktidarın doğmasıdır. Bütün bunlar olup bittikten sonra dahi Mustafa Kemal hareketin tartışmasız lideri değildir. Otoritesi sürekli olarak sorgulanan, karşısına çeşitli güçlerin çıktığı bir liderdir. Daha kendi kadrosu içinde bile (Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Rauf, Refet, daha sonra İsmet Beyler) sadece eşitler arası birincidir. Ayrıca birçok güç, meclis içinde ve dışında ona meydan okumaktadır.

Durum genel olarak böyleyken, o dönemde aslında Osmanlı'dan geri kalan bu topraklarda tarihsel olarak çok orijinal bir gelişmenin de gerçekleştiğini saptamıştık. Sadece İstanbul'un, sarayın ve onun hükümetinin karşısında Ankara bir ikili iktidar odağı olarak yükselmiyordu. Hem İstanbul'un hem de Ankara'nın karşı-

1 "Bir ihtilal olarak Millî Mücadele (1): Burjuvazinin güçleri", *Devrimci Marksizm*, sayı 41-42, Kış-Bahar 2020.

sında Enver Paşa'nın yarattığı hareket de bir "üçlü iktidar" durumu yaratıyordu. Enver Paşa'nın ülke içinde bir üssü yoktu. Ama gerek içeride, gerek Kafkaslar'da, gerekse Sovyet Rusya nezdinde çok büyük bir gücü ve itibarı vardı. Bir yandan yerel Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri, bir yandan da Ankara'daki meclis İttihatçılarla doluydu. Ve bunların, Mustafa Kemal'in Ankara hükümeti ile çalışmakla birlikte, sonunda kime sadık kalacakları büyük ölçüde belirsizdi.

Bu tablo, bir bütün olarak alındığında, Millî Mücadele'nin ve saraya ve İstanbul hükümetine karşı verilen devrimci savaşın tek başına bir önderliğe bağlanmasını olanaksız hale getiriyordu. Ortada bütünsel bir devrim hareketi vardır. Bu karmaşık, çelişik, hatta çapraşık bir bütündür. Bütünün parçaları bazen işbirliği yapıyor, bazen de uyuşmazlık, hatta çatışma içine giriyordu. Yani **devrim tekti, önderlik çoklu**. Bunu anlamak son derecede önemlidir. Türkiye solunun hemen hemen bütün akımları, devrimi (şayet devrim olduğunu kabul ediyorlarsa, aksi takdirde diyelim "hareketi") ve Millî Mücadele'yi en baştan Mustafa Kemal'in kafasının ve icraatının bir ürününe indirgedikleri için, durumun önderlik açısından bir serbestlik derecesi olan bir denklem olduğunu hiçbir zaman anlayamamıştır. Kimi Mustafa Kemal'e karşı olduğu için Millî Mücadele'yi küçümsemiş, devrimin varlığını bile inkâr etmiş, kimi de tam tersine her şeyi yüceltmiş, ama aynı zamanda bütün artıları Mustafa Kemal'in hanesine kaydetmiştir.

Devrim ile önderlik arasındaki bu mesafe, bu serbestlik ilişkisi, devrimin ilk anda çok önemli görünmeyen kadroların önderliğine girme ihtimalini de mantıksal açıdan olanaklı kılar. Birçok devrimde, devrimin gelişme koşulları değiştikçe, o güne kadar hiç de önderlik adayı gibi görünmeyen güçler, hızla önderliği ele geçirecek duruma gelebilmişlerdir. Sayısız örnek verilebilir. İki örnekle yetinelim. Büyük Fransız İhtilali'nde başlangıçta (kendi içlerinde de farklı eğilimler besleyen) iki ayrı grup önderlik mücadelesi veriyordu: daha radikal olan Jakobenler ile Jirondenler olarak bilinen ılımlı kanat. Devrimin ilk altı yılı boyunca, daha sonra bir komutanın heybetli bir lider olarak Fransız devriminin önderliğini eline geçireceği, devrimi savaş yoluyla bütün Avrupa'ya taşıyacağı kimsenin aklından bile geçmemiştir muhtemelen (belki hırs dolu kişiliğiyle Napolyon Bonapart bunu çok erkenden düşünmüş olabilir). Ama Napolyon sonunda devrimin önderi olmuş, devrimin kaderi onunla birlikte bağlanmıştı.

Öteki örnek yine çok iyi tanınan Büyük Ekim Devrimi'nden. Hem de iki ayrı aşamadan örnek verebiliriz. Devrimin politik devrim olarak devam ettiği aşamada önünde burjuvazinin liberal hareketi olan Kadetler ve halk hareketini ona bağlayan aktarma kayışları olarak Menşevikler, yani reformist işçi hareketi ile SR'ler olarak anılagelen Sosyalist Devrimciler, yani köylü sosyalizmi vardı. Bolşevikler Şubat devriminin ardından yalnız ve küçük bir akımdı sovyet kurumunun içinde. Trotskiy'in Mejrayontsi olarak anılan akımı ise devrimde ağırlığı olmayan bir akımdı. Ama altı ay içinde Bolşevik Partisi işçi ve asker sovyetlerinde çoğunluğu sağlayacak kadar güçlenmiş ve bilindiği gibi Ekim ayındaki ayaklanma ile devrimin önderliğini almakla kalmayıp iktidara geçmiştir. Trotskiy'in, Lenin'in hemen ardından Ekim devriminin önderi olacağını kim bilebilirdi? Politik devrimin (1917-1922) tamamlanmasından sonra, sosyal devrim süreci içinde ise ne savaştan önce, ne devrim esnasında, ne de hatta devrimin ilk yıllarında kimsenin yeni işçi devleti-

nin başına yerleşeceğini beklemeyişi biri, Stalin hızla yükselerek devrimin yarattığı yeni devleti hâkimiyetine almış ve içinden değiştirerek tanınmaz hale getirmiştir.

İşte Türkiye’de Millî Mücadele’nin içinden geçtiği merhalelerin yarattığı dinamikler dolayısıyla Anadolu devriminde de esas iki büyük önder adayı olan Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa’nın dışında kadroların ya da şahısların devrimin önderliğini ele geçirmesi, yukarıda sözü edilen serbestlik derecesi dolayısıyla mantıksal olarak mümkündü. Bu sefer de karşıt birkaç örnek sayalım: 1944 Yugoslavya’ında Tito’nun, 1949 Çin’inde Mao’nun ya da 1958-59 Küba’ında Castro’nun durumunda olduğu gibi, devrimle önderlik birbirine iyice kaynakla tutturulmuşçasına yapışık değildi. Devrim tek bir kadronun, tek bir önderliğin sarsılmaz öncülüğünde doğmamıştı, öyle yürümüyordu.

Bizim, yazının elinizdeki ikinci faslında ve bir sonraki sayıda yayınlanacağını umduğumuz üçüncü faslında ortaya koymaya çalışacağımız, bu ihtimalin pratikte sürekli devrim yönündeki dinamikler biçiminde ortaya çıkmış olduğu olacak. Yani gerek Mustafa Kemal’in gerek Enver’in yönetiminde başarıya kavuştuğu takdirde, muhtemelen birbirinden önemli farklarla ayrılacak olan iki senaryo içinde ama yine de bir burjuva devrimi olarak kalacağı kesin olan devrim, mücadele içinde doğan farklı dinamikler dolayısıyla işçi sınıfına ve köylülüğe dayanan bir sürekli devrim yoluna girebilirdi, yani bir burjuva devrimi proleter devrimine doğru gelişerek dönüşebilirdi. Bunu mümkün kılacak iki ayrı dinamiğin söz konusu olduğu kanaatindeyiz. Bu dinamiklerden ilki Türkiye’nin kendi içinde yaşanan sınıf mücadelelerinin ürünüdür. Bir yandan geniş emekçi ve yoksul köylü yığınlarının o andaki tarihi ihtiyaçları, bir yandan da büyük kentlerin (İstanbul, Adana, Eskişehir, Zonguldak vb.) sanayi, tarım, madencilik ve ulaştırma sektörlerinde (kısmen de hizmetlerde) gelişmekte olan işçi sınıfının mücadeleleri Türkiye’de de savaş içinde ve savaşın çeperinde devrime damgasını vurabilecek belirli bir sınıf dinamiği taşıyordu. Ama belki bundan da önemlisi, Türkiye’nin içinden geçtiği, devrimci bir karakter de taşıyan mücadelenin, bir uluslararası iç savaşın parçası olmasıydı. Bu, Bolşevizmin bütün ülkelere damgasını vuracak bir hegemonik güç haline gelmesinin potansiyelini taşıyordu.

Ancak, Türkiye’nin devriminde saklı bu dinamikleri keşfedebilmek için önce devrime yaklaşımda benimsediğimiz metodolojiyi, kavramlaştırmaları, olayları analiz tarzını sergilememiz gerekiyor.

Biraz önce yazının bir de üçüncü faslı olacağını söyledik. Oysa dikkatli okurlarımız, geçen sayıda yayınlanan ilk fasılda yazıyı iki bölüm olarak planladığımızı ifade ettiğimizi hatırlayacaklar. Yazıyı yazmaya oturduğumuzda sürekli devrim dinamikleri konusunda söyleyeceklerimizi tek bir yazıya sığdıramayacağımızı anladık. Bunda önemli bir faktör de elbette bu sürekli devrim dinamiklerinde çok önemli bir faktör olarak gördüğümüz Türkiye Komünist Fırkası’nın (TKF) encamının epeyce bir muamma olması. Başka bir şekilde söyleyelim, biz Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmesi üzerine bugüne kadar yapılmış olan yorumlar konusunda ciddi bir tartışmanın yürütülmesi gerektiğine inanıyoruz. Bu konuda yapılacak tartışma elinizdeki yazının öylesine uzamasına yol açacaktı ki, bir dergi sayısında okuru bu denli zorlamanın verimli olmayacağına karar verdik. Ayrıca bizim de o konuda bütün veri ve delillerimizi düzene sokmak bakımından zamana ihtiyacımız olduğunu

gördük.

Bu yüzden bu sayıda “Anadolu’da sürekli devrim dinamikleri” başlığı altında, önce metodoloji ve kavramsallaştırmamızı izah ettikten sonra esas olarak Mustafa Suphi önderliğindeki TKF dışında var olan toplumsal ve siyasi güçler üzerinde duracağız. Bir sonraki sayıda ise “Mustafa Suphi’leri kim öldürttü?” başlığı altında TKF’nin stratejik, programatik ve örgütsel olarak tarihsel önemi ortaya koyduktan sonra Trabzon faciasının nasıl doğduğunu, katliamın sorumlusunun kim olduğunu ve bir bütün olarak Türkiye’nin bu devriminde sürekli devrim dinamiklerinin neden yenilgiye uğradığını kavramaya çalışacağız.

4. Devrim analizinde metodoloji²

Devrim bir tarihi kategori olarak çok çeşitli açılardan tartışılabilir. Sınıf karakteri üzerinde durulabilir (burjuva, proleter, köylü vb.), hedefleri üzerinde konuşulabilir (demokratik, sosyalist, sürekli, ulusal kurtuluş ya da sömürgecilik karşıtı vb.), hangi toplumsal alan(lar) üzerinde etki bıraktığı bakımından sınıflandırılabilir (politik ya da aynı anlama gelmek üzere siyasi devrim, sosyal ya da aynı anlama gelmek üzere toplumsal devrim, kültür devrimi vb.), coğrafi kapsamı bakımından ele alınabilir (ulusal, bölgesel, bir kıta çapında, dünya devrimi vb.) Bunlar ve başka sınıflandırmalar, üzerinde epeyce düşünülmüş ve tartışılmış boyutlarıdır devrimin. Ama bir konuda bizce Marksizm epey geri kalmıştır: Devrimlerin nasıl geliştiği, yayıldığı, konsolide olduğu çok fazla analiz edilmemiştir. Başka biçimde söyleyelim: Devrim, Marksist literatürde sanki tarih içinde bir noktadır ya da çizgidir. **Bir süreç olarak devrim** ele alınmamıştır. Devrimlerin açılıp büyümesini, serpilip gelişmesini, tıkanıp sönümlenmesini, yenilip ezilmesini, kazanıp çiçeklenmesini yeterince incelememiştir Marksist literatür.

Yanlış anlaşılmasın. Tek tek devrimlerden söz etmiyoruz. Örneğin Ekim devrimi Trotskiy’in derin gözlem ve analizlerle dolu üç ciltlik tarihi şaheseri *Rus Devrimi Tarihi*’nde 1917 yılı boyunca **sadece hikâye edilmemiştir**, dinamikleriyle **açıklanmıştır**. Anıtsal çok ciltli kitabında İngiliz tarihçisi E. H. Carr, her ne kadar Marksist olmasa da, yine Rus devrimini sadece bir politik devrim olarak değil, bir sosyal devrim olarak da 1929’a kadar didik didik etmiş, aşamalarına, gelişme dinamiklerine, çelişkilerine ışık tutmuştur. Hem de sadece siyasi tarih olarak değil, ekonomisiyle, dış politikasıyla. Aynı şeyleri, bir dizi klasik tarihçinin İngiliz, Fransız ya da Amerikan devrimi incelemeleri, Pierre Broué’nin Alman devrimi ve İspanya devrimi³ üzerine çalışmaları, Cezayir devrimi üzerine Fransızcada var olan literatür vb. için söyleyebiliriz. Tekil devrimlerin bir süreç olarak incelenmesinde bir sorun yoktur. Sorun, devrimin, tekil devrimlerin ötesinde, tarihi bir kategori olarak genel özellikleri bakımından başka bir soyutlama düzeyinde, **devrim kavramı olarak** teorileştirilmesindeki zayıflıktır.⁴

2 Yazının ilk faslında üç bölüm olduğu için burada 4. bölümden başlıyoruz.

3 İspanyol devrimi demek çok yaygın bir alışkanlık. İspanya gibi hâlâ kanayan ulusal sorun yaraları olan bir ülke söz konusu olduğunda İspanya devrimi demektedir ısrar etmeliyiz.

4 Burada bir an duralım. Bir kere klasik Marksizm sonrası literatürden söz ediyoruz. Yoksa Marx ve Engels, Lenin ve Trotskiy, hatta Rosa Luxemburg ve Gramsci bu konulara çok kafa yormuştur.

Hemen bir örnek verelim. Devrim kavramı ile ayaklanma kavramı arasındaki fark, Lenin ve Trotskiy sonrasında teorik bir incelemeye tâbi tutulmamıştır. Bunun sonucu olarak birçok Marksist için bir ayaklanma olarak Ekim ile bir devrim olarak Ekim arasında berrak bir ayırım yapmak mümkün değildir. Oysa daha önce de ısrarla vurguladık: Ekim ayaklanmasından sonra Rusya’da işçi iktidarı kurulmuştur, ama devrim (politik anlamda devrimden söz ediyoruz, sosyal devrim elbette daha uzun sürecektir) 1917-1922 arası sürmüş, ancak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin Aralık 1922’de kurulmasıyla sona ermiştir.

Benzer bir örnek Türkiye’nin 1908 Hürriyet devriminden verilebilir. Evet, Abdülhamid 23 Temmuz 1908’de Meclis’in yeniden açılması yolundaki fermanıyla teslim olmuş, devrim esas hedefine kavuşmuş, bu anlamda istibdad hukuken sona ermiştir. Dolayısıyla, Türkiye’nin olağan tarih yazımı devrimi olmuş bitmiş sayar. Ama ardından 31 Mart karşı devrimci kalkışması gelir. Meclis fiilen çalışmamaya başlar. Karşı devrimciler meclis başkanı zannıyla bir başka milletvekilini öldürür. Abdülhamid’in kalkışmayı ne ölçüde kışkırttığı tartışmalı olsa bile, bundan yararlanmaya çalıştığı kesindir. Bütün bu epizot, Sultan’ın tahttan indirilmesiyle, Selanik’e sürgüne gönderilmesiyle, yerine meşrutiyet fikriyle daha uyumlu, Abdülhamid gibi çevresinde özel bir iktidar ağı oluşturmuş olmayan, yani meclisi kapatamayacak bir padişahın çıkartılmasıyla sonuçlanır. İşte devrim şimdi tamamlanmıştır. Tarih böyle okunduğunda 23 Temmuz 1908 ile Abdülhamid’in hal’inin gerçekleştiği 27 Nisan 1909 arası da devrimin bir parçasıdır. Bu süre içindeki olaylar ve en başta Türkiye tarihinin ilk büyük grev dalgası devrimci bir sürecin parçası haline gelir, işçi sınıfının devrimdeki rolü bütünüyle başka bir ışık altında görülür.

Örneklemeyi burada bırakalım. Aşağıda devrim kategorisini çeşitli boyutlarıyla daha iyi anlayabilmemizi sağlayacağını umduğumuz bazı gözlemler yapacağız. Amacımız sistematik bir devrim incelemesi değil. Tartışılabilir konuları tüketme diye bir iddiamız ise hiç yok. Üzerinde konuştuğumuz konularda bile tamamlanmış analizler getirdiğimizi iddia etmiyoruz. Bizim burada bütün amacımız Ekim devriminden sonra doğan dünya ortamında Türkiye’nin 1918-1923 arası yaşadığı devrimin kavranışını derinleştirebilecek bazı kavramların ucunu sivirtmek. Yani sadece Türkiye’nin yaşadığı devrimi anlayabilmek için önem taşıdığı ölçüde bazı düşünceler geliştireceğiz. Daha genç kuşaklardan Marksistlerin devrimlerin bu ve başka boyutlarını gelecekte çok daha derinlemesine geliştireceklerini umut ediyoruz.

Devrimlerin iç dinamikleri

Klasik dönem sonrası Marksizminde devrimlerin incelenmesine yönelik yaklaşımda görülen mekanik karakter, devrimlerin çok önemli bir boyutunun gözlerden

Bugünkü kavramlaştırmalarımızın çoğu da (burjuva-proleter, ulusal-dünya, halk devrimi-tepeden devrim, politik devrim-sosyal devrim vb.) onlardan gelmektedir. Bizim derdimiz, başka birçok alanda olduğu gibi, 1930’lu yıllardan itibaren bu konuyu derinleştiren çalışmalar olmamasıdır. İkincisi, sadece Marksist literatürden söz ediyoruz. Yoksa Alexis de Tocqueville’den Crane Brinton’a, Theda Skocpol’dan Jack Goldstone’a burjuva teorisyenleri genelleştirme ve karşılaştırmalı devrim araştırmaları bakımından bu alanda kendi avadanlıklarını kullanarak bir literatür geliştirmişlerdir. Bu literatürün devrim gerçekliğini ne kadar kavrayabildiği ayrı bir tartışma elbette.

gizlenmesine yol açmıştır. Devrim, tarihin diyalektiği çerçevesinde, değişimin en radikal ve süratli biçimde gerçekleştiği uğraktır doğası gereği. Bu özellik, devrimin kendi içinde de çok hızla yeni dinamikler doğması ihtimalini çok gerçek bir özellik haline getirir. Bunu başka şekilde de ifade edelim. Mekanik bakış için, bir devrim mesela burjuva devrimi ise burjuva devriminin esas görevlerini yerine getirdiğinde olanaklarının tükeneyeceği düşünülür. Veya sömürge karşıtı (anti-kolonyalist) bir ulusal kurtuluş mücadelesinin ürünü ise, bağımsızlık, devrimin ötesine geçilemeyecek ufkuna gelir. Oysa gerçek hayatta devrimler böyle yaşanmaz. Devrim devasa değişim dinamiklerini harekete geçirdiği için, ***bir başlayınca nerede duracağı bilinemez.***

Bu basit ifadenin içinde pratik politikaya, sosyalistlerin devrime yaklaşımına ilişkin muazzam bir farklılık yatar. Mekanik bakışın tutsağı olan sosyalist hareketler için burjuva devrimi burjuva devrimidir, ondan daha fazlası beklenemez. Örneğin Küba devrimi bütünüyle bir radikal demokratik programla başlamış bir devrimdir. Bu programın uygulanabileceği an geldiğinde devrimin ufkunun sınırına ulaşılır. Oysa yaşanmış tarihten gayet iyi biliyoruz ki Küba devrimi 1958-59 yılbaşı politik zafere ulaştıktan sonra iki yıl daha devam etmiş ve sonunda devrimin önderliği 1961 yazında Küba'nın "sosyalist" bir rejime geçtiğini ilan etmiştir. Küba'nın sosyalizmini o zamandan bu yana sorgulayan pek yoktur. Sorgulayanlar da aslında idealist bir metodolojinin tutsağı olmuşlar demektir. Sovyet ve öteki işçi devletleriyle esas yönleri bakımından aynı sosyo-ekonomik yapıya sahip olan bir ülkeyi, 60 yıl sonra hâlâ "küçük burjuva demokrasisi" sayanlar varsa onlarla tartışma devrime değil, dünya görüşüne ilişkin bir tartışmadır!

Yukarıda girişte devrimin başlangıç aşamalarında hiç kimsenin hayalinden bile geçmeyecek kişilerin daha sonra devrimin önderi haline gelebileceğine ilişkin örneklerde anlatılan da burada söylenenin bir boyutudur, ama en öznelleştirilmiş biçimiyle. Çünkü devrim başladığı andan itibaren nerede duracağı bilinmez demekle aslında temelde şahsiyetler arası bir mücadeleden söz etmiyoruz, toplumsal dinamiklerden, sınıfların karşı karşıya gelişinden, ulusal veya dini zulüm ve ona karşı verilen kurtuluş kavgalarından vb. söz ediyoruz. Başka bağlamlarda krizler için söyleyegeldiğimiz bir şeyi şimdi devrimler için formüle edelim. Bir devrim belirli bir çelişkinin çözümünün kendini dayatması dolayısıyla patlak verdikten sonra, toplumda veya toplumun dünyanın geri kalanıyla ilişkilerinde var olan başka çok önemli çelişkileri de ortaya çıkartır. Krizler için doğru olan bu özellik, devrimler için de doğrudur çünkü devrimler aslında bir toplumun yaşayabileceği ***en keskin krizlerdir.*** Dolayısıyla, devrim patlak verdikten sonra, devrime ***dolaysız biçimde*** yol açmış olan çelişkinin dışında bambaşka çelişkiler de bütün haşmetiyle gün yüzüne çıkarak devrimin gidişatına etki yapmaya başlar. Bazen devrimin esas harekete geçirici gücü olan çelişkinin çözümü bu ikinci çelişkinin çözümüne bağlı olur. Bazen, hatta, ilk harekete geçirici olan çelişkinin yerini büyük ölçüde başta ikinci planda kalmış olan bir çelişki alabilir.

Küba devrimi bir radikal ulusal demokratik devrim programı ile başlamış olduğu halde, ABD emperyalizminin burnunun dibinde bir adada böyle bir devrimci zafer, hem siyasi özellikleri dolayısıyla, hem de ABD emperyalist şirketleriyle mücadele etmek ve onları millileştirmek söz konusu olduğu için, sonunda Che'nin

bütün Latin Amerika için öne sürdüğü gibi “ya sosyalizm, ya devrimin karikatürü” seçimiyle karşı karşıya gelmiştir ve sosyalist bir devrime dönüşmek zorunda kalmıştır. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, ulusal demokratik görevlerin çözümü kapitalizmle çelişkinin çözülmesine bağlı olduğundan dolayı olmuştur bu geçiş, bu kendini aşma.

Sürekli devrim kategorisi, bir devrimin (burjuva devrimi, ulusal kurtuluş devrimi, demokratik devrim) ancak bir başka devrime (sosyalist devrim) dönüşerek başarıya ulaşabileceği nesnel ve öznel koşulların bir araya geldiği durumda bu diyalektik mantıkla ortaya çıkar. Ama, altını çizerek söylemek gerekir, bu **nesnel koşullar oluşmadığında bile** sürekli devrim eğilimleri görülebilir. En erken burjuva devrimlerinde dahi, modern proletarya henüz ortaya çıkmamış ya da tam anlamıyla zanaatkar sınıftan ayrışmamış olduğu halde sürekli devrim dinamikleri doğabilmiştir. İngiliz devriminin “diggers” (“kazıcılar”) ve “levellers” (“düzleyiciler”) adlı akımları, burjuvazinin formel eşitliğinin çok ötesine uzanan bir gerçek eşitlik davasının izleyicileriydi. 17. yüzyılın İngiliz devriminden bir yüzyıl sonra yaşanan Fransız devriminde ise halk sınıfları “baldırı çıplaklar” ve onların modern proletaryaya en yakın kesimini oluşturan kol emekçisi “çıplak kollar” çok daha güçlü bir sürekli devrim dinamiği yaratacaklardı. Liberter komünist militan tarihçi Daniel Guérin *Fransa’da Sınıf Mücadelesi 1793-1795* başlıklı parlak çalışmasında⁵ bu kitlelerin, zaman zaman köylülerin de desteğiyle, Jakobenleri ve Robespierre’i, yani devrimin en ileri burjuva kanadını dahi sollayarak nasıl bambaşka bir devrimin önbiçimlenmesini yarattıklarını gayet güzel anlatıyor. Emekçi kitlelerin devrime ne tür talepler getirdiğini bu kitaba ilişkin bir değerlendirmemizde anlatmıştık, buraya oradan alıyoruz:

Baldırıçıplaklar ve onların en ön saflarında mücadele veren çıplak kollular, Eski Rejim’e karşı duydukları büyük kini çeşitli biçimlerde ortaya koydukları süreçte, onlarla ittifak Jakobenlerin başarısının koşulu olmuştur. Ama emekçi kitleler bir kez hareketlendiğinde devrimin önüne sınırlar koymak olanaksızlaşır: baldırıçıplaklar ikiyüzlü “eşitlik” ve “özgürlük” sloganlarını sonuna dek zorlayarak burjuvazinin devrimi hapsetmeye çalıştığı dar sınırları parçalamaya yönelince durum değişmiştir. Kitleler soyut yasal eşitliğin ötesinde üretimden eşit olarak yararlanmayı, temsili sistemin kitleyle temsilcisi arasına koyduğu mesafe yerine doğrudan demokrasinin denetim ve geri çağırma ilkelerini, burjuva silahlı güçleri yerine halk milislerini, Konvansiyon’un (ve Kamu Selamet Komitesi’nin) mutlak egemenliğine karşıt olarak Paris’in yerel iktidar odakları niteliğini taşıyan “şubeler”in sürekli toplanmasını ve karar sürecine katılmasını gündeme getirmişlerdir.⁶

5 Daniel Guérin, *Fransa’da Sınıf Mücadelesi 1793-95*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1986.

6 Can Ilgın, “Erken Öten Horoz: Fransız Devriminde İşçi Sınıfı Mücadelesi”, *Onbirinci Tez*, sayı 5, Şubat 1987. Bizim de üyesi olduğumuz *Onbirinci Tez* Yayın Kurulu’nun çoğunluğu, 4. sayıdan itibaren Sungur Savran imzasıyla ancak iki sayıda bir yazı yazabileceğimize karar verdiği için öteki sayılarda yazılarımızı (başka bağlamlarda da kullandığımız bir mahlas olan) Can Ilgın olarak imzalıyorduk.

Fransa’da 1848’de yaşanan devrimde işçi sınıfı artık çok daha gelişkin olduğu için Şubat devrimi kendi görevlerini yerine getiremeyince Haziran devrimi zaten doğrudan doğruya bir işçi devrimi olarak yaşanacak ama çok sert biçimde ezilecektir. Paris Komünü (1871) ise burjuvaziyi daha baştan dışlayacaktır. Sürekli devrim dinamiği, bilindiği gibi, esas 20. yüzyılın başında 1905 ve 1917 Rus devrimleriyle olgunlaşacak ve hemen hemen bütün 20. yüzyıl devrimlerine değişik biçimlerde damgasını vuracaktır. Ama bizi sürekli devrimin olgunlaştığı dönem değil, koşullarının henüz ortaya çıkmamış olduğu devrimlerde bile sürekli devrim eğilimleri ilgilendiriyor.⁷

Neden? Çünkü bu eğilimler devrim olmasaydı bağımsız biçimde ortaya muhtemelen hiçbir zaman çıkmayacaktı. Tersinden söylersek, devrim yokken hiçbir şekilde kendi çıkarları doğrultusunda bir program etrafında mücadeleye girme kapasitesine dahi sahip olmayan sınıf ve katmanlar devrim olunca iktidar mücadelesine bile girişebiliyorlar. Devrim, deyim yerindeyse, yeni devrimleri kışkırtıyor. Türkiye’nin Milli Mücadelesi’ne bakıp, “nasıl sürekli devrim dinamiği olur, daha doğru dürüst bir proletarya yok?” diyecekleri bu yüzden erkenden uyarıya çalıştık.

Savaş: devrimin bir biçimi

Devrim ile savaş arasındaki ilişkinin teorileştirilmesi de genellikle zayıf kalmıştır. Klasik Marksistler devrim ile iç savaş o kadar özdeşleştiriyorlardı ki, bazen (mesela Lenin’in “emperyalist savaş iç savaşa çevirme” şiarında olduğu gibi) “iç savaş” devrim yerine kullanılıyordu. İspanya iç savaşında bir sosyalist devrim dinamiği yaşandığı halde Sovyet bürokrasisinin emperyalist “demokrasi”lerle ittifakının zarar görmemesi için bu sosyalist devrim dinamiğini reddetmesi, devrim ile iç savaş arasındaki ilişkinin kopmasında bir ilk halka olmuş olabilir. Daha sonra devrimlerin sadece iç savaş aracılığıyla değil mesela anti-emperyalist savaşlar içinde de gelişebileceği (en berrak örnek Çin’dir), ayrıca her iç savaşın devrimci bir savaş olmayıp toptan gerici bir karakter taşıyabileceği (sayısız örnek arasında 1975-1990 arasında Lübnan’ı, 2011 sonundan bu yana Suriye’yi, bugünkü Libya’yı sayabiliriz) ortaya çıktıkça, elbette devrim ile savaş arasındaki ilişkinin daha karmaşık bir ilişki biçiminde görülmesi gereği anlaşıldı ama esas nokta yerli yerinde duruyor.

Bugünkü genel algılama şudur: Bazı devrimler vardır ki esas olarak politik süreçler sonucunda zafere ulaşmıştır, bazı başka devrimler ise neredeyse salt askeri süreçler aracılığıyla. İlkine Ekim devrimini, ikincisine Küba devrimini örnek vermek kimseyi şaşırtmaz. Oysa Trotskiy, Castro ve Che’den çok daha büyük ve çok

7 Bir bütün olarak sürekli devrim ve ona damgasını vuran eşitsiz ve bileşik gelişme yasası için Burak Gürel’in dergimizde daha önce yayınlanmış olan yazısından yararlanılabilir: “Eşitsiz ve Bileşik Gelişme: Sürekli Devrimin Anahtarı”, *Devrimci Marksizm*, sayı 24, Güz 2015. Söz konusu yazı sürekli devrimi 20. yüzyıl için birçok boyutuyla zaten doyurucu biçimde inceliyor. Biz, görüldüğü gibi, burada sürekli devrimin nesnel koşullarının artık oluşmuş olduğu 20. yüzyılı değil, bu koşulların henüz oluşmamış olduğu 17.-19. yüzyıllar arasındaki dönemi ele alıyor ve bu dönemde bile nasıl burjuva devrimlerinin içinde bir sürekli devrim eğiliminin doğduğunu ortaya koyarak bu bölümde asıl anlatmak istediğimiz noktayı, yani devrimlerin kendilerinin hep ileri doğru bir atılım eğilimi yarattığını göstermiş oluyoruz.

boyutlu bir savaşın komutanıdır. Castro ve Che sadece Batista'nın kırık dökük ordusu ile savaşmıştır. Bu onların kahramanlığından eksiltmez. Ama Kızıl Ordu 14 emperyalist ülkenin sadece siyasi, diplomatik, lojistik, ekonomik değil, yer yer fiili olarak birlikleriye destek verdiği, koskoca Çarlık ordusunun generalleri ve amirallerinin yönettiği ordularla çarpışmıştır. Hem de dünyanın en geniş topraklarına sahip bir ülkede.

Bu esas olarak politik olduğu düşünülen bir devrimin, Ekim devriminin nasıl savaşla iç içe yaşandığına ilişkin örnek (bizim, Ekim devriminin 1922'de sona erdiğinde ısrar etmemizin tek nedeni değil ama nedenlerinden biri de iç savaş yıllarının devrim yılları olduğuna ilişkin düşüncemizdir.) Buna karşılık, Küba devrimi, bazı karikatürümsü kavrayışlarda olduğu gibi, sadece askeri vurkaçlarla değil, sayısız politik manevrayla da kazanılmıştır. Che, bütün askeri başarılarına rağmen (Fidel'in kendi dışında "Comandante" ünvanını verdiği ilk komutanın Che olduğu unutulmasın) bir komutan sıfatıyla gerilla kadrosunda bulunmasaydı Küba devrimi yine de kazanabilirdi muhtemelen. Ama Che'nin Fidel'in aşırı gevşek politik ittifakları karşısındaki politik direnişi olmasaydı, Küba devrimi muhtemelen kazanamazdı ya da en azından ortaya bir sürekli devrim süreci sonucunda bir işçi devleti çıkamazdı.

Yani genellikle sanıldığı gibi bazı devrimlerde siyaset, bazı devrimlerde savaş esas değildir. Savaş, devrimin kaçınılmaz bir boyutudur. (İstisnalar her zaman bulunabilir.) Önemli olan ikisinin nasıl bir biçim altında, nasıl bir zamanlamayla, nasıl birbirini besleyerek iç içe geçtiğidir. Şayet savaş politikanın başka araçlarla yürütülmesi ise, ki elbette öyledir, politik ağırlığı en belirgin devrimde dahi, kaybetmekte olan hâkim sınıflar, karşı devrimin son durağı olarak savaşa başvuracaklardır. Değişen sadece savaş ile politikanın birbirini izleme merhalelerindeki zaman ve nedensellik bağlarıdır.

Bu doğruysa anlamı açıktır: Savaş, devrimci savaş, devrimin (istisnai durumlar dışında) çoğu zaman içinden geçmek zorunda olduğu bir biçimdir. Yani devrimci savaş düpedüz devrimdir. Öyleyse tarihsel gelişmenin belirli uğraklarında (momentlerinde) sınıf mücadelesi savaş biçimini almak zorundadır. Bir kez savaş sınıf mücadelesinin biçimi haline geldiğinde de devrimci kampın her tür özelliğinden daha önemli olarak askeri gücü, kapasitesi, strateji ve taktikleri devrimin kazanıp kazanmayacağını belirleyicisi haline gelir. Sınıf mücadelesi ordular mücadelesi olur.

Trotsky İç Savaş döneminde Kızıl Ordu başkomutanı olarak Kazan'da yaptığı bir konuşmada bunu berrak biçimde formüle ediyor: "Sovyet Cumhuriyeti'ndeki iç *sınıf mücadelesi* karmaşık hale gelmiş ve *uzatmalı gerçek bir savaş biçimini almıştır*, zira Rus burjuvazisinin direnişine Avrupa ve Amerikan çıkartması ve bir komplolar ağı biçimi altında dış müdahale yoluyla yabancı emperyalizmin istilası katılmıştır."⁸

Bunu söylerken orduların geri planındaki politik durumun bütün savaşlarda, ama özellikle iç savaşlarda belirleyici olduğunu unutuyor değiliz. Ama belirleyici

8 "The Significance of the Taking of Kazan in the Course of the Civil War", 11 Eylül 1918'de Kazan Tiyatrosu'nda yapılan konuşma, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1918/military/ch33.htm#bsig>. Vurgular bizim.

olan bu politik, ideolojik, kültürel, coğrafi vb. faktörler en son tahlilde mutlaka ordunun (elbette ille nizami ordudan söz etmiyoruz, bu bir gerilla ordusu da olabilir) gücünde ve komuta kademesinin kapasitesinde cisimleşmelidir. Parti önderlerinin rolü bu durumda ordunun komutanlarının rolü biçimini alacaktır.

Devrimlerde sınıf mücadelesinin ordular aracılığıyla sürmesinin çok önemli bir örneğini aşağıda Millî Mücadele'nin somut evriminde göreceğiz.

Bu alt bölümü Lenin'in Kızıl Ordu örneğinden hareketle savaşın 20. yüzyıl dünya devriminde ne kadar büyük bir önem taşıyacağını öngördüğü bir pasajla bitirmek isteriz:

Sanıyorum Kızıl Ordu'nun başardığı, mücadelesi ve zaferinin tarihçesi, Doğu'nun bütün halkları için devasa önem taşıyacak. Onlara, ne denli zayıf olurlarsa olsunlar, Avrupa'nın onları ezen, mücadele esnasında teknolojinin ve askerlik sanatının bütün harikalarını kullanan ülkeleri ne denli yenilmez gibi görünürse görünsün, yine de ezilen halklar tarafından verilen bir devrimci savaşın, emekçi ve sömürüye maruz milyonları gerçekten harekete geçirebildiği takdirde, öylesine potansiyellere sahip olduğunu, öyle mucizeler yaratabileceğini, bu yüzden Doğu halklarının kurtuluşunun şimdi artık, sadece uluslararası devrimin olasılıkları açısından değil, bütün güçlü emperyalist ülkelerin silahlı istilasına maruz kalan Sovyet Cumhuriyeti'nin Asya'da, Sibiry'a da yaşadığı deneyimde de gayet olanaklı olduğunu göstermektedir.⁹

Dünya devrimi dinamikleri

Klasik dönem sonrası Marksizm bir başka bakımdan da devrimlere mekanik biçimde yaklaşır. Her bir devrimin coğrafi alanını baştan belirler, komşu hatta uzak ülkelerin devrimleriyle bu devrim arasında bir dışsal etkilenme olanağına alan açsa da bunların aynı bütünü diyalektik hareketinin bir parçası olması olasılığını metodolojik olarak dışlar. Yani her devrimin kaderi, “etkiler” bir yana, ulusal düzeyde çizilir. Buradaki “dışsal etkilenme” ile “bir bütünü parçaları olarak diyalektik hareket” arasındaki farkın anlaşılmasını şöyle kolaylaştırabiliriz: Türkiye’de Millî Mücadele yaşanırken bunun üzerinde Ekim devriminin etkisi yadsınmaz ama bundan mesela Fransızların Kırım’da asker bulundurmasından ya da Yunanistan’da Kral ile Venizelos arasındaki mücadeleden söz eder gibi söz edilir. Kiminin etkisi fazladır, kiminin az. Ama dışsal etkidir. Türkiye’de yaşanmakta olan devrimin Ekim devriminin açtığı muazzam çağ sarsıntısının içsel, bütünsel parçası olarak ele alınması söz konusu değildir. Burada “tek ülkede sosyalizm” programına eşlik eden “millî komünizm” kavrayışının bakışının belirleyici olduğu açıktır. Devrimler ulusaldır. “Dünya devrimi” ise Trotskizmin bir fantezisi!

Oysa Ekim devriminin yarattığı ortamın Türkiye’nin Millî Mücadelesi için hayati önemde olduğuna bu yazının daha önce yayınlanmış olan ilk kısmında değin-

9 “Second Congress of Communist Organisations of the East”, *Collected Works*, Moskova: Progress Publishers, 1977, cilt 30, s. 153-154. (Lenin’in *Toplu Yapıtlar*’ına bundan sonraki referanslar sadece *CW* ve ardından cilt ve sayfa sayısı ile yapılacaktır.)

miştik. Burada meselenin üzerinde sadece metodolojik bakış açısından duruyoruz. Yukarıda “dışsal etki”ye karşıt olarak “bir bütünün diyalektik hareketi”nden söz ettik. Bir önceki bölümden bir örnek verelim. Sovyet Rusya’nın içinde ve çeperindeki Türki dünyada yaşananlar ile Türkiye’nin devrimi bütünüyle iç içe geçmiştir. Normal koşullarda son derecede anti-komünist olması gereken kadrolar Türkiye devriminin çıkarlarıyla Sovyet Rusya’nın çıkarları aynı bütünün parçası haline gelmiş olduğu için bazı coğrafyaların Sovyetleşmesinde Bolşeviklerle aynı safta çarpışmışlardır: Enver Paşa’nın amcası Halil Paşa ve yardımcıları hem Rusya sınırları içindeki Dağıstan’ın hem de Güney Kafkasya’da Azerbaycan’ın Sovyetleşmesi uğrunda mücadele etmişlerdir!¹⁰ Bu tutumu, Halil Paşa ile Kızıl Ordu arasındaki bu ittifakı, dışsal olarak kavramanın yolu yoktur.

Aynı şeyi Lenin’in Müslüman halklara yaklaşımında görüyoruz. Ekim devrimi zafere ulaşır ulaşmaz Lenin eski Çarlık Rusyası’nın Müslüman halklarına ilişkin politikasını bütünüyle Asya’nın (ve ikinci derecede Afrika’nın) Müslüman halklarıyla kuracağı ilişkilerle iç içe düşünmüştür. Bir Rus devrimi olarak düşünüldüğünde Ekim devriminin sorunları (yani Çarlık Rusyası’nın ne kadarının yeni Sovyet Rusya ile kalacağı sorunu ve bunun uzantıları) ile dünya devriminin sorunları arasında bir ayrım kalmamıştır. İç, dıştır, dış da iç. Lenin bir mektubunda Türkistan komünistlerini şöyle uyarır:

Bu konuyla yakından ilgilenilmesi, Türkistan halkları ile yoldaşca ilişkilerin geliştirilmesi için her türlü çabada bulunulması, Büyük Rus emperyalizminin her izini ortadan kaldırma ve Britanya emperyalizminin liderliğini yaptığı dünya emperyalizmine karşı uzlaşmaz bir mücadele yürütme isteğimizde içten olduğumuzu onlara eylemlerinizi göstermeniz [gerekmektedir].¹¹

Burada mektubun akışı içinde bir iç sorunun (Türkistan, Rus emperyalizminin izleri vb.), kendiliğinden nasıl bir dış sorunla geçişkenlik içinde ele alındığı üslup-ta bile görülebilmektedir. Lenin içeride Müslüman halklara davranışla uluslararası iç savaşı kazanmak açısından yapılması gerekenler arasında bir ayrım bile gütmemektedir neredeyse. Başka alıntılar da aktarabiliriz ama sanırız meramımız açıklığa kavuşmuştur.

Yazının birinci kısmında anlattık. Ekim devrimi bizim **dünya devriminin birinci dalgası** adını verdiğimiz bir dünya devrimci sürecini harekete geçirmiştir. Bütün büyük devrimler gibi buna da bir iç savaş eşlik etmiştir. Bununla yalnızca Sovyet Rusya’daki iç savaşı kast etmiyoruz. Bütün dünyanın siyasi hayatı kapitalist emperyalizmin başta İngiltere olmak üzere ana temsilcileri ile Sovyet Rusya arasındaki mücadele ile belirlenmektedir. Bu ise iki tarafın hâkim sınıfları arasında, yani emperyalist burjuvazi ile iktidardaki Sovyet proletaryası arasında bir savaştır. Diğer bütün ülkelerdeki mücadeleler de bu iç savaşın bir parçası olarak yaşanmaktadır. İşte Türkiye’nin Millî Mücadele devrimi ancak bu birinci dalgaın ayrılmaz bir par-

10 Bkz. bu yazının ilk faslı, “Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele (1)”, a.g.y., s. 60-61.

11 “To the Communists of Turkestan”, *CW*, cilt 30, s. 138.

çası olarak ele alınarak anlaşılabilir.¹² Devrimlere bir Prokrüst yatağı gibi dayatılan ulusal sınırları ve ulusal karakteri artık söküp atabilmeliyiz.

Uluslararası hegemonya

Bir kez devrimlerin dünya devriminin bir parçası olarak incelenmesinin esas zemin olması kabul edildiği andan itibaren, ülkeler çapında yürütülen devrimler arasındaki ilişkileri dünya devriminin parçaları olarak daha sistematik biçimde incelemek mümkün olur. Bu noktada her bir devrim dalgasında merkezi konum taşıyan bir devrim ve onun hegemonik sınıfının belirleyiciliğinin olup olmadığı somut olarak araştırılmak zorundadır. Başka bir şekilde söyleyelim: Belirli konjonktürlerde belirli devrimler devrimci dalgada merkezi rol oynar, diğer devrimlerin gelişmesine kendi damgalarını vururlar. Örneğin Fransız devrimi 19. yüzyılın başında bu merkezi rolü oynamıştır. Napolyon savaşları aracılığıyla Fransız devrimi ta Doğu Avrupa'ya kadar uzanan bir coğrafyada serfliğin ilga edilmesini sağlamıştır. Napolyon ordularının Rusya'da yaşadığı yenilgi aynı şeyin orada gerçekleştirilmesini engellediği için, o ülkede serflik ancak 1861 yılında ortadan kaldırılacaktır. Böylece, Fransız devriminin ordularının ulaştığı yerin aynı zamanda feodalitenin köklerine darbenin vurulduğu coğrafyanın sınırlarını oluşturduğu çıplak olarak görülüyor. Bundan daha berrak bir merkezi rol oynama durumu olabilir mi?

Bir devrim esas dinamiklerini belirli bir ülkede buluyor ama bu koşullara sahip olmayan başka ülkelerde de benzer devrimci süreçler yaşıyorsa o zaman esas dinamiklerin mevcut olduğu ülkede devrimi yöneten sınıfın aynı zamanda bu uluslararası bağlamda da bir hegemonya kurmuş olduğunu söylemek gerekir. Somut örneği biraz önce verdik: Napolyon orduları Polonya'da henüz bir burjuva devriminin koşulları oluşmamış olduğu halde serfliği ilga ettiyse ve bu gelişme ülkenin tarihinde **kalıcı bir etki** yarattıysa, bunun anlamı Fransız devriminin yönetici sınıfı olan burjuvazinin Polonya'daki sürecin de hegemonik gücü olduğudur. Yani Fransız burjuvazisi o tarihi dilimde uluslararası hegemonik sınıfsal güç statüsüne yükselmiştir. Burada "kalıcı etki" koşulu önemlidir zira bunun anlamı Polonya'da çeşitli toplumsal güçlerin bu oldu bittiye rıza gösterdiği, Napolyon orduları çekildikten sonra da serfliği geri getirmediği anlamına gelir.

Burada hegemonya kavramından ne anladığımız büyük önem taşıyor. Bugün hegemonya dediğimizde, son yarım yüzyıldır Gramsci'nin suistimali yoluyla her türlü anlamda kullanılan, yorgun düşmüş bir kavramdan söz ediyoruz. Bizim kullanıмымızda kavram genel bir üstünlük, genel bir itibar, genel bir popülarite, genel bir hâkimiyet anlamına gelmiyor. Bir partinin hegemonyasından bahsetmek, mesela bugünlerde sık sık yapıldığı gibi, AKP'nin oyları geriliyor diye "hegemonyası hızla geriliyor" demek anlamsız, çünkü burada "şık" olsun diye kullanılmış bir kelimeden başka bir şey yok, bir kavram olarak kullanılmıyor kelime. AKP'nin temsil ettiği sınıf adına bir başka sınıf üzerinde hegemonya kurduğunu söylemek ise birazdan

12 Yazımın bir önceki faslında ilk bölümün başlığı "Dünya devriminin birinci dalgasının parçası olarak Millî Mücadele"dir (s. 48 vd.). Bu bölümdeki bir alt bölümün başlığı ise Sovyet Rusya-Anadolu hükümeti ittifakı kast edilerek "İttifakın nesnel temeli: uluslararası iç savaş" olarak konulmuştur (s. 59 vd.).

göreceğimiz gibi doğru. Ne de Gramsci'yi suistimal ederek en derinde politik olan bir kavramı “kültürel hegemonya” olarak ifade edenlerin veya “devrimden önce sivil toplumda hegemonya kurmak gerekir” dedikten sonra devrimi bir kenara bırakmaların anlamında kullanıyoruz hegemonyayı.

Biz kavramı genel olarak Rus Marksizminde, özel olarak da Lenin'de kullanıldığı anlamıyla kullanıyoruz. Hegemonya bizim için, ayırıcı özelliği olarak zor uygulanmasına dayanan **diktatörlükten farklı olarak** bir sınıfın üstünlüğünün, yönetici karakterinin, bazı diğer sınıf, katman ve toplumsal gruplarca **kendi rızalarına dayalı şekilde** kabul edilmesi demektir.¹³ Bu tabii ki durup dururken olan bir şey değil. Bir sınıfın hegemonik statüsünü ve dolayısıyla başka sınıf, katman ve toplumsal grupların önderi haline gelme kapasitesini dışıyla tırnağıyla kazanması gerekiyor. Bunun anahtarı, öteki grupların, kendi çıkarlarına en iyi, başında bu sınıfın olduğu bir ittifak içinde veya peşinde kavuşabileceklerine inandırılması. Bu da elbette hegemonik sınıfın iktidar programının bu inandırıcılıkta olması, üzerinde hegemonya kurulması istenen grupların taleplerinin hegemonik sınıfça savunulması, bu sınıf iktidara geldiğinde de bu taleplerin yerine getirileceğine dair bir güven yaratılması demektir. Yani bir sınıfın başka toplumsal grupları kendi iktidar programına ve tarihi yönelişine kazanmasından söz ediyoruz.

Bu açıdan bakıldığında Bolşevik Partisi'nin biçimlendirdiği şekliyle proletaryanın programı köylülüğün o günkü talep ve ihtiyaçlarına cevap vererek onu işçi sınıfının hegemonyasına kazanmıştı. Bu, büyük ölçüde devrimden sonra oluyordu. Bu da hegemonyanın, “kültürel” bir kavram olmak bir yana, sadece siyasi iknaya bile dayanmadığını, iktidarın elde edilmesine yarayan gücün aynı zamanda hegemonya için gerekli bir unsur olduğunu da ortaya koyuyor.¹⁴

Peki, bir toplumun devriminde bir sınıfın başka sınıf, katman ve gruplar üzerinde hegemonya kurmasını anlasak da bir sınıfın başka ülkelerin sınıfları üzerinde hegemonya kurması ne anlama gelir? Başka bir şekilde soracak olursak, bizim burada tanımlamaya giriştiğimiz **sınıflar arasında uluslararası hegemonya** ne anlam taşır?

Bunu anlamak için gereken, sadece zihnimizin etrafına kurulmuş olan kafesi kırıp atmamızdır. Sözü nü ettiğimiz kafes, yukarıda üzerinde durduğumuz meseledir, Marksizme Stalinizm tarafından giydirilmiş deli gömleği olan “millî komünizm”in kafesi: devrimleri sadece ulusal ölçekte düşünmemize yol açan kafes. Bir kez bu kaldırıldı mı, bir ülkenin hegemonik sınıfının başka ülkelerin şu ya da bu sınıfı üzerinde hegemonya kurmasının düşünülmesinin önünde bir engel kalmaz. Çünkü bu

13 Perry Anderson, *The H-Word. The Peripeteia of Hegemony*, Londra: Verso, 2017, s. 20-23. Aynı yazarın çok yıllar önce *New Left Review* dergisinde yayınlanmış olan, bugün birtakım gelişmelerle kitap olarak mevcut olan çok yararlı bir başka yapıtı daha vardır: *The Antinomies of Antonio Gramsci*, Londra: Verso, 2017. Bu sonuncu çalışmanın makale hali Türkçeye kitap olarak çevrilmiş bulunuyor: Perry Anderson, *Gramsci, Doğu Batı Sorunu, Hegemonya ve Strateji*, çev. Tarık Günerşel, İstanbul: Salyangoz Yayınları, 2007.

14 Buna, bugünkü liberal taraftarlarından farklı olarak bir Marksist sıfatıyla Gramsci de katılır: “Her siyasi mücadelenin bir askeri alt katmanı vardır” ifadesi onundur. Aktaran: Anderson, *The H-Word*, a.g.y., s. 23, 12 numaralı dipnot.

sınıflar arasındaki ilişkiler aslında dışsal değildir. Birincisi, **nesnel açıdan** bir dünya devrimi bütünselliği ile karşı karşıyayızdır çoğunlukla. Kendimizi Ekim devriminin ardından doğmuş olan dünya devriminin birinci dalgası ile sınırlayalım. Bu dönemde birçok ülkede yaşanan devrim veya savaşların Ekim devrimi ve Sovyet Rusya ile yakından ilişkili olduğunu her inceleme gösterecektir. İkincisi ise bu hegemonyanın **öznel, yani örgütsel ve önderlik bakımından** kanalları mevcuttur. Komintern farklı ülkelerin emekçi sınıflarını, sadece işçi sınıflarını değil, sömürge ülkeler sözcüsü olduğunda daha da fazla büyük emekçi köylü kitlelerini (yoksul köylüleri, yarı proleterleri ve kır proleterlerini) bir araya getirmektedir. Komintern'in uzantısı olan örgütsel mecralar vardır: Bizim bölgemiz açısından Bakû Doğu Halkları Kurultayı'nın kurduğu daimî bir kurum olan Şark Tebligat ve İcraat Şûrası vardır. Partiler arasında doğrudan ilişkiler vardır vb. vb.

Lenin'in vizyonu: 20. yüzyılda dünya devrimi ve hegemonya

Lenin ve Bolşevikler, 1917'den sonra doğan dünya durumunun devrimin dünya çapındaki gelişmesi için bambaşka birtakım olanaklar ve yollar açtığını erkenden saptamışlardır. Kapitalizmin henüz gelişmediği ya da gelişmesinin çok sınırlı kaldığı ülkelerde kitlelerin, sadece proleterleşmiş küçük bir çekirdeğin değil, büyük yoksul köylü kitlelerinin, Cihan Harbi ve Ekim devrimi dolayısıyla büyük bir uyanış yaşamakta olduğunu önce sezmışler, sonra gözlemlemişlerdir. Rusya komünist hareketinin bu bakımdan Avrupalılara karşı bir büyük avantajı vardır. Ruslar bu tür köylü halklarla aynı ülkenin sınırları içinde yaşamaktadırlar. Hem dar anlamda Rusya içinde, hem doğu sınır boylarında, hem de Çin'e doğru uzanan geniş Orta Asya coğrafyasında bu tür sayısız halk yaşamaktadır. Bunların önce 1905, sonra 1917 devrimiyle birlikte (arada da devasa 1916 Orta Asya ayaklanmasıyla)¹⁵ nasıl hareketlenmiş olduğunu Bolşevikler ilk elden izlemek ve gözlemek olanağına sahip olmuşlardır. 1918-1919'dan itibaren ise, Türkiye, İran, Mısır ve ardından bütün Ortadoğu'da, daha uzakta Hindistan'da kitlelerin nasıl ayağa kalktığını gözlemlemişlerdir. Marksistlerin yöntemi büyük ölçüde buna dayanır. Bir yenilik doğmaya başladığında ilk işaretleri inceleyerek ve bütünün diyalektiği içine yerleştirerek bunun geleceğin güçlü bir eğilimi olup olmayacağını keşfetmek mümkündür. Bunun en belirgin örneği, Trotskiy'in 1905 Rus devrimine ilişkin gözlemlerinden 1848'e dönerek ve sonra geri gelip Rusya'nın sınıf güçlerini analiz ederek sürekli devrim programına ulaşması olmuştur. İşte 1919'da Bolşeviklerin durumu da budur.

Burada Lenin'in konumunun çok özel olduğunu vurgulamamıza izin verilsin. Köylü halkların dünya devriminde oynayacağı rolü en erken ve en bütünsel biçimde keşfeden ve bunu somut politikalara tercüme etmek için kendini parlayan Lenin olmuştur. Bunda Lenin'in 1902-1903 döneminden beri ezilen ulusların kurtuluşunu politik vizyonunun merkezine almasından savaş dönemindeki çalışmalarında hem emperyalizmle derinlemesine ilgilenmesi hem de Sosyal Demokrat sosyal şövenlerin, ayrıca onların bütünüyle dışında bir sol pozisyonundan ulusal sorunu küçümseyen

¹⁵ Bkz. "Müslüman Halkların Ekim'i" başlıklı yazımız, *Devrimci Marksizm*, sayı 34, İlkbahar 2018, s. 161-163.

Rosa Luxemburg'un, hatta kendi yoldaşı Bolşevikler arasında bile ezilen ulusların geleceğini küçümseyenlerin görüşleriyle aralıksız mücadele etmek zorunda kalması onu bu yeni döneme hazırlamıştır.¹⁶ Ama elbette hepsinden önemlisi Lenin'in Marksist diyalektiğe hâkimiyeti ve stratejik vizyonundaki derinliktir.

Lenin'in 1918-1919'dan itibaren geliştirdiği dünya devrimi vizyonunun çok gelişkin olmasında bir de devrim konusundaki anlayışının birçok başka Marksiste göre büyük bir üstünlük taşıması etkili olmuştur. Marksistlerin önemli bir bölümü, yukarıda vurguladığımız gibi, devrimi ulusal sınırlar içine hapsederler ve daha da ötede bir tek ülkede sınıfların karşı karşıya gelmesinden ibaret olarak düşünürler. Burada neredeyse devrim ile ayaklanmanın (yukarıda da sözünü ettiğimiz) özdeşleştirilmesi vardır. Oysa Lenin'in devrimi kavrayışı çok farklıdır. Cihan Harbi döneminde yazdığı bir metinden izleyelim:

Sömürgelerde ve Avrupa'da küçük ulusların isyanı olmaksızın, küçük burjuvazinin bir kısmının **bütün önyarglarıyla** birlikte patlamaları olmaksızın, politik bakımdan bilinçsiz proleter ve yarı-proleter kitlelerin toprak sahiplerinin, kilisenin ve monarşinin zulmüne karşı, ulusal baskıya karşı vb. bir hareketi olmaksızın sosyal devrimin **düşünülebileceğini** hayal etmek, aslında **sosyal devrimi reddetmek** demektir. Yani bir tarafta bir ordu sıraya dizilecek ve "Biz sosyalizmden yanayız" diyecek, başka bir tarafta da bir başka ordu dizilecek, o da "biz emperyalizmden yanayız" diyecek, bu da sosyal devrim olacak! Yalnızca böylesine gülünç biçimde kuru bir görüşe sahip birileri İrlanda'daki isyanı küçümseyebilir ve ona "darbe" adını takabilir.

Her kim "arı" bir sosyal devrim beklentisi içindeyse, böyle bir devrimi hayatı boyunca **asla** göremeyecektir. Böyle biri devrimin ne olduğunu anlamadan devrime rüşveti kalam vermektedir.¹⁷

Böylece Lenin'in zaten bir dünya devrimi olarak düşündüğü sosyal devrimin, merkezinde modern toplumun iki ana sınıfı arasındaki büyük mücadele olmakla birlikte bir dizi başka türden çelişkinin rol oynadığı, karmaşık, çok katmanlı, zengin, çelişkili (önyargılı küçük burjuvazi, politik bilinci olmayan kır proletaryası ve yarı-proletaryası vb.) bir bütün olarak düşündüğü ortaya çıkıyor. İşte bu zengin ve çok-boyutlu devrim kavramlaştırmasıdır ki Lenin'in Cihan Harbi ve Ekim devrimi sonrasında yeni bir dünya devrimi kavramlaştırmasına hızla geçmesini mümkün kılmıştır.

Bu yeni kavramlaştırmanın başlangıç noktası, sömürge ve yoksul ülkelerin Cihan Harbi ile birlikte dünya tarihinin bir parçası haline gelmelerine ilişkin gözlemdir:

¹⁶ Emperyalizm. Kapitalizmin En Yüksek Aşaması dışında Marksizmin Bir Karikatürü ve Emperyalist Ekonomizm adlı broşür ve Rosa Luxemburg'un Polonya'daki partisi ile yaptığı polemik ezilen ulusların sorunlarına ilişkin kavrayışında büyük önem taşır.

¹⁷ "A Caricature of Marxism and Imperialist Economism", *CW*, cilt 22, s. 356. Bütün vurgular aslında.

Emperyalist savaş devrime yardımcı oldu: Sömürgelerden, geri ülkelerden, bunların içinde yaşadıkları yalıtılmışlıktan, burjuvazi bu savaş için asker devşirdi. (...) Emperyalist savaş bağımlı halkları dünya tarihinin içine çekti. Şimdi bizim önümüzdeki en önemli görevlerden biri, Sovyet hareketinin kapitalist **olmayan** ülkelerde örgütlenebilmesinin temelinin nasıl atılabileceği üzerine düşündürmektir.¹⁸

Daha buradan birçok Marksistin hayal bile edemeyeceği bir görev konuluyor komünist hareketin önüne. Kapitalist olmayan ülkelerde, hayır ulusal kurtuluşun değil, ona geleceğiz, “Sovyet hareketinin” nasıl örgütleneceğini düşünmek! Yani kapitalist olmayan toplumlarda sosyalizme geçiş toplumları kurmak! Bir dünya durumu tespitinden çelişkilerle dolu bir hedefe. Lenin’in ulusal sorun üzerindeki ısrarının kendisinin bile, basit bir “demokratik görev” anlayışına dayanmadığını, aslında sosyalizme yürüyüşle ilgili olduğunu başka yerlerde ileri sürdük.¹⁹ Ama burada sosyalizme yürüyüşü aynı zamanda sömürge ve yarı-sömürge ülkeler için **dolaysız bir hedef** haline getirmesi söz konusudur.

Lenin, 1919 Kasım ayında İkinci Bütün Rusya Doğu Halkları Komünist Örgütleri İkinci Kongresi’ne hitabında bu meseleyi bütünsel olarak ele alır. Artık deneyim birikmeye başlamıştır. Lenin de yeni vizyonunu geliştirmektedir. Aşağıdaki pasaj bizce 20. yüzyıl dünya devriminin gelişme patikası konusunda müthiş bir ileriye görme başarısıdır:

Öyleyse, sosyalist devrim yalnızca, hatta **esas olarak**, her ülkede devrimci proleterlerin kendi burjuvazilerine karşı bir mücadelesi olmayacaktır—hayır, emperyalizm tarafından ezilen bütün sömürgelerin ve ülkelerin, bütün bağımlı ülkelerin uluslararası emperyalizme karşı bir mücadelesi olacaktır. Geçtiğimiz Mart ayında [Mart 1919’daki 8. Kongrede] kabul ettiğimiz Parti Programı’nda dünya sosyal devrimine yaklaşımı belirlerken, emekçi halkın bütün ileri ülkelerde emperyalistlere ve sömürücülere karşı iç savaşı, uluslararası emperyalizme karşı ulusal savaşlarla birleşmeye başlıyor demistik.²⁰ Bu, devrimin seyrince doğrulanmaktadır ve zaman geçtikçe gittikçe daha fazla doğrulanacaktır. Doğu’da da aynı şey olacaktır.²¹

“Esas olarak”! Burada 20. yüzyılın dünya devriminin nasıl sömürge ve yarı-sömürge köylü ülkelerinde (Çin, Vietnam, Kore, Arnavutluk, Küba vb.) gelişeceği berrak biçimde öngörülmüştür. Aynı konuşmada Lenin bütün bu hareketin merkezi-

18 “Report on the International Situation and the Fundamental Tasks of the Communist International”, İkinci Kongreye sunulmuş rapor, *CW*, cilt 31, s. 232. Vurgu aslında.

19 Bkz. *Kod Adı Küreselleşme*, 2. Basım, İstanbul: Yordam Kitap, 2011, s. 327-346.

20 Lenin’in “birleşme” için kullandığı Rusça sözcüğün ne olduğunu bilmiyoruz. Ama bizim okuyabildiğimiz İngilizce çeviride kullanılan kelime “combined”dır. Yani Trotskiy’in “bileşik gelişme”si için İngilizcede kullanılan sözcük.

21 “Second Congress of Communist Organisations of the East”, *CW*, cilt 30, s. 159. Vurgu sonradan. Lenin Türkiye, İran ve Mısır’ı gözlemiştir. Yukarıda belirttiği gibi, şimdi bu ilk tohumların geleceğin daha gelişkin özelliğinin işareti olduğunu söylemektedir.

nin var olan Sovyet sistemi olduğunu da vurguluyor:

Son iki yıl [yani 1918 ve 1919] gösterdi ki, bir taraftan, devrimci bir savaşın geliştirilmesi mümkündür, bir taraftan da Sovyet devleti yabancı işgalinin şiddetli darbeleri altında daha da güçlenmektedir; işgalin amacı *devrimci merkezi*, yani uluslararası emperyalizme savaş açmaya cüret eden işçi-köylü cumhuriyetini hızla ortadan kaldırmaktır.²²

Yine aynı konuşmada Doğu'nun komünistlerine Sovyet sistemi ile ittifakın önemini vurgular:

Bu zorlu ve özgül bir görev ama çok şey vaat ediyor zira (...) Doğu'da komünist hücrelerin örgütlenmesi size Üçüncü Enternasyonal ile en yakın teması sürdürme bakımından bir fırsat sağlamaktadır. Dünyanın önde gelen proleterleri ile koşulları birçok durumda ortaçağdan çıkma olan Doğu'nun emekçi ve sömürülen kitleleri arasındaki *bu ittifakın* özgül biçimlerini bulmak zorundasınız.²³

İşte buralarda Rusya proletaryasının sömürge ve yarı-sömürge ülkelerde köylülüğün yoksul katmanları üzerinde kurması söz konusu olan hegemonya anlatılmaktadır. Devrimin bir *merkezi* vardır, bir de onun etrafında toplanması gereken “ortaçağdan çıkma” büyük köylü kitleleri. Bu merkez bir ülkenin bir sınıfıdır, o sınıf uluslararası alanda hegemonya kurmuş olmaktadır.

Öte yandan, teorik ufuk genişliği ile pratik görevlere özenli yaklaşımın birliği, Lenin'in belki de kendi kuşağındaki diğer komünistlerine göre en ayırıcı özelliklerinden biridir. Bu konuşmada da bütün bunların yepyeni görevler yarattığını, bu konularda yaratıcı olmak gerektiğini *defalarca* tekrarlar. Sadece iki örneğe bakalım:

Bu açıdan siz dünyanın komünistlerinin daha önce karşı karşıya kalmadığı bir görevle karşı karşıyasınız: Komünizmin genel teori ve pratiğine yaslanarak, kendinizi Avrupa ülkelerinde var olmayan özgül koşullara uyarlamalısınız; o teori ve pratiği, nüfusun çoğunluğunun köylü olduğu ve görevin kapitalizme karşı değil ortaçağ kalıntılarına karşı mücadele vermek olduğu koşullara uygulayabilmelisiniz. (...)

Görev, emekçi kitleleri, ulaşmış oldukları düzeyden bağımsız olarak, devrimci faaliyete, bağımsız eyleme ve örgütlenmeye sevk edebilmek, daha ileri ülkelerin Komünistleri için geliştirilmiş olan gerçek *komünist doktrini her halkın diline tercüme edebilmek*; derhal gerçekleştirilmesi gereken görevleri yerine getirmek ve başka ülkelerin proleterleriyle ortak bir mücadelede buluşmaktır.²⁴

Bu “tercüme” meselesi Lenin'in bu dönemde birçok değişik bağlamda altını çi-

22 A.g.y., s. 154. Vurgu bizim.

23 A.g.y., s. 161. Vurgu bizim.

24 Aynı yerde. Vurgu bizim.

zeceği bir nokta olacaktır. Lenin, başka koşullarda yaşayan ülkelerde (bunlar ister Sovyet hükümetine kavuşmuş olsun, ister öyle olmasın) mücadele eden kadroları, Rusya'yı taklide karşı sürekli olarak uyarır. Örneğin Nisan 1921'de Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Dağıstan ve Dağlılar Cumhuriyeti Komünistlerine yazdığı bir mektupta Sovyet iktidarının korunması için şöyle der:

Bunun gerçekleşebilmesi için en önemli şey, Güney Kafkasya'nın [Trans-Kafkasya'nın] Komünistlerinin kendi durumlarının ve de Cumhuriyetlerinin, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin konumundan ve koşullarından farklı olarak **tekilliğinin** bütünüyle farkında olmaları; **bizim taktiklerimizi kopya etmekten kaçınmaları** ve bu taktikleri farklılaşan **somut koşullara uyarlamak** bakımından iyice düşünerek tadil etmeleri gerektiğini anlamalarıdır.²⁵

Veya Komintern'in İkinci Kongresi'nde İranlı komünist Avedis Sultanzade'nin sunmuş olduğu bir rapor üzerine aldığı notlar: "4) Bunlardan çıkan sonuç: Hem Sovyet kurumlarını hem de Komünist Parti'yi (üye bileşimi, özel görevler) sömürge Doğu'nun **köylü** ülkelerinin düzeyine **uyarla**. Bu işin özüdür. Bunu düşünmek ve **somut** cevaplar **aramak** gerekir."²⁶

Bu konuya son verirken vurgulu biçimde söylememiz gerekiyor: Bütün bunların içinde en ufak bir "Üçüncü Dünyacılık" yoktur! Lenin yoksul köylü halklara ulusal kurtuluş falan önermemektedir. Nihai görev konusunda en ufak bir yalpalama yoktur: "Görevimiz (...) dünya proleter devrimidir, bir dünya Sovyet cumhuriyeti yaratılmasıdır."²⁷ Bunun için de en ileri ülkelerin devriminin mutlaka zafere ulaşması gerekir: "Nihai zaferin dünyanın bütün ileri ülkelerinin proletaryası tarafından kazanılabileceği de izahtan varestedir bir hakikattir."²⁸

Yani hedef yine aynıdır. Sadece yol karmaşıklaşmış, çok-boyutlu hale gelmiş, her ülkenin komünistinden özgül koşullara çok daha fazla özen gerektirecek bir niteliğe bürünmüştür.

5. Millî Mücadele başlarken ordunun durumu

Millî Mücadele konusunda 1980'li ve 90'lı yıllardan bu yana yapmakta olduğumuz çalışmalara aşina olan okurlarımız, bizim Anadolu'daki ihtilal hareketini "kitlesiz devrim" olarak nitelediğimizi hatırlayacaklardır. Başka şekilde söylenirse, Osmanlı'nın elde kalan topraklarının padişahın devrilmesine paralel bir süreç içinde işgalden kurtarılması, toplumun ezici çoğunluğunu oluşturan emekçi köylülüğün

25 "To the Comrades Communists of Azerbaijan, Georgia, Armenia, Daghestan, and the Mountain-eer Republic", *CW*, cilt 32, s. 316. Vurgu bizim.

26 "Remarks on the Report of A. Sultan-Zade Concerning the Prospects of a Social Revolution in the East", *The National Liberation Movement in the East*, Moskova: Progress Publishers, 1976, s. 284. Vurgular aslında.

27 "Report on the International Situation", a.g.y., *CW*, cilt 31, s. 234.

28 "Second Congress of Communist Organisations of the East, a.g.y., *CW*, cilt 30, s. 161. Dikkat edilirse, Lenin bu son cümleyi yukarıdan beri alıntıladığımız, sömürge ve yarı-sömürge yoksul köylü toplumlarının önemine hasrettiği konuşmanın sonunda söylüyor. Başka bir yerde değil.

ve yeni yeni gelişmekte olan, nicel bakımdan çok daha zayıf olan işçi sınıfının katılımı olmadan gerçekleşmiş, bu da devrimin karakterine ve sonuçlarına damgasını vurmuştur. Şimdi bu konuda yeni bir soru sormak istiyoruz: İşçisiyle köylüsüyle büyük emekçi kitleler kendileri mi uzak durmuştur bu süreçten? Ülkenin işgaline bile kayıtsız mı kalmışlardır? Yoksa devrimin içinde yaşanan bazı süreçler onları dışlamış mıdır? Ülkenin yükselmekte olan burjuvazisi, eşraf ve onların siyasi temsilcileri paşalar ve diğerleri emekçi kitlelerin devrim sürecine girmelerini engellemişler midir? Bu sorunun cevabını bulmak, devrimi ve devrim sonrası Türkiye'si'ni anlamak için önemlidir.

Soruya cevap verebilmek için devrim öncesine, Cihan Harbi'ne, hatta ondan da biraz geriye gitmek gerekiyor. Bilindiği gibi, Osmanlı Cihan Harbi'ne bir barış döneminin ardından girmemişti. Önce 2011'de İtalya'nın Trablusgarp'ı (bugünkü Libya) işgali dolayısıyla bir savaş yaşandı. Onu Balkan Savaşları izledi. Bu ikincisi çok daha büyük bir travma yaratıyordu. Osmanlı, tarihte bir Anadolu devleti olarak değil, Anadolu ve Balkanlar devleti olarak yükselmişti. Balkanlar ülkenin iki merkezinden biriydi. Kaldı ki, Osmanlı'nın 19. yüzyıl boyunca kapitalistleşme süreçleri, kırdan ve kentte, Balkanlar'da Anadolu'ya oranla çok daha ileri gitmişti. Selanik ülkenin belki de en gelişkin şehriydi. Yani bu savaşlarda yaşanan kayıp, Osmanlı'nın Avrupa'dan dışlanması gibi önemli bir sembolik anlamın çok ötesine geçiyordu. Dolayısıyla 1912-1913 yıllarında yaşanan şiddetli savaşlar, Osmanlı'ya çok önemli bir darbe oluşturdu. Ayrıca savaş, ülkenin, Trablusgarp gibi deniz aşırı bir sömürge karakteri taşıyan bir bölgesinde değil, çekirdek topraklarında yaşandığı için cephe gerisinde çok daha fazla bir sarsıntı yaratmıştı. Edirne son anda kurtarılabildi.

Dolayısıyla, Cihan Harbi başlarken Osmanlı zaten bir miktar savaş yorgunuydu. Cihan Harbi ise ülkenin (halkın bakışı açısına göre daha meşru olabilecek) kendi topraklarının savunulması için verilen bir savaş değildi: Bolşeviklerin ve Mustafa Suphi'nin deyiimiyle "Osmanlı emperyalizmi"nin²⁹ ta İran'a, Afganistan'a uzanan, Orta Asya'ya göz koyan fetih ve yağma politikası için veriliyordu. Bu koşullar altında orduda erat arasında muazzam bir firar ve asker kaçağı eğilimi doğacaktır. Osmanlı ordusunda uzun yıllar görev yapan General Liman von Sanders (ünlü "Liman Paşa") anılarında birçok askeri birliğin, daha cepheye ulaşmadan mevcudunun yarısından fazlasını yitirdiğini, askerlerin büyük gruplar halinde tüfekleri, el bombaları, hatta makineli tüfekleriyle firar ettiklerini kaydediyor.³⁰ Osmanlı ordusunun Alman Genelkurmay Başkanı General von Schellendorf ise 1917 Mart ayına gelindiğinde ordudan firarların 500 bini bulunduğunu belirtmiştir.³¹

29 Bu konuyu yazının, *Devrimci Marksizm*'in gelecek sayısında ele alınacak olan son faslında ele alacağız.

30 Aktaran Abdulla Mardanoviç Şamsutdinov, *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi*, çev. Ataol Behramoğlu, 3. Baskı, İstanbul: Epsilon, 2007, s. 68.

31 Aktaran Masayuki Yamauchi, "Reflections on the Social Movements during the National Liberation War of Turkey: A Tentative Analysis of Partisan Activities in Western Anatolia", *Journal of Asian and African Studies*, No. 15, 1978, s. 40. 500 bin zaten çok büyük bir rakam ama karşılaştırma için şunu belirtelim: Osmanlı Ağustos 2014'te seferberlik ilan ettiğinde ordunun toplam mev-

Rakamlar tam birbirini tutmuyor ama tanıklıkların sayısı yüksek. İsmet İnönü, *Hatıralar*’ında salt 1918 için 300 bin sayısını veriyor. Gazeteci Ahmet Emin Yalman resmi kaynakları gördüğünü ileri sürerek 1918 yazına gelindiğinde sayının 500 bin olduğunu belirtiyor. Osmanlı ordusu hakkında çok övgü dolu bir kitabın³² modern yazarı Edward J. Erikson bile aynı ölçekte sayılar veriyor.³³

Mutlak olarak çok yüksek görünen bu rakamlar, karşılaştırmalı bir perspektif içinde bakıldığında gerçekten yüksek midir? Bunun için en azından Cihan Harbi’ne katılan öteki ülkelerin durumunu bilmek ve Osmanlı ordusunu onlarla karşılaştırmak gerekiyor.³⁴ Bu konuda elimizde bazı rakamlar mevcut. Alman ordusunda firar oranı (yani toplam firar sayısı ile savaş boyunca silah altına alınanların sayısının oranı) yüzde 1. Batı Cephesi ülkelerinde ise (İngiltere ve Fransa) oran yüzde 1 ila 2 arasında. Osmanlı ordusunda ise oran değişik firar tahminlerine göre yüzde 17,5 ila yüzde 20 arasında değişiyor.³⁵ Muhafazakâr yüzde 17,5 oranı şöyle hesaplanıyor: Osmanlı’nın savaşta kaldığı dört yıl boyunca silah altına alınanların toplam sayısı 2.850.000. Firar sayısı ise 500 bin olarak hesaplandığında oran olarak yüzde 17,5 elde ediliyor.

Almanya, Fransa ve İngiltere’ye göre Rusya ilk bakışta daha yüksek. Orada da 1914-1916 arası (üstelik daha kısa bir zaman diliminde) 500 bin asker firar etmiş. Ama toplam askere alınanların sayısı 14,4 milyon. Dolayısıyla, Rusya’da oran yüzde 3,5. Dikkat edilirse, Rusya Şubat devrimi sonrasında 1917 yılının büyük bölümü boyunca savaşıma devam ettiği halde bu oranı hesaplarken 1914-1916 yıllarını konuşuyoruz. Bunun nedeni, devrim yılı 1917’nin firarlar bakımından tam bir anormali oluşturmaması. 1914 Ağustosundan 1917 Şubat sonuna dek (yani yaklaşık 2,5 yılda) 500 bin firar gören Rus ordusu, 1917 Şubat devriminden Rusya’nın savaşa son verdiği Ekim devrimine (7 Kasım 1917) kadar geçen 8 ay içinde (yani dörtte bir kadar kısa bir zaman diliminde) 2 milyon firar yaşıyor!³⁶ Bu, işçi ve köylülerin devrimin tanımladığı yeni durumda savaşa karşı ayaklarıyla oy vermeleri anlamına gelir. Bu son noktanın önemi şurada: Firarın, kendiliğinden bir halk tepkisi olmakla birlikte çok belirgin ve kesin biçimde bir **siyasi içerik taşıdığı** anlamına geliyor. Rusya’da geçerli olan elbette Osmanlı için de geçerlidir. Demek ki Osmanlı’da

cudu 640 bindi. Bkz. Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli*, cilt 1, 8. Baskı, İstanbul: Kastaş Yayınları, 1987, s. 108. Rakamı 800 bin olarak verenler de var. Ama esas karşılaştırma temeli, **savaşın tamamı boyunca silah altına alınanlar içinde ne kadarının firar ettiği ya da bakaya olarak kaldığı** olmalı. Buna birazdan metinde değineceğiz.

32 *Ottoman Army Effectiveness in World War I. A Comparative Analysis*, Londra: Routledge, 2007.

33 Her üçünü de aktaran: Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War*, Leiden: Brill, 2012, s. 250 ve 250n.

34 “En azından” diyoruz zira Osmanlı ordusunun zaman içinde kendi performansı ile karşılaştırılması ve/veya modern çağın belirli bir aralığında orduların firar oranlarını arka plan olarak almak gibi başka kriterlere de başvurulduğu takdirde durumun vahamet derecesi daha da isabetli biçimde değerlendirilebilir.

35 Erik-Jan Zürcher, “Refusing to Serve by Other Means: Desertion in the Late Ottoman Empire”, Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci (der.), *Conscientious Objection: Resisting Militarized Society*, Londra: Zed Books, 2009, s. 46-48.

36 Beşikçi, a.g.y., s. 252.

hiçbir muharip ülkeyle karşılaştırılamayacak düzeyde yüksek bir firar söz konusu. Bunun nedenlerini iyi anlamak gerekir. Bu denli yüksek firar oranı ve üstelik askerlerin silahları da alıp kaçmasının güçlü nedenleri olmalıdır.

Bir kere, çökmekte olan bir düzenin koruyucusu olan ve kendisi de dağılmakta olan bir imparatorlukta bu firar olgusu 19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başında artık alışıldık bir gelenek haline gelmişti. “93 harbi” olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus savaşının ertesinde Ege bölgesindeki durumu bir yazar şöyle anlatıyor:

Osmanlı-Rus Savaşı’nın ağır yenilgisinden sonra Ege bölgesinde temelleri olan eşkıyalığın kökleşmeye başladığını görmekteyiz. Ege dağlarında dolaşan sayısız çetede yer alan eşkiya kızanlarının büyük çoğunluğunu askerden kaçan Ege gençleri oluşturuyordu. (...) 1883’te Ege dağlarının neredeyse tamamı, eşkiya çetelerinin egemenliğine girmişti ve bu çetelerde dört bini aşkın asker kaçağı “icra-yı şekavet” yapmaktaydı.³⁷

Hürriyet devrimi bu durumu değiştirme potansiyeline sahipti. Nitekim İttihat ve Terakki başta şakiler için af çıkartmıştır, ama bu sadece bir mevsim işe yaramıştır.³⁸ Daha önemlisi, bu burjuva devrimi de, yükselen ulusal bağımsızlık arayışlarına savaşa cevap verdiği için kendi tebaasıyla yeniden savaşa tutuşmuş ve böylece köylülüğü, yine yenilgilerle biten bitmez tükenmez bir savaş dizisine sürüklemiştir. Cihan Harbi artık Hürriyet Devrimi’nin yozlaşmasının sonrasına rastlıyor ve halka aynen can çekişen imparatorluk gibi bir durumu dayatıyor.

Osmanlı köylüsünün Cihan Harbi’ndeki tutumunun ardında Osmanlı emperyalizmi için hayatını vermeyi reddetme yatıyor. Kafkasya’lara, İran’lara, Afganistan’lara, Orta Asya’lara göz diken bir yönetim, eratin sırtına doğru dürüst giysi, hatıra ayağına postal bile giydirememektedir. Tayınlar son derecede yetersizdir. Yetersiz beslenme, postal yerine çarık ve yazlık kılıkla Sarıkamış dağlarına çıkarılma gibi vahim uygulamaların sonucu askerlerin bağışıklık sistemi altüst olmuş olduğundan cephelerde (1918 İspanyol gribinden de önce) askerler dizanteri, tifüs, sıtma gibi hastalıklardan kırılmaktadır. Bir hesaba göre Cihan Harbi sırasında Osmanlı ordusunda 400 bin asker hastalıktan ölmüştür.³⁹ Yoksul emekçi köylünün tutumu, savaşa karşı ayağıyla oy kullanmak olarak nitelenmelidir. Bu, fiili, kendiliğinden gelişen bir bozgunculuk olarak görülmelidir. Bilinçli ve örgütlü bir politik tutum değildir, ama sonuç olarak devletin savaş politikasına karşı bir boykot söz konusudur. Falih Rıfkı Atay’ın çarpıcı ifadesiyle “biz Mehmetçik’i, kumarda kaybettik...”⁴⁰

Bunun Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküş dönemi politikasının tam tamına bir devamı olduğunu vurgulamak gerekir. 1891 yılında Doğu Anadolu’dan geçen bir

37 Sabri Yetkin, *Ege’de Eşkıyalar*, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 1. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 33-34. “Şekavet” eşkıyalık demektir.

38 A.g.y., s. 125-127.

39 A.g.y., s. 258-262.

40 Atay’ın *Zeytinadağı* kitabından aktaran Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt II, *Mustafa Kemal 1919-1922*, 28. Özel Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011, s. 404. Buradaki “biz” elbette Osmanlı-Türk hâkim sınıflarıdır. Kumar ise Enver Paşa’nın cihangirlik kumarı.

Fransız seyyahının gözlemlediği Osmanlı askerleri hakkında yazdıkları öğreticidir:

Karın örtmediği dar bir patika boyunca sol elinde bir kılıç, sağında bir değnek, çoğunun sırtında bir tencere, elbise demeye insanın dili varmayan pılı pırtı veya korkunç derecede eskimiş askeri üniformalar içinde, bin bir güçlkle dağ yoluna tırmanan zavallı insanlara rastlanır. Bu insanlar Osmanlı askerleridir.⁴¹

Burada görülen tablo Cihan Harbi'nde az ya da çok tekrarlanmıştır. Bu maddi koşullar ile Enver Paşa ve İttihat ve Terakki'nin maceracı politikası arasındaki yaman çelişki elbette köylünün tepkisine yol açacaktır. Ancak bunun yanı sıra başka faktörleri de göz önüne almak gerekiyor. Biz en çok sınıf çelişkilerini öne çıkaracağız. Bir kere, seferberliğin ilan edilmesiyle aynı dönemde "bedel" yasası çıkarılarak, 43 Osmanlı lirası bedel ödeyenlerin askerlik hizmetinden muaf tutulacağı açıklanmıştır. Bu miktar, özellikle bedelin çok hızla yatırılması gerektiğinden, hali vakti iyice yerinde olanlar için bile ödenmesi zor bir miktardır. Seferberlik döneminde birçok ailenin elinde ne var ne yoksa hiç değerine elden çıkardığına dair birçok bulgu ortaya konulabiliyor.⁴²

Zenginler savaştan böylece kaçarken, yoksul köylüler için seferberlik tam bir yıkım olmuş, hasatın orta yerine rastlayan apar topar askere alınma, köylü ailelerinin ekonomik koşullarını mahvetmiştir. Bu durum, köylülüğün ve kent yoksullarının askerlikten muaf tutulan hâkim sınıflara karşı kaçınılmaz olarak derin bir sınıf öfkesi duymasına yol açacaktır. Öfke türkülere dahi yansımıştır:

*Yolları var takırdan
Karavanası bakırdan.
Zengin olan bedel verir
Hep ölen böyle fakirden.*⁴³

Sınıfsal olmasa da sosyal nitelikte bir başka faktöre de değinmek gerekir. Bir toplumsal katman olarak subaylar ve özellikle komuta kademesi, halkın gittikçe artan ölçüde nefretini çekmeye başlamıştır. Orduda dayak belki de en yaygın disiplin aracıdır. Küçük hatalarda bile askere dayak reva görülebilmektedir.⁴⁴ Ayrıca askere alınan ere neredeyse kürek mahkûmu muamelesi yapılmaktadır. Erlerin silah altında ilk iki yıl ev izni yoktur. Hatta aileleriyle mektuplaşma olanakları dahi yoktur.⁴⁵ Oysa, askerlerin en büyük kaygılarından biri ailelerinin durumudur. Cephede çarpışan erkeğin geride bırakmış olduğu anasına ya da eşine ödenmesi gereken tazminat zamanında ödenmemekte, kadınlara hem devletin memurları hem de köyün güçlü

41 Yetkin, a.g.y., s. 33.

42 Yiğit Akın, *When the War Came Home. The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire*, Kaliforniya: Stanford University Press, 2018, s. 61-64.

43 A.g.y., s. 64.

44 Beşikçi, a.g.y., s. 262-263.

45 A.g.y., s. 267.

erkekleri tarafından cinsel şiddet uygulanabilmektedir.⁴⁶ Bütün bunlar, orduya, subaylara ve kumandanlara karşı ağır bir tepki gelişmesine yol açmıştır. Bir türkü ordunun durumunu şöyle tasvir ediyor:

*Binbaşı geliyor eli sopalı
Arkasına takmış körü, topalı
Halimiz çok yaman oldu
Seferberlik çıkmalı.*

Peki, bu üniformalı köylüler, yani jandarmaya her an yakalanabilecek insanlar, üzerlerine zimmetli silahları, el bombalarını vb. neden götürüyorlar yanlarında? **Geçimlerini sağlamak için.** Birçok firari asker, bu dönemde divan-ı harplerde ve hapislerde sürüneceğine kendi memleketine dönerek dağa çıkmış ve eşkıyalık yapmıştır.⁴⁷ Burada devletle, özellikle de ordu ile köylü nüfus arasında, tam bir kopuş ve yabancılaşma yaşandığı açıktır. Köylüler, Osmanlı emperyalizmine karşı düzenin dışında yaşamaya yöneliyorlar.

Aslında firar ile şekavetin (eşkıyalığın) aynı madalyonun iki yüzü olması, yukarıda anlattığımız gibi, en azından 93 Harbi'nden başlayan bir geleneğin sürdürülmesidir. Bir ananın ağzından bunu bütün vahametiyle dinlemek mümkündür:

*Oğul uşak yetiştirdim on tane
Aldı hepsin bırakmadı bir tane
İkisini verdim Yemen çölüne
Üç tanesi kılıncı taktı beline
Üçü düştü zaptiyenin eline
İkisini aldı, bilmem neyle
Zaman bize bunu böyle eyledi
Ağlamaz da bu gözlerim güler mi?
Acep bize bir gün bir el erer mi?⁴⁸*

“Üçü düştü zaptiyenin eline” dizesinin ima ettiği gibi, yoksul köylü anasının kaderi, oğullarını hem devletin savaşına, hem de eşkıyalığa kurban vermek zorunda kalmasıdır.

Cihan Harbi, bu yabancılaşmanın ötesinde bütün Anadolu halkında orduya ve başta komuta kademesi olmak üzere subay kadrosuna ilişkin neredeyse bir nefret yaratmıştır dedik. Bunun çok çarpıcı bir örneği Mustafa Kemal'in Erzurum Kongresi'ne askeri üniforması ile katıldığı için delegelerden sert bir tepki alması, kongre çalışmalarına katılabilmesi için kendisine ödünç bir sivil giysi bulunmasının zorunlu hale gelmesidir. Orduya kimsenin ne saygısı, ne de herhangi bir konuda

46 Akın, a.g.y., s. 97-100.

47 Bu konuyu en kapsamlı biçimde ele alan Mehmet Beşikçi'dir. Bkz. a.g.y., s. 249 ve 268-273.

48 Mehmet Bayrak, *Eşkıyalık ve Eşkya Türküleri*, 3. Basım, Ankara: Öz-Ge Yayınları, 2014, s. 26-27.

güveni yoktur.⁴⁹

Cihan Harbi'nin sonucu da ordunun maddi gücüne büyük darbe vurmuştur. Ekim 1918 sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi'nin hükümlerine göre ordu mevcudunun 61 bine indirilmesi gerekiyordu. Oysa fiili durum daha da kötü olmuştur: Mart 1919'a gelindiğinde ordunun mevcudu 43 bine düşmüştü! Bu beş ay içinde 340 bin personel terhis edilmişti.⁵⁰ Var olan askeri birlikler bir bakıma içi boş birer kabuk gibiydi. Barış zamanında normal koşullarda personeli 150 ila 180 arasında değişen taburlarda şimdi sadece 40-60 personel mevcuttu. 1919 baharında Yunan işgali ihtimalinin ufukta görüldüğü bir aşamada İzmir'deki 17. Kolordu'nun askerleri, muharip güçlerden ziyade, sahil muhafaza elemanlarından, jandarmadan, askeri depoların muhafızlarından vb. oluşuyordu.⁵¹

Bir yandan ordu mevcudu daralır ve birlik kalitesi düşerken, bir yandan silahlar İngiliz birliklerince toplanıyor ve depolara yığılıyordu. Hatta tüfeklerin, mitralyözlerin, topların mekanizmaları sökülüyordu ki hırsızlık ve baskınlar yoluyla bu silahların direnişçilerin eline geçmesi daha da zorlaşıyor.⁵²

Bu tablo Sabahattin Selek'i şu sonucu çıkarmaya sevk ediyor: **“Yukarıdan beri tablosunu çizdiğimiz ordu artığı ile, İstiklâl Harbi'ni kazanmanın imkânsızlığı açıkça anlaşıyordu.”**⁵³ Bu yargıya ulaşan yazarın üstelik Kemalist bir yazar olduğu dikkatlerden kaçmamalıdır. Birçok bölgesi (başkent İstanbul, İzmir ve havalisi, Kilikya ve bütün çeperi, Antalya'dan Aydın'a uzanan bölge, Musul) adım adım işgal edilmekte olan bir ülkenin bu ordu ile savunulması mümkün değildi.

Bunun pratikteki somut örneği de İzmir'in işgali sırasında yaşandı. Zaten muharip gücü çok düşük olan 56. ve 57. Tümenler, yaşanan firarlar dolayısıyla çok kısa süre içinde içi boş hale geldi. Bu durumda ortaya çok açık bir sonuç çıkıyordu: Ege'de yaşayan halkın bir yandan Yunan işgalcilere, bir yandan da işgal sayesinde güçlendikleri için geçmişteki ikinci sınıf vatandaş uygulamalarının intikamını almaya, tipik köylü savaşılarına yönelik bir kısım yerli Rum nüfusa karşı direnmelerini sağlayacak bir güç yoktu. Bu, çok geniş topraklara sahip kapitalist çiftçiler için de geçerliydi, küçük toprağını işleyen köylü için de, ortakçı, yarıcı için de. Mesele vatan millet meselesi değildi. Aslında tarihi olarak vatanın da temeli olan en basit **maddi varoluş sorunu**ydü. Dolayısıyla öz savunma için, bazen kullanılan terimle “mukavemet” için, işgalciye karşı örgütlenmek gerekiyordu. Bu örgütlenmenin adı **Kuvayı Milliye** olmuştur.

49 Selek, a.g.y., s. 119.

50 Yamauchi, a.g.y., s. 19.

51 A.g.y., s. 20.

52 Selek, a.g.y., s. 111; *Tek Adam*, cilt II, a.g.y., s. 402.

53 Selek, a.g.y., s. 111. Vurgu bizim.

6. Kuvayı Milliye içinde sınıf mücadelesi (1): Beyzadeler ve sergerdeler

Kuvayı Milliye veya ondan türeyen ve onun kapsadığı bütün güçleri anlatmak için kullanılan “millîciler” terimi, günümüz literatüründe bir dar bir de geniş anlamda kullanılır. Kuvayı Milliye’nin esas, gerçek ve bizce tek anlamı şudur: Bu terimle, nizami ordunun dışında oluşmuş, bir genel komuta altına girmeden kendi inisiyatifleriyle, büyük ölçüde bağımsız biçimde savaşıyor, yani gayri nizami harp teknikleriyle mücadele eden birlikler kast edilir. Buna dünya literatüründe gerilla ya da partizan savaşı denildiği biliniyor. Türkçe’de o dönemde iki ayrı terim kullanılmıştır. Her ikisi de Balkanlardan gelir çünkü orada Sırp ve Makedon ulusal kurtuluş güçleri Osmanlı ordusuna karşı bu teknikleri uygulamışlar, sonra da Enver ve Niyazi Beyler gibi Abdülhamid istibdadına karşı silaha sarılan komutanlar aynı teknikleri kendileri benimsemişlerdir. “Komitacı” Balkanlardaki genel terimdir. Birliklerin liderlerine ise İtalyanca “*capitano*” teriminin Türkçeleştirilmesiyle “kaptan” denmiştir. (Yunanlar da 1940’lı yıllardaki direniş hareketi ve iç savaşta birlik liderlerine aynı kökenden “*Kapetanio*” adını vermiştir.) “Çete” (“çeta”) ise Sırpçadan (aslında aynı dil olan Hırvatça, Boşnakça ve Karadağca’dan da) gelir, “çete savaşı”, partizan savaşı demektir.

Bugün ise hem literatürde, hem de Kemalist mitolojide, Kuvayı Milliye bir de daha geniş anlamda kullanılıyor, silahlı olsun olmasın padişaha karşı Ankara’nın örgütlenmesinin içinde yer alan herkese Kuvayı Milliye denilmektedir. Biz bunun Kuvayı Milliye kavramının sulandırılması olduğu kanaatindeyiz. Bizce gayri nizami harp teknikleri uygulayan, çete savaşı veren güçlerin Millî Mücadele içindeki rolü, sadece askeri olarak değil, siyasi olarak da o kadar özel bir anlam ve içerik taşıyor ki, terimi sadece bu askeri birliklere hasretmek gerekir. Bunu izah etmek için Kuvayı Milliye teriminde “millî” sıfatının ne anlama geldiğini açıklamamız gerekiyor. **Buradaki “millî” bizim bugün anladığımız anlamıyla “millî” değildir.** Bugün bunun farkında olmayan veya farkında olduğu halde gençliği “milliyetçilik” doğrultusunda şartlandırmaya çalışan o kadar çok araştırmacı var ki!

Bu yazı dizisinin ilk kısmında anlattık, şimdi sadece özetleyeceğiz.⁵⁴ 31 Mart 1909 gerici kalkışmasından itibaren “millî” sözcüğü özel bir anlam kazanmıştır.⁵⁵ Zat-ı Şahane’nin (padişahın) yetki alanının dışından kaynaklanan, halkın kendi gücüyle, kendi kendine tanıdığı yetkiyle geliştirdiği her tür inisiyatif veya kurumlaşma “milletle ait” anlamında “millî” olarak anılmaya başlamıştır. Yani bir anlamda “demokratik” demektir, bir anlamda “halkın”. Bugün, günlük hayatta böyle sıradışı bir kullanımı en iyi anlatacak karşılaştırma bizce “halk otobüsü” terimidir. Halk otobüsü, hiç de halka ait değildir, tam tersine özel mülkiyettir. Ama devletin yerel organı olan belediyelere ait olan otobüslerden farklı olarak “halka ait” gibi kullanılmaktadır “halk” kelimesi burada. İşte “millî” de bugün anladığımız şekliyle “millî”

54 Bkz. “Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele (1)” a.g.y., s. 72-73.

55 Bunun temelini ise bir başka çalışmamızda açıklamıştık: Bkz. “Mağrur Olma Padişahım, Senden Büyük Tarih Var: 31 Mart’ın ve Abdülhamid’in hal’inin 110. yıldönümü”, *Devrimci Marksizm*, sayı 38, İlkbahar 2019, s. 108-109.

değil, böyle devlet dışında (Osmanlı devleti, yani saltanat dışında) millete ya da halka ait, ilişkin vb. demektir. Bu doğruysa, nizami ordunun Kuvayı Milliye olarak anılması yanlış olur, zira **ordu Osmanlı'nın ordusudur**, yani son tahlilde padişahın iradesinin cisimleşmesidir. “Millî” olan sadece halkın inisiyatifıyla kurulan birliklerdir. Nitekim, Millî Mücadele organları kendileri bu ayrımı hep yapmışlardır. Bir örnek verelim. Şevket Süreyya Aydemir Alaşehir Kongresi kararlarından cepheleri aktarıyor:

1. Ayvalık mıntıkası: 3 **millî** tabur ile bir **muvaazzaf** (Ordu kadrosundan) bölük ve bir makineli tüfek bölüğü.
2. Bergama Mıntıkası: 2 **millî** tabur, 2 hücum müfrezesi, 2 akıncı müfrezesi, 1 **muvaazzaf** piyade bölüğü, 1 makineli tüfek bölüğü.
3. Soma Mıntıkası: 4 **millî** tabur, 2 hücum müfrezesi, 2 akıncı müfrezesi, 1 **muvaazzaf** piyade taburu, 1 makineli tüfek bölüğü, 2 top.
4. Akhisar Cephesi: 5 **millî** tabur, 2 hücum ve 2 akıncı müfrezesi, 1 **muvaazzaf** piyade taburu, 1 süvari alayı, 1 istihkâm müfrezesi, 2 top, 1 makineli tüfek bölüğü.⁵⁶

Burada, olaylar yaşanırken Kuvayı Milliye'nin ne anlama geldiği çıplak biçimde görülmektedir. Cephe ve mıntikalarda güçlerin dizilişi listelenirken, “millî” ile “muvaazzaf”, yani resmi ordu, tam tamına **karsıt** anlamlarda kullanılmaktadır. “Millî”nin “geniş anlamı” falan yoktur.

Kemalizm, aşağıda göreceğimiz gibi, Kuvayı Milliye'yi bir sınıf tepkisi içinde bir buçuk yılda tepelemiş olduğu halde, bugünkü Kemalist mitoloji Kuvayı Milliye'de var olan olumlu anlamı kendisi mülk edinmek için kavramdaki “millî” sözcüğünü “milliyetçi” anlamında kullanıp Osmanlı nizami ordusunu da kapsayacak biçimde genişletiyor, “bir dar, bir de geniş anlam”dan söz ediyor vb. Biz bu ikirciklilikten mutlaka kurtulmak gerektiğini düşünüyoruz. Bu yüzden bu yazının geri kalanında Kuvayı Milliye kavramını dar, yani gerçek anlamında kullanacağız. Yani (o dönemde yaygın olan bir terimi kullanarak) sadece “müfreze savaşı” veren güçlere Kuvayı Milliye diyeceğiz.

Kuvayı Milliye merkezi bir iradenin sonucu olarak meydana gelmediği için, gayet doğal olarak kendi içinde farklılaşan güçlerden oluşan karmaşık bir bütündür. Bu farklılıklar içinde iki temel kategoriden söz etmek mümkündür. Bir yanda, “beyzade” takımının, yani hâkim sınıfların birlikleri vardır, öte tarafta “halk”ın ya da köylülerin damgasını taşıyan birlikler. Bu ayrımı bu konuda son derecede çığır açıcı bir makalesinde Japon araştırmacı Masayuki Yamauchi, Sabahattin Selek'in Kuvayı Milliye üzerine gözlemlerinden esinlenerek ve birçok başka tarihsel malzemeyi kullanarak “konformist” ve “konformist-olmayan” biçiminde yapmıştır.⁵⁷ Biz bu iki

56 *Tek Adam*, cilt II, a.g.y., s. 162. Vurgular bizim.

57 Selek, a.g.y., ve Yamauchi, a.g.y. Yamauchi'yi biz Türkçede yayınlanmış olan bir kitabından tanınıyorduk: *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa. Türkiye'den Türkistan'a*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1995. Söz konusu değerli makalesi konusunda bilgi edinmemizi sağlayan, Emrah Cilasun'un “*Bâki İlk Selam*”. *Çerkes Ethem* başlıklı çalışması (2. Baskı, İstanbul: Versus, 2004) oldu. Bizim için basbayağı kilit rol oynayan bu makale çok az bilinen bir bilimsel dergide yayınlanmıştı. Maka-

yazardan (ve ufku tümüyle Kemalizme hapsedilmiş olduğu halde elinde olmadan bu konuda ciddi bilgiler veren dönem komünist Şevket Süreyya Aydemir'den) edindiğimiz olgusal bilgileri *sınıf mücadelesinin genel çerçevesi içine yerleştirerek* bir ölçüde kendimize ait bir çerçeve oluşturacağız.

Çete türleri için ne ad kullanırsak kullanalım, iki çete türü arasında çok ciddi bir farklılaşma vardır. Fark, Kuvayı Milliye birliklerinin tabanından kaynaklanmıyor. Her çağda, her üretim tarzında, her toplumda, savaşta çarpışanların ezici çoğunluğu, toplumun doğrudan üreticiler sınıfından, sınıflarından gelir, ordu ister “mükellef” ordusu olsun, ister “gönüllü” ordu, ister “profesyonel”. Hâkim sınıflar ve onların yönetici kadroları, aynen üretimin zor koşullarına olduğu gibi, ölmeye ve öldürmeye de emekçileri koşarlar. Kuvayı Milliye'nin oluşumunda da, burjuvazinin ve yerel eşrafın hâkimiyetindeki “Müdafaa-i Hukuk” cemiyetlerinin etkili olduğu durumlarda hâkim sınıflar, aynen yukarıda Cihan Harbi örneğinde gördüğümüz gibi, muharebeye katılma görevinden bütünüyle *muaf* tutulmuştur. Gerek devlet idarecileri, gerek büyük toprak sahipleri, gerek büyük bağış yapanlar, askerlik yapmazlar kabul edilen kurallara göre. Yani beyzade takımının birliklerinde de muhاریpler büyük ölçüde yoksul emekçi köylülerden oluşur. Farklar başka yerdedir.

İlk fark birliklere kimin önderlik ettiğine, komutanın sınıf kökenine bağlı olarak ortaya çıkar. Beyzade takımının çetelerinde subaylar (muvazzaf, emekli, müstafi), yerel idareciler (mutasarrıflar, kaymakamlar), yerel eşraftan kişiler, yani toplumun hâkim sınıf ve katmanlarından unsurlar inisiyatif almış ve komutanlığı üstlenmişlerdir. Buna karşılık halk çetelerinde eşkıya kökenli ya da eskiden de komitacılık yapmış, çete savaşı vermiş rütbesiz kişiler komutandır. Kuvayı Milliye Yunan işgaline karşı önce Ege'de doğduğundan buradaki halk çetelerinin komutanları o bölgenin eşkıya geleneğinin terminolojisinde kullanılan yerleşik adlarla anılmıştır. “Efe”, “zeybek”, “kaptan” gibi adlar çete komutanlarında yaygındır.

“Eşkıya” dendiğinde sadece Yaşar Kemal'i hatırlamakla yetinmemeliyiz. Daha yukarıda anlattığımız bir gelişmeyi de anımsamalıyız. Cihan Harbi esnasında üniformalı köylülerden bir kısmının ordudan kaldırdıkları silahlarla dağa çıkarak geçimlerini (ve ailelerinin geçimini) böyle sağladıklarını söylemiştik. Genel olarak şakilerin yoksul köylüler içinden çıktığı zaten apaçık bir olgudur. Ama burada, yukarıda söylediğimiz gibi, dağa çıkan köylüler Osmanlı'nın emperyalizmi uğruna ölmek, askerde zulüm görmemek, ailelerinden bütünüyle kopmamak için dağa çıkmışlardır. Yıllarca dağlarda eşkıyalıkla bir bakıma pratik içinde gayri nizami harbi öğrenmiş bu insanlar şimdi dağdan inerek toplumlarını savunmaktadırlar. Öykünün sadece sonu değil, tamamı siyasisidir!

Ege'de Millî Mücadele döneminin en çok ün salmış sabık eşkıya komutanları Demirci Mehmet Efe ile Yörük Ali Efe, her ikisi de Cihan Harbi'nde ordudan firar ederek dağa çıkmış yoksul köylülerdir.⁵⁸ Eşkıya (aşağıda göreceğimiz bazı başka toplumsal tipolojiler gibi) bir bakıma sınıflar dışına düşmüş (Fransızcadan alınmış bir terimle *deklase*) bir sosyal karakter olarak görülebilir. Ama her deklase unsurun

leyi bizim için temin eden Yayın Kurulu arkadaşımız Burak Gürel'e teşekkür borçluyuz.

58 Demirci, Cihan Harbi'nde ordudan firar ettikten sonra üç yıl boyunca eşkıyalık yapmıştır. Yörük Ali de Cihan Harbi firarisidir. Bkz. Şamsutdinov, a.g.y., s. 142.

maskesinin arkasında bir sınıf yatar. Burada bu sınıf, şaşmaz biçimde yoksul köylülüktür.

Bu aşamada büyük İngiliz tarihçisi Eric Hobsbawm'un *Bandits* (Eşkîya)⁵⁹ başlıklı çığır açan kitabı ile diyaloga girmek verimli gözlemlere olanak sağlayabilir.⁶⁰ Hobsbawm'un bu kitapta ele aldığı eşkıya kategorisi her tür eşkıyayı kapsamaz. Kendisinin "sosyal eşkıya" dediği tür üzerinde odaklanır. Yazarın, 1981'de yayınlanmış olan gözden geçirilmiş baskının sonsözünde teslim ettiği gibi, sosyal eşkıya kategorisi ikircikli ve geçişlidir. Eldeki kaynakların halk içinden kaynaklananlarından (türkülerden, ağıtlardan, menkıbelerden vb.) edinilen izlenim yanıltıcı olabilir. Bunlar, somut olarak söz konusu şakinin hayatının gerçekliğinden ziyade halkın ona atfetmeyi tercih ettiği özellikleri yansıtabilir. Ama her durumda halkın kahramanı haline gelmiş şakiler, Yaşar Kemal'in *İnce Memed*'inde olduğu gibi, bütün tarih boyunca ve şaşırtıcı biçimde evrensel ölçekte kırsal toplumun bir gerçeğidir. Biz elimizdeki verilerin sınırları içinde, Kuvayı Milliye'nin hiçbir komutanına Kuvayı Milliye'ye katılmadan önce Hobsbawm'un tanımladığı anlamda "sosyal eşkıya" statüsü atfetmiyoruz. Araştırmaların bugün gelmiş olduğu aşamada tek söyleyebileceğimiz, Hobsbawm'un saptadığı gibi, eşkıya çetelerinin ve komutanlarının şaşmaz biçimde köylülüğün bağrından geldiğidir.⁶¹

Hobsbawm'un "sosyal eşkıya" kategorisi için vurguladığı özelliklerden biri bu ise, bir diğeri de halkın bunları devlete karşı koruduğu ve kolladığıdır. İşte bu, en azından bir ciddi tarihçinin belirttiğine göre, Türkiye'deki firari-şaki kategorisi için de geçerlidir. Eric-Jan Zürcher, Cihan Harbi sırasında Batı ülkelerinde köylü nüfusunun genel itibarıyla firarileri hoşgörmediğinin, Osmanlı'da ise, aksine, köylülerin asker kaçaklarına sempati ile yaklaştıklarının altını çiziyor.⁶² Yani, bütün hepsi "sosyal eşkıya" olamaz ama Cihan Harbi'nin firari-şakilerinin nabzı Osmanlı'da halk ile birlikte atmaktadır.

Yeri gelmişken Türkçede, düpedüz haydut olan kanun kaçağı tipolojisi ile Hobsbawm'un "sosyal eşkıyası" arasında bir ayrımın bir ölçüde dile de yansıdığını hatırlatalım. "Eşkîya" ilk elde çok kötü bir niteleme izlenimi verse de aslında gerek Ege'de gerekse Kürt halkının (Yaşar Kemal tarafından da yansıtılan) geleneğinde zaman zaman olumlu olarak kullanılır. "Eşkîya dünyaya hükümdar olmaz!" türküsünü birçok insan yanlış anlamış, bir "kanun ve nizam" savunusu gibi okumuştur. Oysa bu türkü tam da Hobsbawm'un "asil eşkıya" sınıfının zalimlerin iktidarı karşısındaki çaresizliğine karşı figan etmesidir. "Eşkîya" her zaman olmasa bile, bu türküdekine benzer birçok durumda olumlu çağrışımlarla kullanılabilirken "ızbandut" tartışmasız biçimde kötü bir sosyal tiptir. Bu kelimenin kökeni de anlamlıdır. İtalyanca "*sbandato*" sözcüğü, "şerefsiz, dejenere" gibi anlamlar taşır. Ama düz anlamı da "bağını koparmış, kopmuş gitmiş" demektir. Bunun Hobsbawm'un yok-

59 Genç kuşaktan bilmeyenler olabilir: "Eşkîya", "şaki" sözcüğünün çoğuludur. Bu yüzden "eşkîyalar" yazmıyoruz.

60 E. J. Hobsbawm, *Bandits*, Gözden Geçirilmiş Basım, New York: Pantheon Books, 1981.

61 Bunun tek istisnası İngilizce "baron robbers" diye anılan, varlıklı sınıfların düşmüş temsilcilerinin kurduğu çetelerdir.

62 Zürcher, a.g.y., s. 49.

sul köylülükle bağıni hiç koparmayan “sosyal eşkıya”sından farklı olarak bütün toplumun karşısında yer alan “asosyal” hayduta ne kadar uygun olduğunu görmek çarpıcıdır. Daha sonra Hobsbawm’un “sosyal eşkıya” kategorisi ile ilgili işaret ettiği bazı noktalara geri döneceğiz. Ama daha bu aşamada belirtmek istediğimiz bir nokta şudur: Kuvayı Milliye’nin halk çetelerini gözden düşürmek için onlara her türlü kabalığı, zulmü, ahlâksızlığı atfetmek, Kemalist literatürde tam bir popüler spor haline gelmiştir. Bunun karikatür derecesine dönmüş bir örneğini Şevket Süreyya Aydemir’in Demirci Mehmet Efe portresinde görmek mümkündür:

Mesela Denizli Belediye Meydanı’na serdirdiği halının üstüne bağdaş kurup, bir taraftan nargilesini içerken, diğer taraftan karşısına diktirdiği darağaçlarına:

“-Ulan, şunu da asın, bunu da asın!”

diye, Denizli eşrafının, hatta hükümet adamlarının sıra sıra cesetlerini dizdiren Demirci Efe (...) Eğridir’de çınarların altına bağdaş kurup da etrafında istediği gibi hareket görmeyince, birden gürlür:

“Ulan bu kasabaya bizim geldiğimiz galiba duyulmadı, ama şu dallara beş on kişi!...” [Aslında böyle.]

Koşuşan zeybekler, sokakta ilk rastladıkları delikanlıyı hemen ipe çekmişlerdi.⁶³

Okurun dikkatini, bu kısacık pasajda iki kez “bağdaş kurma” fiilinin geçtiğine çekmek isteriz. Yeni yetme, Batı hayranı, kendisi kerevet veya sedir üzerinde otumaya başlamış olan Osmanlı burjuvazisinin ve ona ayak uydurmaya çalışan Ege eşrafının neye taktığını belki biraz daha iyi anlayabiliriz bu sayede.

Evet, halk çeteleri o kadar emekçi halktır ki **komutanları bile** okuma yazma bilmez. Çerkes Ethem’in ağabeyi Tevfik şöyle demektedir: “Müfrezelerimizin başında Pehlivan Ağa, Ahmed Onbaşı, Sarı Mehmet, Halil Efe, Topal İsmail gibi eğitimsiz adamlar vardır. Bölük eminlerinin [adamlara para dağıtan ita amirleri] bile okuma yazması yoktur.”⁶⁴ Demirci Mehmet Efe’nin ise okuması vardır, yazması yoktur.

Demirci, efeler arasında özel bir şahsiyettir. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, yani resmî ideolojinin başlıca fabrikalarından biri, Demirci’yi şöyle betimliyor:

Kuva-yı Milliye Kumandanı Hacı Şükrü Bey’in emrine verilen Demirci Mehmet Efe, Kuva-yı Milliye’de yeni bir devir açmıştı. Çünkü bu efe, fizik ve karakter bakımından şahsında topladığı özellikleri ve savaşkanlık vasıflarıyla kısa zamanda çevresini idaresi altına alabilecek yaradılıştaydı.

Yalnız okuyan ve yazmasını bilmeyen, iradeli, çok cesur ve serkeş bir zeybek olarak yetişmiş bulunan Efe, zamanla bütün zeybekler üzerinde itiraz götürmez bir nüfuz yaratmıştı.

Kuva-yı Milliye’ye katıldıktan bir süre sonra Hacı Şükrü’yü de bölgeden uzaklaştırmıştı. Bu suretle Demirci Mehmet Efe bütün Kuva-yı Milliye’nin komutanlığını eline almıştı.

63 Aydemir, *Tek Adam*, a.g.y., cilt II, s. 163.

64 Yamauchi, a.g.y., s. 44.

Efe atak ve cürekâr davranışlarıyla yalnız milis teşkilâtını değil, askeri birlikleri de nüfuz ve tesiri altına alabilmiş, daha sonraları subayların kullanma yerlerine karışacak kadar otoritesini artırmıştır.

Hattâ 57. Tümen Kumandanı da Efe'nin tesiri altına girmek zorunda kalmış, neticede Demirci Mehmet Efe, asker ve sivil bütün idare mekanizmasını işleyemez hale sokmuştu. Bölgenin bütün kaynaklarına el koymuş, hiç kimseye hesap vermeyen, bölgenin tek komutanı haline gelmişti...⁶⁵

Bu yazının daha önce yayınlanmış bulunan ilk kısmında, Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşuyla birlikte Türkiye'de, İstanbul ile Ankara'da odaklanan bir ikili iktidar oluştuğunu belirtmiştik. Sonra, Enver Paşa'nın gücünün ne kadar yaygın olduğunu ortaya koyarak bir "üçlü iktidar" tespiti yapmıştık. Şimdi işin başka bir yanına geliyoruz. Demirci Mehmet Efe'nin ideolojik düşmanlarının Efe'ye neredeyse övgü ile dolu bu pasajda söylediklerinin **bölgesel bir ikili iktidara işaret ettiğini** anlamayan, ikili iktidar kavramından hiçbir şey anlamıyor demektir. Dönüp yukarıdaki alıntıda son cümleyi yeniden okumasını tavsiye ederiz, bir de ikili iktidar kavramı üzerine çalışmasını.

Burada anlatılan, sanki tam da aynı yıllarda Meksika'da yaşanmakta olan köylü devriminin önderlerinden olan, gençliğinde dağlarda eşkıyalıkla yapmış, ama daha sonra devrimin Kuzey Ordusu'nun komutanlığını yapmış Pancho Villa'dır. Meksika devriminin (1910-1920 siyasi devrim, 1940'a kadar süren bir sosyal devrim) iki boyutu vardır. Biri burjuva devrimidir, öteki ise ondan bir ölçüde bağımsız kalmış çok güçlü bir yoksul köylü devrimi. Pancho Villa, bu köylü devriminin iki büyük önderinden biridir (öteki ise daha sonra döneceğimiz Emiliano Zapata). Bir yoksul köylü iken kızkardeşine bir büyük çiftlik (*hacienda*) sahibinin tecavüz etmesine isyan ederek eşkiyaya çıkan Pancho Villa, devrim sırasında Kuzey Devrim Ordusu'nun komutanı haline gelmiş, sınırı geçerek ABD'yi bile tehdit edecek kadar güçlenmiş, halkın büyük bir kahramanı olmuştur. Türkiye'de solcular Pancho Villa adını duyduklarında (aynen Zapata'da da olduğu gibi) büyük bir devrim kahramanına yaklaşırcasına huşû dolu bir saygı gösterirler. Ama aralarında pek azı Pancho Villa'nın sıradan bir şakiden dönerek devrimci olduğunu, eşkıyalıktan edindiği becerileri kullanarak dev bir ordu kurduğunu bilir. Daha da önemlisi, yine pek azı Pancho Villa'nın hayatının sonunda da haydut gibi yaşadığını, sefil bir çok eşli hayat sürdürdüğünü, bir "*hacendado*", yani büyük çiftlik sahibi olarak üst sınıflara yükseldiğini bilir.⁶⁶ Ama işte devrimlerin dünyası böylesine karmaşık yollardan geçer! Lenin "arı devrim" görmek isteyenlerin asla göremeyeceğini söylüyordu. Tarihte "arı" devrimci kuşkusuz var, ama çok da yaygın değil galiba!

Hobsbawm eşkiya ile devrimci tipolojileri arasındaki geçişkenlik açısından Pancho Villa'ya özel bir yer ayırır.⁶⁷ Ama ele aldığı devrimci eşkiyalara başka ör-

65 Aktaran Aydemir, *Tek Adam*, cilt II, a.g.y., s. 148.

66 Pancho Villa ve daha genel olarak Meksika devrimi için bkz. Waldo Ansaldi/Verónica Giordano, *América Latina. La Construcción del Orden*, cilt I: *De la Colonia a la Disolución de la Dominación Oligárquica*, Buenos Aires: Ariel, 2012, s. 561-679.

67 Bkz. a.g.y., s. 35 ve 105-107. Kitabın ilk baskılarından birinde kapakta Pancho Villa'nın çapraz

nekler de verilebilir. Bunların ikisi bizim coğrafyadandır. Biri, Osmanlı'nın tarihsel gelişmesinde, özellikle 1908 Hürriyet Devrimi'nde büyük rol oynayan Makedonya devrimi ile ilgilidir. Makedonya devrimci ayaklanmasının iki unsura dayandığını belirtir: Öğretmenlerin taşıyıcısı olduğu bir milliyetçi ideoloji, askeri gücünü bir kısmı eşkiyadan devşirilmiş ünlü “komitacılar”da bulur, Hobsbawm'a göre.⁶⁸ Öteki ise Rusya'nın Kuzey Kafkasya bölgesinde, Çeçenistan ile Dağıstan'ın ortaklaştığı alanda Şamil Han'ın mücadelesini eşkiyalıktan gelen yöntemlerle sürdüren halk kahramanı Zelimhan'dır.⁶⁹

Geri dönersek, Kuvayı Milliye'nin halk çetelerinin başında (bizim bilginimizin sınırları içinde) hiçbir yüksek rütbeli subay, hiçbir mülki amir bulunmamaktadır. Bunların başındaki güçlü komutanlara Aydemir “sergerde” adını takıyor. “Reis” anlamına gelen bu Osmanlıca sözcüğün, olumsuz birtakım yan anlamları (konotasyonları) vardır. Sözcüğün Kemalist Aydemir tarafından kullanılması masum değildir, bu komutanları gözden düşürmek içindir. Ama biz bu yazıda halktan gelen komutanları yüceltmiyoruz, oldukları gibi anlamaya çalışıyoruz. Onun için bu güzel ve alışılmışın dışındaki Osmanlıca kelimeyi ihmal etmek istemiyoruz. Bundan sonra “sergerde çeteleri” terimini, halk çeteleri ile aynı anlamda kullanacağız.

Peki, bizim geleneğimizde Hobsbawm'un “sosyal eşkiya” tiplemesine rastlamak mümkün mü? Bu bakımdan Kürdistan yöresi açısından Yaşar Kemal'de bulunabilecek birçok örnek vardır. Ama biz burada en azından kendi kuşağımıza ve belki bizden bir sonraki kuşağa aşına gelecek bir örneğe değineceğiz: Koçero. Kürtçe “göçebe” anlamına gelen bu kelime, ünlü bir şakinin adı olarak 1950'li ve 1960'lı yıllarda yayılmıştır. Koçero tam bir “sosyal eşkiya” olarak şöhret salmış, Kürtlere karşı son derecede önyargılı olan İstanbul'da bile halk arasında büyük sempati yaratmış, Galatasaray'ın çok sevilen bir savunma oyuncusunun (Koçero Talat) lakabı haline gelmiştir. Ahmet Kaya ve Selda Bağcan muhteşem bir ortak çalışma ile Koçero'yu ölümsüzleştirmiştir.

Ama bizi, bu yazıdaki çalışmamız açısından, daha çok Ege bölgesi ilgilendiriyor. Bu konuda da elimizde çok iyi araştırılmış, içinden bilgi taşan bir kitap mevcut: Sabri Yetkin'in *Ege'de Eşkiyalar* kitabı.⁷⁰ Bu kapsamlı çalışmada Yetkin esas olarak eşkiyalığın bölgede tam bir salgın haline geldiği 19. yüzyıl sonu üzerinde duruyor ama daha 1830'dan itibaren Ege'nin “sosyal eşkiya” tiplemesinin yurdu oluşunun

fişeklik kuşanmış resmi vardır.

68 A.g.y., s. 105.

69 A.g.y., s. 44 ve 103.

70 Yukarıda başka nedenlerle de atıf ve alıntı yaptık, ama okurun dikkatini çektiğimiz bu aşamada bibliyografik bilgilerini bir kez daha veriyoruz: Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkiyalar*, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 1. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019. Yetkin'in kitabı önce Tarih Vakfı'nda birkaç baskı yapmış, İş Bankası'na sonra geçmiş. İş Bankası'nın ideoloji fabrikasının editörü, kitabı nasıl orijinal göstersiz? “Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 1. Baskı” gibi ucube bir formül bularak! “Gözden Geçirilmiş 4. Baskı” gibi nitelemeler gayet makuldür, çünkü yazarın 4. Baskıyı yaparken kitabı gözden geçirdiğini (ve/veya genişlettiğini vb.) anlatır. 1. Baskı gözden geçirilir mi, genişletilir mi? Tanım gereği hayır çünkü 1. Baskı'dan önce bir şey yoktur ki gözden geçirilsin! Bir editör, kim bilir ne kibirli bir burjuva aydını, özel bankaların şahının kârlılığine ve prestijine böylesine taviz verir mi?

ilk habercisinden de söz ediyor:

Örneğin 1829-30 yıllarında Aydın İhtilali olarak adlandırılan hareket ortaya çıktı. Bu hareketin önderi olan Atçalı Kel Mehmet'in, bir anlamda kendini sınırsız bir gücün sahibi olarak görüp mührüne "Vali-yi vilayet Atçalı Kel Memed" yazısını kazıtarak devlet kurmuş gibi hareket etmeye başlaması, eşkıyalık bölgesi Atça ve Aydın civarında, korumasız insanları ezen, sömüren âyân ve eşrafa karşı mücadeleye girişerek adaleti sağlamaya çalışması, zenginden alıp fakire vermesi, on binlerce insanı peşinden sürüklemesi, ölümüne inanmayan halk için tükenmeyen bir umut olması ve benzeri olgular onun bu eyleminin "sosyal eşkıyalık" tanımına girmesini gerektirmektedir. Bu hareket, Ege bölgesindeki sosyal eşkıyalığın belki de ilk örneğidir.⁷¹

Yetkin daha sonra yüzyıl sonu üzerinde odaklanır. Büyük usta Yaşar Kemal, Yetkin'den önce oraya da yetişmiştir. 1956 yılında bir röportaj ustası olarak Ege bölgesinde yürüttüğü araştırma sonucunda kaleme aldığı *Çakırcalı Efe* kitabı, Ege tarihinin en ünlü "sosyal eşkıya" karakterini unutulmaz biçimde resmetmiştir. Kitabın içinde Çakırcalı'nın hatıraları da vardır, kızanlarının ve takipçiliğini yapmış olan jandarmaların Yaşar Kemal'e onun hakkında anlattıkları da, başka şeyler de. Sabri Yetkin, Çakırcalı'yı magazin üslubundan uzak, ne erdemini ne kusurunu saklamasızın, eşkıyalık denen sosyal kurumun ve eşkıya denen insanın yaşadığı hayatın bütün o yoğun toplumsal ilişkileri içinde (kendisi de eşkıya olan babasının ölümünden sonra ona bakan Hacı Eşkıya'dan bölge Yörüklerine, takipçi zaptiye görevlilerinin yoksul hayatından valilerin ikilemelerine) zengin bir sosyolojik fon önünde bize anlatır. "Melikü'l Cibal" (Dağların Kralı) olarak anılmış olan, 15 yıl boyunca Ege'yi tir tir titretmiş olan bu kişiliğin ana özelliğini şöyle özetler:

Çakırcalı eşkıyalık serüveni boyunca bir ölüm makinesi gibi çalışmıştı. Ancak bu süreçte fakir halkın sevgilisi, kahramanı, babası gibi görülmüş ve bir anlamda yalın, ezilmiş, edilgin köylünün hak arayıcısı ve sözcüsü olmuş; bu yüzden köylüden her türlü desteği görmüştü. (...) onu öldüren jandarma müfrezesinin kumandanı, albaylıktan emekli olan Rüştü (Kobaş) Bey, anılarında onun için şöyle diyor: "... anlamıştım ki, Çakırcalı eşkıyalığı hiçbir zaman istememişti... O yiğit bir adam. O hiçbir zaman eşkıyalığı istemedi... Bu adam hükümet adamlarından her zaman fenalık ve haksızlık görmüştü."⁷²

Bu fikirleri yazarın hayal ürünü olarak görmek kitabı okumayanlar için elbette mümkün. Yetkin Çakırcalı'nın nasıl zengin çiftlik sahiplerini soyup ardından halka yardım ettiğini örneklerle anlatıyor ama biz, bu meselelerde taraf olması için bir neden olmayan tanıklara dönelim: yabancı ülkelerin diplomatları. Çakırcalı, dünya

71 A.g.y., s. 54. Atçalı'nın daha ayrıntılı öyküsü için bkz. Mehmet Bayrak, *Eşkıyalık ve Eşkıya Türküleri*, a.g.y., s. 364-399. Bayrak'ın kitabı da çok sevgi dolu bir emeğin ürünüdür ve çok ilginç bir malzeme sunmaktadır.

72 A.g.y., s. 90.

çapında tanınan, bir Jesse James ya da bir Salvatore Giuliano misali efsane haline gelen bir şaki idi. Fransa'nın İzmir Başkonsolosu Paul Blanc, Çakırcalı'yı Alexandre Dumas'nın *Üç Silahşörler*'i ile karşılaştırıyor, yardımcısı ise “Çakırcalı soylu bir eşkıyadır” diyordu.⁷³ Paul Blanc'ın Fransa Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı bir rapordaki şu satırları aktarmamıza izin verilsin:

Halk onunla işbirliği halindedir, bu yüzden efe tam bir güvenlik içinde çalışmaktadır. Yoksul kimselere, âcizlere hiçbir kötülüğü yoktur ve onları besler, korur. Yalnız zenginlerin kötülerine, zalimlerine düşmandır. Efe gelirlerini muhtaç olanlara dağıttığı gibi köprü, çeşme yaptırıp yolları ve camileri tamir ettirmiştir.⁷⁴

Peki, Çakırcalı Mehmet Efe bir evliya mıdır? Hayır eşkıyadır ve onun için de çok zalim hareketlerde bulunur. Sabri Yetkin bunu da hiç saklamadan anlatıyor. Örneğin Efe, “Çakırcalı adını kullanarak Yörük obalarını basan, hayvan ve para çalan, kadınlara, kızlara sarkıntılık eden dokuz kişilik Arnavut çetesini diri diri yaktı.”⁷⁵ Veya: “Çakırcalı, arkadaşlarını kurtarıırken; iki müfrezenin tamamını öldürmüş ve sağ bıraktığı müfreze kumandanı Mülazım Efendi'nin taban derilerini yüzdürmüştü.”⁷⁶ Yani “sosyal” de olsa, eşkıya melek değildir. Bu tarihi tiplmeyi bütün çelişkileri içinde kavramaktan başka yapılacak bir şey yoktur. Şevket Süreyya, Kuvayı Milliye önderlerini “sergerde” olarak adlandırarak aşağılamaya çalışıyor. Oysa “sosyal eşkıya” olarak anılabilecek olan çete reisleri bile onun aşağılamaya çalıştığı insanlarla aynı özellikleri taşırlar.

Ulaştığımız sonucu yalın biçimde ifade edelim: Hem genel olarak Türkiye geneline, hem de özel olarak Ege'de “sosyal eşkıya” tipinin bir tarihi gerçek olduğunu keşfetmiş bulunuyoruz. Peki, bununla Demirci Mehmet Efe'nin, Yörük Ali Efe'nin veya diğer Kuvayı Milliye kumandanlarının da harekete katılmadan önce “sosyal eşkıya” tipinde haydutlar olduğunu mu ima ediyoruz? Katiyen. Tarih ancak somut bilgilerin, delillerin, verilerin toplanmasıyla yazılabilir. Bizim göstermek istediğimiz, “sosyal eşkıya” tiplemesinin Türkiye'ye ve Ege'ye *yabancı olmadığı* önermesiyle sınırlıdır. Kökeni eşkıyalık olan Kuvayı Milliye sergerdelerinin geçmişi hakkında hiçbir araştırmaya rastlamış değiliz. Bu araştırmayı yapmak genç kuşak Marksistler açısından Millî Mücadele'nin sınıf yapısına ışık tutabilecek önemli bir çalışma alanı olacaktır.

Araştırmalar yapılana kadar bazı halk türkülerine dikkat etmemiz gerekiyor. “Demirci Mehmet Efe Türküsü”nün bazı mısralarına bir göz atalım:

*Ödemişi bastılar
Çalıya mavzer astılar
Demirci'nin kamasından
Yunanlılar kaçtılar*

73 A.g.y., s. 87.

74 A.g.y., s. 92, 19 No.lu dipnot.

75 A.g.y., s. 92.

76 A.g.y., s. 96.

(...)
Ödemiş kavakları
Dökülür yaprakları
Bize de derler Demircioğlu
Yıkarız konakları⁷⁷

Görüldüğü gibi, “sosyal eşkıya”nın en tipik örneği olan Çakırcalı (Çakıcı) Mehmet Efe hakkında yakılmış olan türkü Demirci için de söylenmiştir. “Yıkarız konakları” dizesinin ağırlığını insan içinde hissetmeli.

Demirci Mehmet Efe ile Yörük Ali Efe için yakılmış bir de ortak türkü vardır. Bazı dizelerini görelim:

Ödemiş’i bastılar
Çalıya da mavzer astılar
Ödemiş’in içinde
Otuziki Yonan astılar
(...)
İndim İzmir içine
Bindim vapurun gıcına
Yörük Ali’nin şanı da gitmiş
Avrupa’lar içine
(...)
Garşiki dağı oyduklar
Aydın’a çete goydular
Yörük Ali’nin adını
Hazret-i Ali goydular
(...)
Atın boynunda gayış
Atın aman önünden savış
Ölmek canın ister ise
Git Demircioğlu’na gaviş
Dağlar dumansız
Demirc’oğlu dinsiz imansız⁷⁸

Burada Yörük Ali Efe’nin söylediği bir sözü de eklemek gerekiyor. Yörük, Haziran 1919’da Aydın Milli Kuvveti’ni oluştururken söylentiye göre şunu der: “Milleti eşraf aldattı. Biz şimdiye kadar Yunanlılara karşı çıkardık.”⁷⁹

Beyzade çeteleri ile sergerde çeteleri arasındaki ikinci fark, başta çetenin finansmanı olmak üzere birliğin kuruluş ve varlığını sürdürme yöntemleriyle ilgilidir. Beyzade çeteleri, esas olarak devletin zaten var olan usullerini uygulamıştır. En

77 Bayrak, *Eşkıya Türküleri*, a.g.y., s. 648.

78 A.g.y., s. 650-651.

79 A.g.y., s. 647. Yazar Bayrak, Kemalist bağları sorgulanamayacak olan Rahmi Apak’ı tanık gösteriyor.

önemli mesele olan finansmana gelmeden önce, örneğin bazı beyzade çeteleri söz konusu yörenin mülki ya da askeri yöneticilerinden birinin inisiyatifi ile kurulduktan sonra muharip unsurlarını askere alma dairesi gibi çalışarak oluşturmaktadır. Bu yüzden bazı örneklerde inisiyatifi alan subay, yörenin Askerlik Dairesi Başkanı olabilmektedir zira genç köylüleri askeri göreve koşturmayı en iyi bu görevdekiler becerecektir (mükellefler listesi, adresler vb.) Halk çeteleri ise esas olarak resmiyetin bütünüyle dışında kalan yollardan devşirilen (kimisi gönüllü) muhariplerden oluşur. Bunlar arasında en çarpıcısı şudur: Yüzlerce, belki de binlerce mahkûm hapishanelerden çıkartılarak millî davada savaşılmaya kazanılmıştır. Burjuvazinin yazarları bunu da aşağılamaya çabalar. Onlar bunu yapadursun solcuların da bu hezeyanlara katılmaları inanılmazdır. Bütün büyük devrimler hapishaneleri boşaltmış, “kader kurbanları”nı kendi yanına katmaya çalışmıştır. Modern tarihin iki büyük devriminden biri olan Fransız devriminin başlangıç tarihi olarak 14 Temmuz 1789 verilir. O gün ne olmuştur? Kralın en vahşi hapishanesi olan Bastil (Bastille) devrimci halk tarafından basılmış, mahpuslar salıverilmiştir. Muharip devşirme tarzından çok daha önemlisi, finansman yöntemleridir. Beyzade çeteleri parasal kaynaklarını aynen devletin vergi usullerine başvurarak yürütmeye, böylece faaliyetin yörenin zenginlerine (toprak sahipleri, tüccar, zengin esnaf ve varlıklı köylü, serbest meslekler vb.) bir dereceden daha öteye yük olmamasına dikkat ederler. Buna karşılık halk çeteleri (fark açık olsun diye uç bir sözcük kullanalım) resmen haydutlar gibi davranır, kural tanımaz, en fazla da zenginleri “yolarak”, hatta “soyarak” bulurlar finansman kaynaklarını. Fidyeye için insan kaçırmak, zenginlerden tehditle para almak, zahire ve erzaka el koymak, düpedüz “şekavet” olarak anılan eşkıya yöntemleri ve benzeri başka yöntemler sergerde çetelerinin sık sık başvurdukları yöntemlerdir.

Kendine “Umum Aydın ve Havalisi Kuvva-yı Milliye Kumandanı” ünvanını uygun görmüş olan Demirci Mehmet Efe’nin en başarılı “kamulaştırma” operasyonları şunlardır:

1. Ziraat Bankası Bozdoğan Şubesi soygunu;
2. Derviş Ağa’nın oğlunu başarılı bir şekilde kaçırdıktan sonra fidye olarak toplam 5.000 lira sızdırmak;
3. İstanbul Hükümeti’nin Nazilli’de teftişe çıkmış olan Jandarma Genel Komutanı’nı rehin almak. Komutan ancak Demirci’nin mühimmat talebinin yerine getirilmesinden sonra serbest bırakılacaktır.⁸⁰

Üçüncü fark elde edilen sonuçtadır. Beyzade takımının çeteleri nizami orduya yakın biçimde sıfırı tüketmiş bir devletin vergi kaynaklarıyla ayakta kaldığı ve nizami ordunun askere alma yöntemlerini de kullanarak asker devşirdiği için başarı derecesi onlara yakındır. Buna karşılık, halk çetelerinin gelir kaynakları daha yüksek olduğundan askerlerine daha iyi maaş verebilmekte, giysilerine ve beslenmelerine daha fazla özen gösterebilmekte, silah ve teçhizat bakımından birliklerini daha iyi donatabilmektedirler. Çeteler arasında savaşta daha başarılı olanlar, şaşmaz şekilde halk (sergerde) çeteleridir.

80 Yamauchi, a.g.y., s. 43.

Biz, elimizde hiçbir delil olmamakla birlikte, halk çetelerinin, grup içi dayanışma ve birlik duygusuna daha çok sahip, böylece her bir bireyin kendini davaya daha yoldaşça adayabildiği ortamlar oldukları için de daha iyi savaşımlar olabileceklerini düşünüyoruz. Cihan Harbi'nden itibaren, komuta kademesi başta olmak üzere subay kadrosuna karşı, sıradan halk arasında, (hatta eşrafa kadar sıçramış olan) bir nefret duygusunun gelişmiş olduğu bir ortamda, muharip asker rolünü üstlenmiş yoksul köylülerin başında bir yüzbaşı, bir binbaşı, bir yarbay olduğundan, ordunun temsilcisi yine o olduğundan, emirlerine ancak disipline uyulduğu ölçüde riayet edilebilir. Oysa yoksul köylü muhariple aynı dili konuşan bir komutan, askerlerine çok daha fazla şevk aşılayabilir. Ama bunun doğru olup olmadığı, ancak daha derinlemesine araştırmalarla keşfedilebilecektir. Zayıf bir hipotez olarak ileri sürüp bırakacağız bunu.

Buraya kadar anlatılanlar, Kuvayı Milliye genel başlığı altında iki ayrı sınıf örgütünün oluştuğunu ortaya koymuş olmalıdır. Ama üzerinde durulan bütün noktalar iki çete türünün arasındaki farklardır. Aralarında bir mücadele olduğunu henüz söylemedik. İdealist bir bakış açısıyla, her ikisinin de işgalciye karşı kendi yöntemleriyle, kendi gelir kaynaklarıyla savaştığını söyleyip geçebiliriz. Ama mesele çok daha derindir. Askerlik ve savaş bir fanus içinde yürütülmez. O toplumun bütün özellik ve çelişkilerinden etkilendiği gibi, savaş gibi en büyük kriz türlerinden birinin sonucu olduğu için toplumu derinden etkiler de.

Burada da aynısı olmuştur. Toplumun hâkim sınıfları, halk çetelerinin kendi gelirlerine ve ürünlerine göz dikmesinden, kendilerini “yolması”ndan ve “soyması”ndan fena halde rahatsız olmuşlardır. Bu, hem yörelerin eşraf ve burjuvazisinin siyasi örgütleri olan Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri ve bunların kongrelerinin, hem de Ankara'nın büyükbaşlarının açıklamalarından besbellidir. Daha ötesini söyleyelim: Ege bölgesi kongreleri, Alaşehir Kongresi, Balıkesir Kongresi, Nazilli Kongresi aldıkları kararlarda halk çetelerinin “gelir toplama” yöntemlerini ısrarla **yasaklamaya** çalışmışlar, Kuvayı Milliye için kaynak olarak devletin olağan vergi gelirlerini göstermişler, zorlandıkları zaman da bazı emtia hareketlerine ilave vergi getirmekten başka yönetim başvurmamışlardır. Ayrıca “vatan tehlikede” diye yaygara yaparken bir yandan da rütbesi veya makamı olanları, büyük toprak sahiplerini ve daha genel olarak zenginleri ve belirli bir miktarın üzerinde “bağış” yapanları (yine gönüllü!) **askerlikten muaf** tutmuşlardır. Buna karşılık Kuvayı Milliye komutanları ve subaylar da **mali katkıdan muaf** tutulacaktı. Yani zenginler ile bürokrasi, sıradan halkın sırtından birbirlerini idare ediyorlardı!

Üst sınıfların çeteciliğe karşı nefreti kongre kararlarına resmen geçmiştir. Ağustos 1919'da toplanan Alaşehir Kongresi, kararlarında (Madde 6) “eşkıyalığa varan çeteciliği nefretle reddeder” demektedir. Daha önce toplanmış olan Balıkesir Kongresi de aynı “nefret” terimini kullanmıştır.

Alaşehir Kongresi'nin kararlarında şu hüküm de bağlanmıştır: “Cephe mürettebatının savaş alanı gerilerinde görevsiz silahlı olarak dolaşmaları kesin olarak yasaktır.” Bunun da çeteleri zapturapt altına almanın bir yöntemi olduğu kuşku götürmez.

Maddi kaynak temini bakımından kongreler aynen devletin maliye yapısını taklit eden kurumlaşmaları savunmaktadır. Temmuz 1919'da toplanan Balıkesir Kong-

resi, “Merkez Livada (Balıkesir) olduğu gibi Kazalarda maliye teşkilâtı ve levazım heyetleri kurulmasına” karar vermiştir. Alaşehir Balıkesir’in hükümlerini benimse-dikten sonra “mücahitlerin mahalli masraflarını karşılamak için” şu kararları alır: “Her şahsın ne miktar bağışta bulunacağı verilecek bilgiye dayanılarak millî heyet-çe karşılanacaktır. (...) Her çeşit kişisel hareketler yasaklanacaktır.”⁸¹

Bu sürekli çabanın anlamı, hâkim sınıfların resmi toplumla el ele halk çetelerine karşı sınıf mücadelesi vermesidir.⁸²

Bu bölümü bitirmeden önce bir an için Ege’nin dışına çıkarak Antep’te işgalci Fransız ordularına karşı verilen mücadele esnasında yaşanan çarpıcı bir olayı ak-tarmak isteriz. Uzun bir alıntıyı okurun sabırla okumasını diliyoruz. Yazar SSCB’li bir tarihçidir, yani kitap çeviridir. Ama ikinci paragraftan itibaren alıntılanan belge, çevirmen tarafından Türkçe olarak bir Türkçe kitaptan olduğu gibi aktarılmıştır:

Antep savunucularının, subaylardan oluşan kent savunma kurulunun kararına kar-şı protestoları, kurtuluş hareketi içindeki sınıfsal çelişkilerin nasıl keskinleştiğini gösteren en parlak örneklerden biridir. En amansız saldırılar ve kentin Fransız işgalcilerce bombalanması sırasında, 1920 Ağustosunda, savunma kurulu, ileri gelen kişilerin [muhtemelen eşraf anlamında bir sözcük-ss] para karşılığında kent-ten ayrılmasına izin verme kararı aldı. Kenti savunanlar bu karara karşı çıktılar. Savunma kurulunu, kararlarını değiştirmeye, ancak silah taşıyamayacak kimsele-rin, yani yaşlıların, hastaların ve çocukların kentten ayrılmasını zorlayan bir karar almaya zorladılar. Savaşçıların protestosunda şöyle deniliyordu [bundan sonrası bir Türk yazarın kitabından alıntıdır]:

Biz fakirlerin bu memlekette ne bir tek dikili ağacımız ve ne de servet namına hiç-bir şeyimiz yok iken bile vatanımızı müdafaa, daha doğrusu bütün zenginlerimizin hesabına çalışıyor, onların mal ve mülklerini servet ve sematını muhafaza ediy-o-ruz. Yani biz fakirler, kadınlı erkekli, düşman karşısında kanlarımızı akıtırken, zenginlerimiz ailesiyle üç-dört katlı kagir binaların zemin katlarında ‘hayatlarını sigortaya koymuş gibi ‘sıcak yemeğinin başında ve yumuşak yataklarının içinde vakit geçirdiklerini görüyoruz. [Aslında böyle.] Ve yine onların istirahatlarını te-min için geceli gündüzlü cephelerde üzerimize örtecek bir şey bulunmadığı halde yastık yerine tüfeklerimizi başımızın altına koyarak kuru topraklar üzerinde vakit geçiriyoruz.

Bu ahvalin hepsini bildiğimiz halde yalnız kendimizi şununla aldatıyoruz:

81 Selek, a.g.y., s. 127-128 ve 132-133.

82 Beyzade takımının sergerde takımına karşı mücadelesi sadece hukuki ve siyasi olmamış, en azından bir örnekte bir suikast teşebbüsü biçimini almıştır. Bizce çok önemli ve anlamlı bir olay olan ve Kuvayı Milliye içinde *dört gün süren bir erken iç savaş* karakterini kazanan bu olayı, henüz sahneye çıkmamış karakterimiz Çerkes Ethem’in başından geçtiği için, önemine rağmen bir dipnotunda ele alıyoruz. Beyzade takımının iki Kuvayı Milliye çetesinin şefleri Alaşehir eşrafından Mütevellizade Mustafa Bey ile Poyraz eşrafından Hacı Ali Bey 1920 yılı bahar aylarında Çerkes Ethem ve büyük ağabeyi Reşit’e suikast düzenlemişlerdir. Ethem’in sezgileriyle erkenden keşfet-tiği girişim başarısızlığa uğramış, “Poyraz” ve “Alaşehir” çeteleri ortadan kaldırılmıştır. Olayın ayrıntılı anlatımı için bkz. Hüseyin Aykol, *Çerkes Ethem. Gerçek Yaşam Öyküsü*, 2. Baskı, İstanbul: Phoenix Yayınevi, 2011, s. 25-32.

Evet, biz fakirler, cephelerde ifayı vazife ediyor isek, onlar da hiç olmazsa bizi bırakıp gitmediler. Belki bizim bu hizmetlerimizi yakından görürler de takdir ederler diye onları içimizde gördükçe daha ziyade cesaret ediyoruz. Eğer bu zevat-ı muhtereme hayatlarından korkup harice çıkar, serveti sayesinde işi gücü ile uğraşır ve biz fakirleri ‘her vakit ölüme mahkûm; sırf zenginlerin emval ve eşyasının muhafazası, hayatının idamesi için yaratılmış’ ayrıca bir kavim telakki ediyorlarsa ve bizi böyle ateşler içinde bırakıp gideceklerse bizim ne mecburiyetimiz var. Biz onlardan evvel gitmeyi biliriz. Onların canları aziz de bizimki neden olmasın? Onlar ölmek istemiyorlarsa biz neden ölelim? Şu memlekette servet namına düşünecek nemiz var? Hanlar, oteller, kıraathaneler, dükkânlar, mağazalar, köşkler, vesaireler bizim değildir.

Bugün memleketin müdafaası her şeyden büyüktür. Şu halde ne biz, ne de onlar harice çıkacaktır. Aksi takdirde silah istimal edeceğimize de [kullanacağımıza da] emin olunuz.⁸³

7. Politik dolayım: Bolşevizm’in Anadolu’daki etkisi

Bu yazının *Devrimci Marksizm*’in 41-42. sayısında yayınlanmış olan ilk kısmında, Sovyet Rusya ile ilişkilerin Millî Mücadele için ne denli önemli olduğunu ayrıntılı olarak anlattık. Anadolu’da Millî Mücadele’nin bir yanında İngiltere ve diğer emperyalistlerin, öte yanında ise yeni proleter devleti Sovyet Rusya’nın bulunduğu bir uluslararası iç savaşın parçası haline geldiğine işaret ettik. Sovyet Rusya’nın Türkiye’deki mücadeleye silah, mühimmat, para, diplomasi alanlarında büyük bir destek sağladığını ortaya koyduk. Mustafa Kemal’in Saray’ın ve İngiliz işgalcinin nezdinde politika yapmaktan vazgeçerek silahlı mücadeleye girişme doğrultusunda yeni bir yöneliş belirlemesinde Sovyet etkisi olduğuna dair belirtileri gündeme getirdik. Enver Paşa’nın dilini Marksizmden çalan bir İslamcı enternasyonalizmi savunur görünmeye çalıştığını izah ettik. Anadolu’daki İttihatçılığın da bu yönelişin etkisinde bir İslam sosyalizmi rengine büründüğünü, Yeşil Ordu Cemiyeti’nin bunun önemli bir taşıyıcısı olduğunu belirttik. Kısacası, Anadolu’da ya da yurt dışında Millî Mücadele ile uzaktan yakından ilgili hemen herkes Bolşevizmin dilini konuşuyordu.

Politikada dil, hegemonyanın en belirgin ifadelerinden biridir. Hegemonik bir gücün, onun peşinden gittikleri takdirde kendilerini de düzlüğe çıkaracağına inanmaya başlayan gruplar, o gücün dilini kullanmaya yönelirler. Ama farklı siyasi ve toplumsal grupların bu dili benimsemesi farklı amaçlarla ve farklı zamansallıklara tâbi olarak ortaya çıkar. Kimi, söz konusu hegemonik gücün prestijinden geçici bir süre yararlanmak amacıyla bir merhaleye kadar kullanır bu dili. Kimi, bütünüyle benimser, onun gibi düşünmeye başlar, onunla aynı amaçları paylaşmaya yönelir. Kimi de kendi amaçlarıyla hegemonik gücün temsil ettiği menzıl arasında yeni bir sentez kurmaya yönelir.

Millî Mücadele’de de böyle olmuştur. Millî Mücadele’de komünizm meselesi bu yazının gelecek sayıda yayınlanacak üçüncü kısmının konusu olacağı için burada

⁸³ Şamsutdinov, a.g.y., s. 168-169.

uzun ve ayrıntılı bir analize girmeksizin farklı siyasi aktörlerin Bolşevizmin diliyle konuşmasının nedenlerini şöyle sınıflandıracaktır. Aralarında bazı vurgu farkları olmakla birlikte Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir ve Mustafa Kemal'in sadık izleyicileri (örneğin aydınlar arasında Dr. Adnan (Adıvar) ve Yunus Nadi) için komünizm hiçbir şekilde Anadolu insanının kültürüne ve sosyal dokusuna uymamakla birlikte, işgalcilere karşı mücadele esnasında maddi destek ve İngiltere'ye karşı bir ağırlık olarak Sovyet Rusya'yla ittifakın önemi dolayısıyla, yer yer komünizmin dilinin ve ideolojik sembollerinin kullanılması yararlı olacaktır. Mustafa Kemal ve arkadaşları bu taktiği Türkiye'nin kendine özgü bir komünist hareketinin Sovyet desteğiyle güçlenmesini engellemek için önemsemişlerdir. Nitekim, bir aşamadan sonra, 1920 sonunda, Mustafa Kemal'in güvendiği unsurlara bir resmi Türkiye Komünist Partisi kurdurmasının amacı, Ankara hükümetinin kontrolü dışında bir komünist partisine hayat hakkı tanımama çabasının açık göstergesidir. Mustafa Kemal, komünizmin Türkiye topraklarındaki gelişiminin etrafını bir çitle kuşatmayı, onun dışında bir komünist akımın güçlenmesine engel olmayı ana strateji olarak benimsemiştir. Resmi TKP'nin yanı sıra hem Yunus Nadi'nin *Yeni Gün* gazetesinde hem de doğrudan Anadolu hükümetinin yayın organı olan *Hâkimiyet-i Milliye*'de zaman zaman katıksız bir Marksist dille yapılan analizler ve sosyalizme işaret eden fikirler aynı hedefin basın alanındaki yansımalarıdır.

Enver Paşa'nın İslami Bolşevizmi'nin de çok farklı bir amaç güttüğü söylenebilir. İki liderin farklılaşan konumu Enver Paşa'nın tutumunu biraz farklı yorumlamanın temeli olabilir. Mustafa Kemal Osmanlı'nın savaş dönemi politikalarından sorumlu bir konumda değildi. Enver ise Alman emperyalizmiyle birlikte bir numaralı sorumlu idi. Enver'in, bir kere, bunu unutturması, deyim yerindeyse affettirmesi gerekiyordu. İkincisi, Enver 1920'de tam anlamıyla sahneye çıktığında, Mustafa Kemal epeyce yol almıştı. Artık ülkenin içinde bir ikili iktidar odağı oluşturan bir meclisin başkanı ve aynı zamanda yürütme organının başıydı. Enver ise yurt içinde böyle bir sağlam üsse sahip olmak bir yana, sahneye yeni çıkıyordu. Yani her iki nedenle de Enver (geçmişteki büyük gücüne ve İslam dünyasında hâlâ devam eden büyük itibarına rağmen) geriden geliyordu. Bu yüzden dönemin emperyalizmle mücadele etmek zorunda olan bütün aktörleri için hegemonik gücü durumundaki Sovyet Rusya'ya çok daha şirin gözükme, bir bakıma "eli yükseltmek" zorundaydı. Mustafa Kemal zaman zaman kendisi de Marksizmden çalınmış cümlelerle konuşmuştur. Ama hiçbir zaman nihai hedefini komünizm sosuna batırılmış bütünsel bir program temelinde formüle etmemiştir. Enver ise bir yandan İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı adı altında inşa ettiği (ve belli ki Komintern'in İngiliz düşmanı hareketlerden oluşan bir replikası gibi düşünülmüş) enternasyonal örgütün yanı sıra, bir yandan da bunun Türkiye "seksiyonu" gibi düşünülebilecek bir Halk Şûrâları Fırkası kurmuş ve buna Mesai (Çalışma) adını verdiği İslamcı Bolşevik bir program hazırlamıştır. Kısacası, Enver'in amacı da hareketini hegemonik gücün yamacında yeşertmektir, ama ölçüyü Mustafa Kemal'den çok daha ileriye taşımıştır.

Bunlardan farklı olarak Anadolu'da gerçekten hegemonik gücün ideolojisi ve programı ile kendi ülkesinin ihtiyaçları arasında bir sentez arayan güçler de olmuştur. Geçen sayıda da kısaca sözünü ettiğimiz Yeşil Ordu Cemiyeti ve daha sonra bunun bir uzantısı olarak mecliste kurulan Halk Zümresi bu tür bir sentez çabası

olarak görülebilir. Yeşil Ordu Cemiyeti'ni aynen daha sonra kurulacak olan resmi TKP gibi bir muvazaa partisi olarak görmek son derecede yanlış bir yaklaşım olur. Yeşil Ordu Cemiyeti, Beyannamesi, Nizamnamesi ve Talimatnamesi, silah ve yeminle üye alan gizli örgüt karakteri, kendine Kızıl Ordu'yu çağrıştıran ve bir yandan da İslamı hatırlatan bir isim seçmesi ve başka yönleriyle Bolşevizm ile İslam âleminin sosyo-kültürel dokusu arasında bir sentez yaratmayı hedefleyen, Anadolu toprağına özgü bir örgüttür. Bir ilk sentez girişimi olduğu için eklektiktir. Bu da çok farklı amaçlar taşıyan ve sentezi çok farklı yorumlayan unsurların aynı çatı altında buluşması sonucunu doğurmuştur. İçinde geçen sayıda belirttiğimiz gibi İttihatçılar da vardır, yukarıda Mustafa Kemal'e yakın aydınlar olarak andığımız Dr. Adnan ve Yunus Nadi de vardır, Marksizmin ve Bolşevizmin İslam'ın Asr-ı Saadet dönemindeki ilkeleriyle gerçekten uyduğu inancı Şeyh Servet gibi din adamları da vardır, Büyük Millet Meclisi üyesi Nâzım (Resmor) Bey gibi kendiliğinden komünizme sempati geliştirmiş kadrolar da vardır.

Bütün bunlar bir yana, Bolşeviklik ile İslam arasında bir yer tutmaya çalışan bu örgüte gerçek komünistler kısa süre içinde bir "sızma harekâtı" ya da Trotskizmin terminolojisiyle söylersek entrizm yapmışlardır.⁸⁴ Rusya'dan gelen Şerif Manatov, Ziyetullah Nuşirevan, askeri baytar Salih Hacıoğlu önderliğinde kurulmuş olan hafi (gizli) Türkiye Komünist Partisi aynı zamanda Nâzım Bey ile sıkı işbirliği temelinde Yeşil Ordu içinde çalışmaktadır.

Yeşil Ordu'nun varlığından kurulurken haberdar edilmiş olan Mustafa Kemal, kuruluşundan Eylül 1920'ye kadar geçen yaklaşık beş-altı aylık süre içinde örgüt konusunda hiçbir rahatsızlık belirtisi göstermemiştir. Zaten demin de belirttiğimiz gibi kendisine son derecede sadık bazı kadrolar da bu örgütün içinde yer almaktadır. Eylül ayında Mustafa Kemal aniden bu örgütün kapatılmasını emredecektir. Hemen ardından da resmi TKP'yi kurduracaktır. Neden? Çünkü Yeşil Ordu Cemiyeti Çerkes Ethem'i ve ağabeylerini üye olmaya davet etmiştir, onlar da katılmayı kabul etmiştir. ***İşte Yeşil Ordu şimdi gerçekten bir ordu olma potansiyelini kazanmaktadır.***

Mustafa Kemal *Nutuk*'ta Çerkes Ethem ve ağabeylerinin katılmasından sonra Yeşil Ordu'yu nasıl gördüğünü şöyle anlatır (metnin içinde bu çok önemli pasajın sadeleştirilmiş bir versiyonunu, dipnotunda ise aslını vereceğiz):

Bilginize sunmuştum ki, her yerde Yeşilordu örgütünü, benim adıma yapıyorlardı. Şahsen tanıdığım biri, Erzurumlu Nâzım Nazmi Bey'in görevli olduğu Malatya'dan gönderdiği bir mektupta, Yeşilordu örgütünün beni sevindirecek şekilde genişletilmesine çalışıldığı bildiriliyordu. Bu haberin uyarısıyla, bu gizli cemiyet hakkında araştırmalarda bulundum. Bu cemiyetin zararlı bir şekil ve nitelik aldığına inandım. Hemen kapatılması gerektiğini düşündüm. Bu konuda

84 Sözcüğe aşına olmayanlar için, entrizm, daha büyük bir partiye kendine özgü amaçlarla yarar elde etmek için girmek olarak tanımlanabilir. Trotskist hareket başlangıçta (ve bir dizi ülkede daha geç tarihlerde de) küçük gruplarla işe başlamak zorunda kaldığı için bu taktiğe sık sık başvurmuştur ama aslında taktik daha önce Lenin tarafından da zaman zaman bazı ülkeler için önerilmiştir. "*Sol komünizm*": *Bir Çocukluk Hastalığı*'nda, adı "entrizm" olarak konulmamış olmakla birlikte, bu tür öneriler mevcuttur.

tanıdığım arkadaşları aydınlattım. Görüşümü söyledim. Gerekeni yaptılar. Fakat genel sekreter olan Hakkı Behiç Bey, cemiyetin kapatılması hakkındaki önerimin mümkün olamayacağını söyledi. Ben, kapattırırım, dedim. Bunun da olanaksız olduğunu ve çünkü durumun tahminden daha büyük ve daha güçlü olduğu ve bu cemiyeti kuranların sonuna kadar amaçlarından ayrılmayacaklarına dair birbirlerine söz vermiş olduklarını, kendine özgü bir tavırla söyledi. Olaylar gösterdi ki, biz bu gizli cemiyetin çalışmasına son vermeye çalıştığımız halde tamamen başarılı olmadık. Cemiyetin önde gelenlerinden bir kısmı ki Reşit, Ethem ve Tevfik kardeşler başta bulunuyorlardı, çalışmalarına ve bu defa elbette ki, tamamen olumsuz ve bize karşı devam etmişlerdir. Eskişehir’de çıkarttıkları *Yeni Dünya* gazetesiyle de düşünce ve amaçlarını saldırgan biçimde yayımlattırıyorlardı.⁸⁵

Malatya’dan gelen mektubu bir kenara bırakın. Bu dönüm noktası böyle bir rastlantıyla değil, Çerkes Ethem ve ağabeylerinin Yeşil Ordu’ya katılımıyla gelmiştir. Mustafa Kemal, burada Yeşil Ordu içindeki hizipleri, kendisine bağlı olandan düşmanına kadar, adım adım açıklıyor: (1) “Tanıdığım arkadaşlar”, yani Yeşil Ordu’ya baştan muhbir olarak soktuğu aydınlar, (2) Hakkı Behiç Bey, güvendiği ve genel sekreter olduğu için kurulacak muvazaa partisi resmi TKP’nin de başına getirilecek olan, ama her yeni aşamada kendisi için güvenilmez gördüğü kişi ve elbette onu destekleyenler, (3) “durumun tahminden daha büyük ve daha güçlü olduğu” gerçeğinin ardında yatan gizli TKP ve yol arkadaşları (Nâzım Bey, Şeyh Servet ve diğerleri) ve nihayet (4) “cemiyet rüesâsının bir kısmı”⁸⁶, yani Ethem ve ağabeyleri.

İşte bu Yeşil Ordu, bazı doğrulanması güç bilgilere göre 1920 sonbaharında büyük adımlar atmaktadır. Çerkes Ethem’in yandaşlarının subaylık mesleği ve nizami ordu aleyhine propagandayı yaygınlaştırdığı iddia edilir. Güney Cephesi’nde görevli Albay Fahrettin’in (Altay) anılarında *Seyyare Yeni Dünya*’nın sivil bir milita-

85 Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, XII. Basım, Günümüz Türkçesine aktaranlar: Pınar Güven/Nur Özmel Akın, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 321-322. Orijinal metin ise şöyledir: “Arz etmişim ki her yerde, Yeşilordu teşkilâtını, banım namıma yapıyorlardı. Şahsen tanıdığım zevâtan biri, Erzurumlu Nâzım Nazmi Bey’in, memur bulunduğu Malatya’dan gönderdiği bir mektupta, Yeşilordu teşkilâtının mûcibi memnuniyetim olabilecek tarzda tevsie çalışıldığı bildiriliyordu. Bu haberden müteyakkız olarak, bu hafî cemiyet hakkında tetkikatta bulundum. Bu cemiyetin, muzır bir şekil ve mahiyet aldığına kani oldum. Der-akab lağvı cihetini düşündüm. Tanıdığım arkadaşları tenvir ettim. Nokta-i nazarımı söyledim, icabını yaptılar. Fakat, Kâtib-i Umumî olan Hakkı Behiç Bey, cemiyetin lağvı hakkındaki teklifimin gayr-i kabil-i is’af ve tatbik olduğunu söyledi. Ben, lağvettiririm dedim. Bunun da gayr-i kabil olduğunu ve çünkü vaziyetin tahminden daha büyük ve daha kavî olduğunu ve bu cemiyeti tesis edenlerin nihayete kadar maksatlarından ayrılmayacaklarına dair yekdiğerlerine söz vermiş olduklarını, bir vaz’ı mahsus ile ifade etti. Vakayı gösterdi ki biz bu hafî cemiyetin men-i faaliyetine çalıştığımız halde tamamen muvaffak olmadık. Cemiyet rüesâsının bir kısmı ki Reşit, Ethem, Tevfik biraderler başta bulunuyorlardı, faaliyetlerine ve bu defa bi’t-tabî, tamamen menfî ve aleyhdârane bir tarzda devam eylemişlerdir. Eskişehir’de çıkarttıkları *Yeni Dünya* gazetesi ile de fikir ve maksatlarını mütecâvizâne bir surette neşrettiriyorlardı.” *Nutuk*, Gazi Mustafa Kemal tarafından 1927, 8. Baskı, İstanbul: YKY, 2019, s. 416-417.

86 Sadeleştirilmiş metinde bu noktada “rüesâ” (reisler) için kullanılan “önde gelenler” çok hafif bir terimdir. Bu terim, “önderler” ya da “liderler” olarak sadeleştirilmeli idi.

nının askeri birliğe gelerek üstten bir tavırla gazeteye abone olmalarını neredeyse emrettiği, nizami ordunun, askerlerin mektuplarını ailelerine eriştirmedikçe yaygın firarlarla karşı karşıya kalacağı yolunda propaganda yaptığı anlatılır.⁸⁷ Sayısı 3 bini bulan nizami ordu askerinin Ethem kuvvetlerinin yanına geçtiği konuşulur.⁸⁸

Görüldüğü gibi, Yeşil Ordu artık Anadolu hükümetinin en büyük sorunu haline gelmektedir.

8. Kuvayı Milliye içinde sınıf mücadelesi (2): Ordusuz generallere karşı “Umum Kuvayı Seyyare Kumandanı” çavuş

Sabahattin Selek, Millî Mücadele’yi iki evreye ayırır. Bunlardan ilki Kuvayı Milliye dönemidir, ikincisi ise nizami ordu dönemi. Bu dönemleştirmeden de anlaşılacağı gibi bir çete gücü ya da müfreze birlikleri olarak Kuvayı Milliye bir aşamadan sonra yerini nizami orduya bırakmıştır. Bu geçişin açıklaması Selek de dâhil olmak üzere şu ya da bu ölçüde Kemalist olan bütün yazarlarca *teknik temellerde* yapılır. Bu literatüre göre, çete savaşı belirli bir dönem boyunca işe yaramıştır, özellikle “ısyân” olarak anılan İstanbul yanlısı güçlerin bastırılmasında yararları görülmüştür, ama bir yerden sonra bu yararlılık sona ermektedir. Çeteler merkezileşmiş bir komutaya bağlı olmadığı için işgalci Yunan kuvvetleriyle mücadelede başarı göstermeleri beklenemez. Dolayısıyla, Ankara’daki siyasi kurumlaşma ve organlaşma ilerledikçe ve mücadele merkezileştikçe askeri güç bakımından da merkezileşme ve bir nizami orduda bütünleşme, işin doğası gereği zorunludur. Bu teknik açıklamanın kendi içinde, yani askeri bağlamda ele alındığında doğru olup olmadığının tartışılmasını o alanın uzmanlarına bırakmayı tercih ederiz. Yalnızca geçerken çeşitli devrimlerde çok güçlü işgal kuvvetlerinin gerilla ya da partizan güçleriyle yenilgiye uğratılmış olduğunu hatırlatalım: Liste uzundur, biz sadece birkaçına bakalım. İkinci Dünya Savaşı döneminde Fransa’da Direniş’in, İtalya’da partizanların, Yunanistan’da Kapetanios’un Nazi ordularına ya da 1960’lı ve 70’li yıllarda Güney Vietnam’da Vietkong’un ABD ordusuna kök söktürdüğünü, hatta işgalciyi düpedüz yenilgiye uğrattığını hatırlamak yeter. Kendi dönemlerinin en güçlü orduları olan Nazi veya Amerikan orduları neden partizan savaşıyla yenilgiye uğratılabilir da başlangıçta Türk ordusuna karşı ciddi bir üstünlüğü olsa da tarihin belki de en güçlü askeri aygıtları olan bu iki orduyla karşılaştırılamayacak Yunan ordusu söz konusu olduğunda aynı şey olamıyor, bunu tartışmak gerekir. Ama biz askerlik uzmanı değiliz. 1920’li yılların başı Anadolu’sunun ve o günün silah ve askerlik düzeneklerinin özgül koşullarını değerlendiremeyiz. Bu yüzden bu noktayı daha fazla deşmeyeceğiz.⁸⁹

87 Efe, a.g.y., s. 100.

88 Efe, aynı yerde.

89 Bunun bir nedeni de şu: Nizami (düzenli) ordu mu, gerilla savaşı mı devrim için daha yararlıdır tipi bir soru, genelleştirilmeye çok müsait değildir. Ekim deviminin ayakta kalmasını sağlayan Kızıl Ordu’nun (üstelik Çarlık Ordusu’nun bir kısım komutanını da seferber eden, ama bunun sarkıncalarını siyasi komiserlerle gideren) bir nizami ordu olduğu unutulmasın. Burada somut olarak

Ama şundan eminiz: Kendileri de savaş uzmanı olmayan bütün bu yorumcular, doğru olsa da olmasa da bu teknik açıklamayı **gerçek siyasi açıklamanın üzerini örtmek için** ileri sürmektedirler. Bunun kanıtları mevcuttur. Birincisi, Ankara yetkilileri kendileri Çerkes Ethem'in başarılarına ilişkin samimi olduğu kuşku götürmez değerlendirmeler yaparken, Çerkes'in sadece isyanların çapulcularına karşı değil Yunan ordularına karşı da başarılı olacağını öngörmüş, daha da ötesi başarı yaşandıktan sonra bu durumu tescil etmiştir.

Haziran sonundan itibaren, Çerkes Ethem henüz Yozgat-Zile isyanını bastırmakla meşgulken, Yunan ordusu geniş çapta bir taarruz başlatmıştır. 3 Temmuz'da Genelkurmay Başkanı Albay İsmet, Ethem'e bir telgraf çeker:

(...) Genelkurmay'a gelen son savaş raporlarına göre, hiçbir tarafta ciddi direniş gösteremeyen düzenli ve milis birliklerimiz, düşman ilerledikçe erimekte ve dağılmakta, savunmayı zayıf bulan Yunan ordusu da iki koldan ilerlemeye devam etmekte. (...) Böyle bir direnişi, böyle önemli bir **görevi üzerine alıp başarabilecek olan kuvvet, ancak sizin morali kırılmamış birliklerinizdir.**⁹⁰

Geniş bir cephede verilmekte olan savaşta Ethem merkezde Demirci cephesinde Kuvayı Seyyare güçlerinin başında çarpışırken, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa Bursa-Eskişehir hattında savunma yapacak, Mustafa Kemal ise Albay Fahrettin'in (Altay) yerine Uşak-Afyon hattında işgal ve savunma harekâtı yürütecektir. Kendisinden bir süre haber alınamayan Mustafa Kemal Afyon'dan 13 Temmuz'da (yani İsmet Bey'in yukarıdaki telgrafından 8 gün sonra) Çerkes'e bir telgraf yollar:

Gözü daima ilerde olan saldırgan düşman birliklerinin yoğunluğu oranında burarlarda güç bulamadım. Elden geldiği kadar takviye ettirdiğim Aşir Bey tümeni son bir çabayla Uşak önünde savunma halindedir. **Tüm dikkatler ve umut deneyimli müfrezelerinizin atılışlarının sonucuna çevrilmiştir.** İstenen topçu cephanesi size süratle ulaştırılmak üzere yola çıkarılmıştır.

Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal.⁹¹

Bu savaş sonucunda Yunan taarruzunun durdurulmasına ilişkin Mustafa Kemal'in Ankara basınında yayınlanan demecinde ise özetle şöyle denmektedir: "Yunan saldırısı durduruldu ve kırıldı. Bu hususta Ethem Bey güçlerinin özverisi cidden büyüktür. Ethem Bey gayet ustaca yaptığı bir plan ve manevra ile Demirci civarına yığılan düşman alaylarına karşı kahredici bir darbe daha indirmiştir."⁹²

Anadolu'daki mücadele açısından bizim söylediğimiz yalındır: 1920 ortası dönemeç noktasında nizami ordu burjuvazinin çözümüdür, Kuvayı Milliye ise emekçi halkın çözümü olma potansiyelini göstermektedir. Bir kez Kuvayı Milliye bu savaşı kazandıktan sonra işgal güçlerine karşı bir nizami ordunun kurulması gerekliyse, bu **gerçekten teknik bir sorun** haline gelirdi. (Bu konuda Levent Dölek yoldaşım ile tartışmalarımız benim açımdan çok zihin açıcı oldu. Kendisine teşekkür ederim.)

90 Aktaran: Hüseyin Aykol, *Çerkes Ethem*, a.g.y., s. 71-72 (sadeleştirilmiş metin), vurgu sonradan.

91 A.g.y., s. 81 (sadeleştirilmiş metin), vurgu sonradan.

92 A.g.y., s. 87 (sadeleştirilmiş metin).

Kısacası, “Kuvayı Seyyare Anadolu’daki isyanlara karşı başarılı idi ama Yunan ordusuna karşı duramazdı” diyenler hiç sıkılmadan hakikate aykırı konuşmaktadırlar.

Ama, ikincisi ve bundan da önemlisi, Eylül 1920 başında Anadolu’da siyasi durumda çok önemli bir değişim yaşanmıştır. Bu, Milli Mücadele’nin fizyonomisini toptan altüst etme potansiyeli taşıyan bir değişimdir. Nizami orduya geçişin bu aşamada ivme kazanması, en azından zamanlaması bakımından, bundan bağımsız olarak ele alınamaz. Bu dönüm noktası, ***Kuvayı Milliye içindeki sınıf mücadelesi-nin politikleşmesi*** olarak nitelenebilir. Görelim.

Çerkes Ethem, halk çeteleri arasında en güçlüsünün komutanıdır. Yukarıda bütün bölgesine hâkim olduğunu gördüğümüz Demirci Mehmet Efe bile, yer yer Ethem’in yardımcısı konumunda bulunmuştur. Çerkes, 1919 bahar aylarından itibaren Ege’nin çeşitli bölgelerinde faaliyete başlamıştır. Bilindiği gibi tek başına değildir, iki ağabeyi ile birlikte çalışmaktadır. Büyük ağabey Reşit Harbiye’den Mustafa Kemal’den bir dönem önce mezun olmuş bir subaydır. Ama askerlikten istifa yoluyla ayrılmıştır. Büyük Millet Meclisi’nde milletvekilidir. Ortanca kardeş Tevfik de Harbiye mezunudur, Ethem’e sık sık vekâlet eden bir komutandır. Kardeşlerin en küçüğü olmasına rağmen, Ethem çeşitli nedenlerle, ama en başta askeri başarısı dolayısıyla en büyük şöhret ve itibar sahibi olanıdır. Ancak bu, Ethem’in kudretinin en başta büyük ağabeyi Reşit’in Meclis’teki siyasi gücünden de çok şey kazandığını unutmamıza yol açmamalıdır. Ethem önde gelen şahsiyet olsa da, üç kardeş bir ekiptir ve güçleri bu nedenle katlanmaktadır.

Ethem, örneğin Demirci Mehmet Efe veya Yörük Ali Efe gibi, yoksul sınıflardan gelmemektedir. Epeyce varlıklı bir köylü ailesinin çocuğudur. Üstelik babası çiftlik sahipliğinden değirmen işletmeciliğine geçerek kapitalizm yoluna girmiştir. Ama her şeye rağmen hem köylüdür, hem de ağabeylerinden farklı olarak rütbesizdir. Orduda küçük subay (bugünün deyişiyle astsubay) olarak görev yapmıştır, daha sonra Süvari Zabıt Okulu’na gitmiştir, ama hiçbir zaman subay olmamıştır. Cihan Harbi’nde Teşkilatı Mahsusa mensubu olarak Mezopotamya (Irak) cephesinde çete savaşı görevleri üstlenmiştir.⁹³ Bunun zorlu bir deneyim olarak daha sonraki başarılarında rol oynamış olması muhtemeldir. Bütün kardeşler köken olarak İttihatçıdır. Ama daha evvel de belirttik, Cihan Harbi bittiğinde İttihatçı olmak ne demektir, buna her eski İttihatçı farklı cevap verecektir.

Bir konuda Çerkes kardeşler diğer eski İttihatçı subaylardan bambaşka bir yöne- lişe girmişlerdir. Reşit 1913’ten beri, Balkan Savaşları deneyiminin ardından, ordunun subaylarını fena halde aşağılamaktadır. Ağabeyinin rahle-i tedrisinde yetiştiği için midir, kendisi Cihan Harbi döneminde her şeyi kendi gözleriyle gördüğü için midir bilinmez, Ethem de komuta kademesini fena halde küçümser, asker olarak yetenek ve becerilerini her fırsatta aşağılar, hatta kendi hatıralarında bunu Mustafa Kemal, İsmet ve Fevzi’nin (Çakmak) yüzüne açıkça söylediğini de ileri sürmektedir. (Daha sonra hayat memat kavgasına girdiğinde İsmet’e yollayacağı bir telgraf- ta yine aynı aşağılayıcı üslupla bütün komuta kademesini yerden yere vurmuştur.)

O neredeyse alaylı bir asker olarak ordunun kurmay subaylarını küçümsemekte-

93 Emrah Cilasun, “Bâki İlk Selam”. *Çerkes Ethem*, 2. Baskı, İstanbul: Versus, 2004, s. 26.

dir ama paşalar ve albayların da onun kendilerine en azından onların eşiti imiş gibi, hatta kızgın olduğu anlarda üstten bir tutumla davranması dolayısıyla ona karşı “bir çavuş parçası” tarzı aşağılayıcı tutum içinde oldukları da tarihsel belgelere yansımıştır.⁹⁴

1920 yılı Ankara’nın Yunan ordusundan ziyade padişah ve İstanbul hükümetinin başlattığı iç savaşla başa çıkmak zorunda kaldığı bir yıl olmuştur. Anzavur, Hilafet Ordusu, Bolu, Gerede ve Düzce isyanları ve bir dizi başka olayda Ethem’in *Kuvayı Seyyare* (Gezici Güçler) olarak anılan müfrezeleri görülmemiş bir başarı elde etmiştir. Ethem daha bir isyanı yeni bastırmışken ve müfrezelerini dinlendirmeye yeni geçmişken, Ankara’dan gelen yeni bir telgrafla başka bir yöreye yeni bir isyanı bastırmaya gitmek zorunda kalmıştır. Ankara’nın batısı baştan aşağı Ethem’den sorulmaya başlamıştır. O da giderek ünvanını daha da iddialı hale getirerek en sonunda “Umum Kuvayı Seyyare Kumandanı” sıfatını üstlenmiştir.

Mayıs ayında bir merhale daha geçilmiştir. Yozgat’ta Çapanoğlu isyanı çıkınca Mustafa Kemal, İsmet ve Fevzi, Çerkes’i Ankara’ya davet ederek kendisine bu isyanı bastırma görevini de teklif etmişlerdir. (Ethem’in *Hatıralar*’ında başarısızlıklarını bu üç komutanın yüzüne vurduğuna dair notu bu görüşmeye ilişkindir.) Yozgat Ankara’nın doğusundadır, Ethem ise sözde Ege’de Yunan’a karşı savunma yapmaktadır. Görevi mecburen üstlenen Çerkes, Yozgat isyanını da başarıyla bastırmıştır. Ethem bu dönemde giderek efsanevi bir kahraman kimliğine bürünüyordu. Halide Edip Ethem’in Ankara’da karşılanışını şöyle tasvir ediyor:

Etem Ankara’ya silahlı kuvvetleriyle geldiği zaman, halk sokakları doldurmuştu. Adamları arasında kadınlar da vardı. Etem dikkati çeken büyük bir şevkle karşılandı. Mustafa Kemal Paşa otomobilini ona tahsis etti. Bu, Ankara’da tek otomobildi. Etem Büyük Millet Meclisine geldiği zaman şiddetle alkışlandı. Ben onu ilk defa karargâhta gördüm. Bir gün büyük odaya girerken bir sürü silahlı adamın arasında kendimi buldum. Bunlar Etem’in adamlarıydı. Etem’i Paşa’nın karşısında bir sandalyede buldum. Ayağa kalktı. Elimi öptü.⁹⁵ Alelâleden uzun boyu vardı.⁹⁶ Hiç eti olmayan kudretli vücudu, canlı bir iskelete benziyordu. Tam

94 Örneğin 12. Kolordu Komutanı Albay Fahrettin (Altay) anılarında Garp Cephesi Komutanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa’ya şöyle bir sitemde bulunduğunu anlatır: “Bir jandarma çavuşluğundan yetişen bu adamın bizlere karşı aldığı durumu düzeltmesine delalet buyrulması yerinde olacaktır” dedim.” Ali Fuat Paşa ise şöyle cevap verir: “Hürmetkâr olması tabiidir amma, jandarma çavuşluğu çok eskidir, şimdi büyümüş milli kumandan olmuştur. Ona da hakkını vermeliyiz”. Aktaran: Ahmet Efe, *Çerkez Ethem*, Gözden Geçirilmiş 2. Basım, İstanbul: Bengi Kitap Yayın, 2007, s. 112-113.

95 Yanlış anlaşılmasın. Bu, yaşlı bir hanımın elinin öpülmesi değildir. Halide Edip 1920 yılında daha 36 yaşındadır. Zaten Ethem de ondan sadece iki yaş küçüktür. Bu, Osmanlı’nın son döneminde yaygın olan Fransız kültürel etkisi dolayısıyla üst sınıf erkeklerinin kadınlara saygı gösterisi olarak ellerini, alınlarına değdirmeksizin, hafifçe öpmeleri türü bir el öpmesidir. Halide Edip de tam da bunun için el öpme vurgusu yapmaktadır. Ethem köylü olabilir, ama üst sınıf köylüdür. “Adamları arasında kadınlar da vardı” gözlemi de benzer bir çağrıştırmaya için eklenmiştir bizce. “Çerkes Ethem modern kafalı bir adamdı” anlamına geliyor.

96 İnce biçimde söylemenin çok belirgin bir örneği. Çerkes Ethem 2 metre boyundaydı. O dönemde Türkiye’de ortalama boyun bugünkünden çok daha kısa olduğu göz önüne alınırsa bu, bugünkün-

Çerkes yapısıydı. Geniş omuzlar, ince bel, uzun bacak ve kollar, kocaman sarışın bir kafa, kısa bir burun ve gayet solgun gözler... Teni hiçbir hava tesirile değişmemişti. O odada istisnasız, bu kocaman Çerkes herkesi gölgede bırakıyordu...⁹⁷

İşte böylesine kahramanlaşmış bir komutandır Ethem. Yozgat dönüşünde Büyük Millet Meclisi genel kurulunda ayakta alkışlanmış, “Yaşasın millî kahraman!” nidalarıyla karşılanmıştır. Açık bir şekilde bir ara sonuç çıkaralım: Yazının daha önce yayınlanan ilk kısmında Millî Mücadele’nin ve onun aracılığıyla gerçekleştirilen ihtilalin sadece Yunanistan (ve doğuda Ermenistan) ordularıyla bir savaşa değil, aynı zamanda bir iç savaşa sahne olmuş olduğunu vurgulamıştık. Burada sonucu açık şekilde formül edelim: **İç savaşı kazanan ve bu sayede Büyük Millet Meclisi’nin kurulmasını ve ayakta kalmasını temin eden Çerkes Ethem’dir.** Yunan ordusunu yenen ordunun başkomutanı Mustafa Kemal olabilir ama iç savaşın başkomutanı Çerkes’tir. Hiçbir demagoji, bu hakikati ve bunun önemini ortadan kaldıramaz. Bu durumun Ankara’da, hele Mustafa Kemal gibi iktidar hırsları çok yüksek bir şahsiyette kaygı uyandırmamış olması mümkün değildir.⁹⁸

Ethem’in yukarıda sayılan isyanları bastırma konusundaki askeri başarıları Büyük Millet Meclisi’nin açılışının öncesinde, Nisan başında başlıyor. Tam bu sırada Ankara’daki askeri durumu Şevket Süreyya Aydemir’in kitabından izlemek çok öğretici olacaktır. Uzun bir alıntı yapmamıza izin verilsin. Tablo şudur: Albay Refet (Bele) güney cephesinden Ankara’ya askeri takviye yollamaktadır. Başında Üsteğmen Şerif’in (Güralp) olduğu, yarısı atlı, yarısı yaya bir birlik. Üsteğmen Şerif Ankara’ya varışında tekmil vermek için Mustafa Kemal’in huzuruna çıktığında yaşananları anılarında şöyle kaydetmiştir:

Paşa ile İsmet Bey dar, çıplak bir tahta kanepenin üstüne yan yana oturmuşlardı. Vaziyet aldım. Selâmlayıp tam haberi vermek istedim. Fakat Mustafa Kemal birden kolumdan yakaladı. Beni çekti. İkisinin arasına oturttu. Sıkıştık. Şaşırdım. Fakat o bağırdı:

-Bırak şimdi bunları... Şurada üç kişiyiz, ne yapacağız onu düşünelim!

Elime bir de sigara tutuşturdu. Ben şaşırmıştım. Bu telaşın sebebini anlamıyordum. Ankara’daydık. Düşman karşısında değildik ki? Birkaç cümle konuşur konuşmaz, İsmet Bey bana hemen şu emirleri verdi:

-Şimdi derhal askerlerini toplayacaksın. Bu binanın etrafı, bu tepe tahkim edilecek. Akşam üzeri tahkimi teftiş edeceğim!..

Daha çok şaşıtm. Bu tepenin tahkimi? Pekiyi ama kime karşı? Niçin?

Hemen tahkimata giriştik. (...) Akşam kararıp da gece basınca, bu telaşların sebe-

den bile çarpıcı bir boydu.

97 Aktaran: Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, I. Cilt, 1884-1938, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011, s. 152.

98 Bazıları anlaşılan Ethem’e sempati duyuyorlar, ama Mustafa Kemal’e toz kondurmamak için çatışmanın sorumluluğunu Albay İsmet’in (İnönü) sırtına yüklüyorlar. Roman biçimi altında yazılmış bir biyografi için bkz. Yılmaz Koç, *Çerkes Ethem. “Ben Hain miyim?”*, İstanbul: Parola Yayınları, 2016.

bi anlaşıldı. Bulunduğumuz tepeyi saran bahçelerin içinden silah sesleri gelmeye başladı. Bunları atanlar kimlerdi? Niçin ateş ediyorlardı? Bunları araştırmak, anlamak da mümkün değildi.⁹⁹

Ankara’da sadece on beş gün sonra meclis açılacak, Mustafa Kemal Meclis Reisi seçilecektir. Ama bu kadro kendini Ankaralı sivillerden korumak için bile 120 kişilik bir birlikten o güne kadar yoksun kalmıştır. Ordusuz generaller!

Ankara hükümetinin ordusunun daha erlerine giydirecek doğru dürüst giysisi yoktur. Bakın Mustafa Kemal kendisi, bir Fransız bakanın ağırlanışı sırasında, üstelik herhangi bir askeri birliği değil, tören bölüğünün durumunu Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal’e nasıl betimliyor: “Bu zatı Ankara istasyonunda biz beraberce karşıladık. Tören bölüğünün perişan halini gördü. Ne silahları ne üst başları aynıydı. O buraya bu yokluk içinde senin işgal ve istilaya nasıl karşı koyduğunu anlamak ve kavramak için geldi.”¹⁰⁰

Tören bölüğü bu haldeyse diğer birlikleri düşünebilirsiniz. Alev Coşkun gibi bugün Kemalizmin baş sözcülerinden biri olmaya soyunmuş bir yazar, bu diyalogu “ah Atatürk ve arkadaşları bu büyük kavgayı nasıl da zor koşullarda verdiler” demek, gençliği onun nasıl yoktan var ettiğine inandırmaya çalışmak için aktarıyor. 1968 yılında çok daha öncü ve orijinal bir çalışma yapmış olan Sabahattin Selek, halkın çetecileri sevmediğini, çünkü onlardan “eziyet” gördüğünü yazarken¹⁰¹ çetecileri kötülediğini sanmaktadır, ama bu “halk” dediklerinin esas olarak zenginler olduğunu açıklamamaktadır. Bu karşıtlıkta bir ipucunu bulmamak mümkün mü? Nizami ordu dökülüyor, askerini neredeyse çıplak savaşa sürüyor, çünkü meclis ve hükümet zenginlerden az vergi alıyor. Çerkes Ethem doğrudan doğruya zenginlerin yakasına yapışan halk çetelerinin içinde bu konuda en kötü şöhrete sahip komutandır. Yamauchi Çerkes’in zenginleri soymasının en ünlü örneklerini bir arada anlatmış:

Ethem de göz korkutma veya adam kaçırma yoluyla para sızdırma konusunda çarpıcı bir yeteneğe sahipti. Bu tür yollardan şu kişilerden aşağıdaki miktarda para elde etmişti:

1. İzmir (Aydın) Valisi Rahmi Bey’den 53.000 lira;
2. Adapazarı’nda zengin bir Arap tüccardan 50.000 lira;
3. Karacabey eşrafinın ünü yayılmış bir mensubundan 5.000 lira.¹⁰²

Yukarıda askerlikten muaf olmanın bedelinin 43 Osmanlı lirası olarak belirlenmiş olduğuna ve bunun zenginler için bile epey yüksek olduğuna işaret etmiştik. Aradan geçen 5 yıl boyunca bir miktar enflasyon yaşanmış olsa da kaldırılan paranın ne kadar yüksek bir meblağ olduğu ortadadır. Çerkes Ethem fidye ve “bağış” alıyor, bu sayede askerine iyi bakıyor, savaşma motivasyonlarının yükselmesini

⁹⁹ *İkinci Adam*, cilt I, a.g.y., s. 141.

¹⁰⁰ Alev Coşkun, *Kuvayı Milliye’nin Kuruluşu*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2019, s. 100.

¹⁰¹ Selek, a.g.y., s. 127.

¹⁰² Yamauchi, a.g.y., s. 43.

sağlıyor, bu yüzden başarı üzerine başarı kazanıyor. Zenginler ve onların meclis-teki temsilcileri de Çerkes'in itibarının yükselmesinden fena halde rahatsız oluyor. Tablo berraktır.

Çerkes'in ne kadar askerinin olduğu konusunda kaynaklar sağlam verilere ulaşmıyor. Kuvayı Seyyare için değişik zamanlar için verilen mevcut sayısı bizim görebildiğimiz kadarıyla 5 ila 10 bin arasında değişiyor. Çerkes aynı zamanda birçok başka halk çetesinin de üst komutanı gibidir. Bu durumda, 1920 yaz aylarından itibaren sadece itibar ve efsaneleştirilme bakımından değil, askeri bakımdan da kor-kulacak bir rakip haline gelmiş olduğu söylenebilir.

Ancak, dönüm noktası Çerkes Ethem'in Yeşil Ordu'ya katılmasıyla ortaya çıkmıştır. Neden? Yeşil Ordu büyük bir güç olduğu için değil. Yeşil Ordu, içindeki komünist kadrolar sayesinde Sovyet Rusya ve/veya Komintern ile doğrudan bir ilişki içinde olduğundan dolayı. Çerkes Ethem Yeşil Ordu'ya katılmakla kalmamış, bir yandan da Eskişehir'de 30 Ağustos 1920'den itibaren gazeteci Arif Oruç'un yönetiminde *Seyyare Yeni Dünya* gazetesini finanse etmeye başlamıştır. Gazetenin adı çok ilginçtir, çünkü *Yeni Dünya* Mustafa Suphi'nin Rusya'da yayınladığı gazeteyle aynı adı taşıyacak kadar Bolşevik yanlısı olduğunu açıkça ilan etmektedir. "Seyyare" ise bilindiği gibi Ethem'in birliklerinin adından esinlenmektedir. Ethem *Seyyare Yeni Dünya*'ya verdiği uzun bir demeçte kendisini Bolşevizme çok yakın hissettiğini vurgulamaktadır. Halk arasında, hatta Meclis'te ve yönetici kadrolar arasında itibarı çok yüksek ve askeri gücü tartışılmaz bir komutanın şimdi bir de Sovyet Rusya'ya, Bolşeviklere yaklaşması söz konusudur.

Mustafa Kemal bu dönüm noktasında derhal, kendisinin ağır ağır kurmakta, ilmek ilmek örmekte, parça parça oluşturmakta olduğu iktidarının karşısında bir iktidar alternatifinin belirmiş olduğunu fark etmiştir. Ethem Yeşil Ordu'ya katılınca ortaya yepyeni bir sentez çıkmış olmaktadır. Askeri güç ve halk nezdinde prestij bakımından kendisiyle yarışabilecek bir şahsiyet Sovyet Rusya ile ittifakını konsolide edebilirse, buradan her türlü sonuç çıkabilir görünmektedir. Üstelik sorun sadece kişisel iktidar değildir. Bu işin ucunda Ethem'i kendi yanına alacak bir Sovyet Rusya'nın Türkiye'yi Bolşevizme kazanması bile söz konusu olabilir.

Mustafa Kemal'in 16 Eylül 1920'de Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa'ya yolladığı şifreli telgraf bu aşamada durumu nasıl gördüğünü açıkça ortaya koyuyor:

Bolşevikler aynı zamanda memleketimizde Bolşevik teşkilatı vücuda getirmek için fevkalade faaliyete başlamışlardır. (...) Bunların maksatları memlekette toplumsal bir inkılap meydana getirmektir. (...) Memleketimizin fikir ve inkılap taraftarları olan veya bu perde altında türlü türlü maksatlar peşinde koşan adamları da, bu tehlikeleri fark etmeksizin Bolşevik teşkilatını kolaylaştırmaktadırlar. Biz bu ahval üzerine evveleminde memleketi elimizde muhafaza ve ne ıslahat lazım ise hükümet vasıtasıyla yaparak anarşi ve inkılap suretiyle Rus tabiiyetine mani olmak [zorundayız].¹⁰³

103 Aktaran: Efe, a.g.y., s. 102-103.

Mustafa Kemal'in tehlikeyi nasıl tanımladığına dikkat edilsin: Birincisi, memleket elden gitmektedir. "Memleketi elimizde muhafaza" gerekiyor. İkincisi, "Ne ıslahat lazım ise hükümet vasıtasıyla" yapmak gerekiyor. Ankara Valisi Nevzat Tandoğan'ın gençlere söylediği sözün ilhamı meğer Mustafa Kemal'den geliyormuş: Hani ünlü sözdür, "bu memlekete komünizm gerekiyorsa, onu da biz getiririz." Ama en önemlisi şudur: Bolşeviklerin maksadı, "memlekette toplumsal bir inkılap meydana getirmektir". Yani **Mustafa Kemal sadece Yeşil Ordu'ya ve Çerkes Ethem'e karşı değil, sosyalist devrime karşı harekete geçiyor.**

Mustafa Kemal her cephede birden harekete geçmiştir. Bir yandan Yeşil Ordu'nun kapatılmasını emretmiştir. (Yeşil Ordu, Ankara hükümeti nezdinde varlığını beyan etmediği, yani gizli örgüt statüsünde görüldüğü için bu taarruz karşısında zayıf konumdaydı. Buna rağmen, Mustafa Kemal'in *Nutuk*'ta da belirttiği gibi, Umumi Kâtip Hakkı Behiç Bey hem direnmiş, hem de bunun mümkün olmadığını, Yeşil Ordu'nun sanılandan daha güçlü olduğunu söylemiştir.) Bir yandan, bir süre sonra Yeşil Ordu'nun Sovyet Rusya ile esas ilişkisini oluşturan, içinde entrizm taktiğiyle etkili olan TKP'ye (bu aşamada hafi TKP artık legal bir parti olarak, Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası adıyla açığa çıkmıştır) hücum etmiş, böylece Bolşeviklerin ve Komintern'in Çerkes Ethem'le ittifakının önünü kesmeye girişmiştir. Bir yandan Ethem'in sözcüsü *Seyyare Yeni Dünya*'nın Ankara'ya taşınmasını önererek daha göz altında ve zararsız bir yayın haline gelmesi yolunda bir adım atmıştır. Bir yandan Bolşevizmin her türlü sahici ifadesinin karşısına bir engel olmak üzere resmi TKP'nin kuruluşuna ön ayak olmuştur. Bir yandan, Yeşil Ordu'nun Büyük Millet Meclisi içindeki uzantısı gibi olan Halk Zümresi'nin dağılması için onun programına benzer bir programı kendisi meclisin gündemine getirmiş ve kabul ettirmiştir. Nihayet bir yandan da Çerkes Ethem'in bağımsızlığını ortadan kaldırmak üzere bütün Kuvayı Milliye güçlerinin, oluşturulacak bir nizami ordunun emir ve komutası altına girmesini zorunlu kılmıştır.

Ethem'in askeri olarak Kuvayı Seyyare'ye, siyasi olarak da Yeşil Ordu'ya (yani son tahlilde Moskova'ya) yaslanarak Mustafa Kemal'in iktidarı, hatta Büyük Millet Meclisi sistemi için elle tutulur bir tehdit haline geldiği konusunda bir abartma içinde miyiz? Hiç sanmıyoruz.

Ethem'in Haziran ayında Ankara'yı ziyaretinde tablonun ne olduğunu Halide Edip'ten aktardık. Şimdi Eylül başına gelelim. Önce bir hatırlatma: Yeşil Ordu'nun merkezi unsurlarından milletvekili Nâzım (Resmor) Bey 4 Eylül günü meclis İçişleri Bakanını seçmek üzere toplandığında adaylığını koyar ve Mustafa Kemal'in adayını Refet Bele'ye karşı yarışı kazanır. Bu aşamada Yeşil Ordu taraftarları Meclis'te Halk Zümresi'ni kurmuşlardır. Böylece Yeşil Ordu taraftarlarının mecliste de bir takım ittifaklar sayesinde çok ciddi bir güç haline gelmiş olduğu tescil olmuştur.

Bu konuda Ethem'in 1962 yılında gün yüzüne çıkan *Hatıralar*'ından epeyce uzun bir pasajı alıntılamanıza izin verilsin çünkü burada Ethem'in Mustafa Kemal karşısındaki konumu oldukça berrak bir şekilde ortaya çıkmaktadır. 5 Eylül gecesi Ankara'da "ziyaretine gelen milletvekili dostlar" durumu kendisine anlatırken meydana gelen bir olay şöyle anlatılır:

Görüşme devam ederken kapının önünde bir otomobil durdu. Mustafa Kemal Paşa

gelmişti. Yanında Diyarbakır milletvekili Hacı Şükrü Bey vardı.¹⁰⁴ Salona girince etrafında bulunduğumuz büyük masanın başına onlar geçtiler. Mustafa Kemal Paşa üzgün görünüyordu, bir süre sonra konuyu açtı. Nazım Bey'in kırtasiyecisi bir adam olduğu hakkında konuştu. İçişleri'nin henüz nazik ve önemli bir safhada bulunduğunu söyledi, bana bakarak Meclis'deki milletvekillerini şikayet etti. Herhangi bir iç karışıklıktan ve uygunsuzluktan dolayı sorumluluk kabul edemeyeceğini, gerekirse Meclis Başkanlığından istifaya da hazır bulunduğunu ima etti. Ben, Tokat Milletvekili Nazım Bey'i tanıımıyordum. Onun yerine Mustafa Kemal Paşa'nın iltimas ettiği albay Refet Bey'i son tertipler sırasında ve ondan daha evvel Demirci Mehmet Efe'nin yanında görmüş, konuşmuştum. İdare kabiliyetinin derecesini doğallıkla bilemiyordum. Hazır bulunanlar çoğunlukla yine Mustafa Kemal Paşa'nın tarafını tutuyorlar, özel olarak bu soruna müdahale etmemi istiyorlardı. Ricaları şöyleydi:

"Eğer Nazım Bey'e selam gönderirseniz onun istifa etmesi pek mümkündür."

Ben böyle bir selamın ve tarafımdan yapılacak bir tavsiyenin tehdit manasını taşıyacağını düşünerek kendilerine dedim ki:

"Şu halde ben yarın kendisini yerinde ziyaret eder, münasip surette istifasını rica ederim."¹⁰⁵

Muhatapları bunu sakıncalı bulurlar. Sonunda Ethem, Hacı Şükrü Bey'in Nazım Bey'e giderek çok dikkatli biçimde kendisine duyduğu güvene rağmen şimdilik görevine sadece milletvekili olarak devam etmesini tavsiye ettiğini söylemesini tembih eder. Konuklar kalkar gider. Aradan bir saat geçmemiştir ki, Hacı Şükrü Bey elinde Nâzım Bey'in istifa mektubu ile gelir.

Burada yaşanan olay berrak değil midir? Yeşil Ordu ve Halk Zümresi'nin önde gelen bir üyesi Mustafa Kemal'e rağmen seçilmiştir. Mustafa Kemal artık Yeşil Ordu ile yeni kurulmuş ilişkisi dolayısıyla Nâzım Bey'i Çerkes'in seçtiğini düşünüyor, öyle düşünmüyorsa bile Nâzım Bey'i istifa ettirme gücünün sadece Ethem'de olacağını düşündüğü için Ethem'i Nâzım'ı istifa etmeye zorlatmak istiyordur. Mustafa Kemal yanılmamıştır: Ethem'in bir mesajı ile Nâzım Bey geri çekilmeyi görev

104 Hacı Şükrü de Yeşil Ordu-Halk Zümresi kanadındandır. Kendisi Kuvayı Milliye kökenli alt rütbeli bir subaydır. Milletvekili seçilmeden önce Demirci Mehmet Efe ile Kuvayı Milliye içinde çalışmıştır. Ethem'in, Ankara'da, ağabeyi Reşit dışında en yakın olduğu politikacıdır.

105 Çerkes Ethem, *Anılarım*, İstanbul: Berfin, 5. Basım, 2005, s. 88 veya *Hatıralarım*, İstanbul: Bizim Kitaplar, 2018, s. 114-115. Öyküde elbette makyajlı yerler olması çok kuvvetle muhtemeldir. Birincisi, Ethem'in Nâzım Bey'i tanımayan olması olanaksız yakındır. Kendisine en yakın milletvekillerinden biri olmalıdır. Mustafa Kemal'in gelirken yanına Hacı Şükrü Bey'i takmasının esas anlamını, yani elçilik yapmak üzere onu getirmiş olduğunu da söylemiyor. Ayrıca, Ethem Mustafa Kemal'e o toplantıda yaşadığı bilek güreşini bir "rica"ya indiriyor. "Üzerime geldi, ben de diretecek kadara dirayetli davranmadım" diyemiyor. Ethem'in hatıralarının neresinin sahibi, neresinin (eğer öyleyse) tahrifat ürünü veya (eğer öyleyse) yalan olduğunu bilemiyoruz. Ama bizim kesin bir kanaatimiz vardır: O da Ethem'in ölene kadar kendisinin Mustafa Kemal ile ölesiye bir iktidar mücadelesine girmiş olduğunu itiraf etmemiş, kendisini hep ne olup bittiğini kavrayamayan ya da çok geç kavrayan, siyasetten anlamaz, bu yüzden büyük elem duyan saf ve masum asker olarak sunmuştur.

kabul etmiştir! Bu olayda direnmemiş, ele geçirdiği İçişleri Bakanlığını kendi eliyle Mustafa Kemal'e teslim etmiş olması, Ethem'in mücadeleyi kaybetmesine yol açan hatalar arasında en önemlilerinden biridir.

Bu dönemdeki hassas iktidar dengesi konusunda bizim değerlendirmemize güvenmeyen okuyucu, koyu Kemalist Şevket Süreyya'ya kulak verebilir:

Mustafa Kemal ve hele İsmet Beyle Çerkes Etem arasında çatışmalar uzun sürdü. Çok tehlikeli olabilecek haller atlatıldı. Ankara'da Çerkes Etem bir defasında azılı silahşörlerini arkasına alıp, birden kapıları, merdivenleri tutarak Mustafa Kemal'in odasına bile daldı. Niçin? Eskişehir'de aynı şey, hem de en beklenilmeyen bir saatte, cephe karargâhında İsmet Bey'in de başına geldi. Her ikisinde de gerçek kumandan, şımartılmış Süvari çavuşunu, soğukkanlılıkları, kumandanlık vakarı ve üstün otorite ile yendiler. *Ama her şey olabiliirdi.*¹⁰⁶

Artık köprülerin atıldığı tarih olan 29 Aralık'ta Meclis'te yapılan gizli oturumda Mustafa Kemal'in söyledikleri durumun nasıl görüldüğünü bütün çıplaklığıyla ortaya koyuyor:

Şimdi efendim, bütün bu çerçeve içinde, altında gizli birtakım cereyanlar vardır. (...) Ethem Bey'in, Tefik Bey'in, Reşit Bey'in, Hacı Şükrü Bey'in ve belki Kuveyi Seyyarelerinin gizli birtakım teşkilatı var, gizli teşebbüsler. (...) Konya'ya öyle adamlar gönderilmiştir. Bu adamların ellerinde Ethem Bey'in açık resmi belgeleri vardır. Yeni kuvvet toplamaya görevlidir ve bütün mülkiye memurları bunlara yardım edecektir. Kuvvet toplamak için parola verilmiştir, işaret verilmiştir. Diğer taraftan Yörük Ali Efe'ye, Demirci Efe'ye, Gökbayrak Taburu'na şifreli telgraflar, özel adamlarla mektuplar gönderilmiştir ve bunlar Hükümetimizin aleyhine kışkırtılmıştır. Yalnız dikkat çekici bir şey vardır: Mesela bu mektup Vacip Bey adında bir kişinin cebinde çıkmıştır, mektup 12 [Aralık] tarihlidir. Yalnız bu mektubu götüren kişinin üzerinde de Türkiye Komünist Fırkası adı ve haysiyetiyile¹⁰⁷ teşkilat yapmak üzere verdiği belge vardır. Bu adam ve bunun gibilerin hepsi tutuklanıyor ve üzerlerinden belgeleri alınıyor. Bunun gibi daha [başka] vesikalar vardır. Mesela bu veya bunun gibi başka bir adama Hacı Şükrü Bey eliyle beş yüz lira verilmiştir...

Aynı konuşmada Mustafa Kemal, kendisine bir suikast hazırlandığına dair birtakım delillerden de söz etmiştir, buna Yeşil Ordu Cemiyeti Umumi Kâtibi, daha sonra da resmi TKP'de aynı görevi üstlenmiş olan Hakkı Behiç'in adının karışmış olduğunu ama Hakkı Behiç hakkındaki bilginin muhtemelen yanlış olduğunu söylemekle birlikte onu da töhmet altında bırakmıştır.

Mustafa Kemal, bu konuşmada söz ettiği olay ve delillerin hepsini Çerkes Ethem'i Meclis'in gözünden düşürmek için imal etmiş olsa bile bir şey çok açıktır: Meclis ve hükümet başkanı artık Çerkes Ethem'den fena halde korkmaktadır! De-

¹⁰⁶ *İkinci Adam*, cilt I, a.g.y., s. 161. Cümle düşüklükleri aslında.

¹⁰⁷ Stenografi hatası olmalıdır.

liller yalan olabilir, Ethem'in gücü tartışılmazdır.

Peki, Ethem neden yenilmiştir? Daha altı ay önce Büyük Millet Meclisi'nde ayakta "millî kahraman" olarak alkışlanan, askeri gücüyle kimsenin boy ölçüşemeyeceği bir komutan sonunda nasıl yenilgiye uğramıştır? Daha öğrenilememiş birçok olgunun olduğu bu olayda bu sorunun cevabını dört başı mamur biçimde vermek mümkün değildir. Ama birkaç noktanın altını çizmek, Türkiye'nin yaşadığı bu devrimci deneyimin içindeki bu çok önemli mücadeleden ders çıkarmak açısından yararlı olacaktır.

Birincisi, Mustafa Kemal'in stratejik zekâsı bu gelişmede mutlaka önemli bir rol oynamıştır. Eylül başından itibaren aldığı tedbirlerin ne kadar çeşitli ve bütünsel olduğunu yukarıda ortaya koymuştuk. Yeşil Ordu'nun bastırılması ve bütünüyle yeraltına itilmesinden Halk Zümresi'nin altının oyulmasına, resmi TKP'nin kuruluşundan Ethem'in bu partiye davet edilmesine, *Seyyare Yeni Dünya* gazetesinin Ankara'ya taşınmasının sağlanarak etkisizleştirilmesinden gerçek komünizmin bas-kı altına alınmasına, Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'na karşı başlatılan hücum ve en önemlisi çete savaşlarından nizami orduya geçişin başlatılması konusundaki stratejik önemdeki karara ve bunun 9 Kasım 1920 tarihinde meclis kararı haline gelmesine kadar, bütün taktikler Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Ethem karşısındaki zaferinde önemli rol oynamıştır.

İkincisi, Mustafa Kemal ve İsmet Beyler Çerkes'e karşı son derecede başarılı bir **oyalama taktiği** uygulamışlardır. Haziran'da Ethem Anadolu'da neredeyse tek etkili askeri güce sahipken ve mecliste ayakta alkışlanırken, Haziran sonundan itibaren ve Temmuz'da nizami ordu Yunan taarruzunda ciddi bir direniş göstermeden birçok mevki teslim etmişken, Eylül'de Halk Zümresi Mustafa Kemal'e rağmen Nâzım Bey'i İçişleri Bakanı seçtirebilecek güce sahipken ve bir süre daha, Mustafa Kemal ve İsmet gayet ince taktiklerle Ethem'i iyi niyetlerine inandırmış, erken bir hasmane tutumdan sabırla kaçınmışlardır. **Bütün amaç, taarruza, Ethem karşısında güç kazanıldığında geçmektir.** Yani bir yandan nizami orduyu güçlendirmek, bir yandan da mecliste Ethem'in prestijini yıpratmaktır. Ethem de bu kurmay taktikleri karşısında öyle görünüyor ki, geç bir aşamaya kadar epeyce saf davranmıştır.

Mustafa Kemal ve İsmet'in neden zamana ihtiyacı vardı? Birkaç kez belirttiğimiz gibi, Haziran-Kasım 1920 arasında, yani yaklaşık altı ay boyunca, Ethem gayri resmi olarak Anadolu'nun en güçlü şahsiyeti idi. Bunun son tahlilde asıl nedeni de Ethem'in Kuvayı Seyyaresi karşısında nizami ordunun darmadağın hali idi. **Oyalama taktiği, nizami ordunun Ethem'i tepelemek için yeterince güçlenmesine kadar gerekliydi** (Osmanlı'nın asiler için kullandığı terimi kullanıyoruz). Osmanlı'nın Cihan Harbi sırasında yaşadığı sorun devam ediyordu. Firar hâlâ çok yaygındı. Orduyu ayağa kaldırmak mümkün olmuyordu.

1920 Haziran ayında ilk kez firarlara karşı İstiklal Mahkemeleri meclisin gündemine geldi. Konya mebusu Vehbi Bey, yaptığı konuşmada sorunun boyutlarını çarpıcı biçimde ifade ediyordu: Konya'da iki yüz adam trene bindiriliyor, tren Afyon'a geldiğinde sadece otuz adam kalmış. Vehbi Bey, firarın bu kadar yaygın olmasının nedenlerine de değiniyordu. Bir kere, diyordu, subaylar hainlik yapıyor, sadece kendi çıkarları peşinde koşuyor. Bu söylenen, halkın subaylar katmanı hakkındaki duygularını sadık bir şekilde yansıtmaktadır, ama önemi, meclis kürsüsünden söy-

lenmesidir. Vehbi Bey sanki Ethem'in sözcüsüdür!

Ama bu söylenenin önemi ne olursa olsun, Vehbi Bey'in ikinci söylediği, sınıf meselesini bütün ağırlığıyla gündeme getirmek bakımından daha da önemlidir. Köylüler yedi yıldır (aslında bu görüşme 1920'de yapıldığına göre, Balkan savaşlarını başlangıç alacak olursak sekiz yıldır) kendileri ölümlerine eşrafın nasıl memleketlerine kahraman gibi döndüklerine işaret edip şöyle diyorlarmış: “Bu kere de biz gazi, kasaba eşrafı şehit olsun diyorlar.”¹⁰⁸ İşte firarların sırrı! Köylülük, artık hâkim sınıfların kurbanlık koçu olmayı reddetmektedir.

Bu konuşma Haziran ayında yapılıyordu. Şayet bu konuşmanın verdiği mesaj yerine getirilecekse, Türkiye'nin hâkim sınıflarının, yeni yetme burjuvazinin, büyük çiftlik sahiplerinin, şehir ve kasaba eşrafının silaha sarılması gerekiyordu. Köylünün Antep'teki gibi zenginlerin de vatan konusunda fedakârlık yapacağına ikna edilmesi gerekiyordu. Ya da...

Gözünün korkutulması, firarın bedelinin ödenemeyecek kadar yüksek hale getirilmesi gerekiyordu. Milletin Büyük Meclisi, ikinci yolu seçti. 11 Eylül 1920'de Firarı Kanunu kabul edildi. Firarın cezası idam oldu. Bunun yanı sıra neredeyse sınırsız yetkiye sahip birer Divan-ı Harp olan İstiklal Mahkemeleri kuruldu. 1920-1922 arasında bu mahkemeler firar olayları için 1.500 ölüm kararı verecekti.¹⁰⁹ Nâzım Bey'in İçişleri Bakanı olmasının engellenmesinden bir hafta sonra **silahlar köylüye çevriliyordu**.

Bu silah işe yarayacaktı. Nizami ordunun mevcudu Sakarya Meydan Muharebesi'nden (Ağustos-Eylül 1921) aylar öncesine kadar 23 bin iken bu muharebe öncesinde bir kaynağa göre 78 bine, bir başka kaynağa göre ise 120 bine yükseliyordu.¹¹⁰

Üçüncüsü, bu olayda politikada zamanlamanın önemi bir kez daha ortaya büyük bir açıklıkla çıkmıştır. Mustafa Kemal ve İsmet zamana oynarken Ethem de tam tersine güçlü olduğu anda hücumla geçmek bir yana, elindeki kozları karşılıksız olarak hasmına terk etmiştir. Burada birkaç önemli dönüm noktasından söz etmek olanaklıdır: Ethem'in Mustafa Kemal'in talebi üzerine Nâzım Bey'in çekilmesini sağlamasının büyük bir politik yanlış olduğuna değindik. *Seyyare Yeni Dünya*'nın Ankara'ya taşınması talebine olur vermesi de keza. Yozgat isyanının ardından iki olay yaşanmıştır. Birinde Ankara valisi Galip Bey'in isyancı Çapanoğullarına destek olduğuna ilişkin deliller açık olmasına rağmen, Mustafa Kemal'in “ricası” üzerine Ethem valiyi divanı harbe çıkarmaktan vazgeçmiştir. İkincisinde, Nâzım Bey çekildikten sonra İçişleri Bakanı olan Albay Refet (Bele) daha sonra, Haziran'da yaşanmış olan Yozgat isyanının ardından Alevilere karşı takınmış olduğu yanlış tutum dolayısıyla Çerkes tarafından Eskişehir İstiklal Mahkemesi'ne verilmiştir. Suçu az çok sabittir. Ama Mustafa Kemal'in “ricası” sonucunda Ethem bu başvuruda da geri adım atmıştır. Bütün bunlar güçlüyken yitirilen mevzilerdir. Aralık ayına gelindiğinde, nizami ordu güçlenmiş, mecliste de dengeler değişmiştir. Ethem'in bu aşamada en büyük hatalarından biri ise 29 Aralık tarihinde çektiği bir telgrafta

108 Zürcher, a.g.y., s. 48-49.

109 Beşikçi, a.g.y., s. 307.

110 İlk sayı Beşikçi, a.g.y., s. 307, ikincisi Zürcher, a.g.y., s. 51.

mecliste kendine yandaş olan birçok milletvekili olduğu halde meclisin bütününi inanılmaz bir saldırganlıkla aşağılayarak karşısına almasıdır.

Bu öykü, Ocak 1921’de olağanüstü bir üçlü karşılaşma sahnesi ile sona erecektir. Ordunun Batı Cephesi komutanlığına atanmış olan İsmet (İnönü) komutasındaki birlikler, Ethem komutasındaki Kuvayı Seyyare güçlerine karşı tam da bu sonuncusu Yunan ordusu ile çarpışmakta iken arkadan saldırır. Nizami ordu ve Kuvayı Milliye’nin en güçlü kuvveti, Yunan ordusunun güçlerinin de içinde olduğu üçlü bir savaşa tutuşurlar. Günler süren trajik sahnelerden sonra Ethem Yunan tarafıyla ateşkes yaparak hatları aşar ve Yunan tarafına geçer. İsmet komutasındaki birlikler Yunan ordusuyla çarpışmaya devam eder. Buna Birinci İnönü Zaferi denecektir.¹¹¹

9. İkinci faslın sonucu: Çerkes Ethem’i nasıl değerlendirmeli?

Türkiye’nin tarihinin büyük bölümü saklanıyor. Arşivlerde araştırmacılara bir sürü kısıtlama uygulanıyor, seçme araştırmacılar, amacı ve sonuçları önceden belirlenmiş çalışmalarda arşivlerdeki bilgileri devletin ve resmi ideolojinin işine uygun olduğu kadarıyla gıdım gıdım ve bölük pörçük açıklıyorlar. Bu yüzden bir konuyu, daha derinlemesine araştırmak isteyen biri, diyelim Çerkes Ethem veya Yeşil Ordu konusundaki literatürü taradığı zaman, pek az sayıda yaratıcı çalışma dışında hep aynı belgeleri tekrarlayan, aynı öyküyü anlatan çalışmalarla karşılaşılıyor. Bu yüzden bilebildiğimiz ve bilebileceğimiz şeylerin çok ciddi sınırları var.

Şimdi konumuza dönersek, Çerkes Ethem olayının değışilmesi çok gerekli. Türkiye’nin kendi arşivlerini ne zaman açtırılabileceğiz, bu bir muamma, ama genç Marksistlerin bu konuda da Sovyet arşivini derinlemesine taraması, Komintern ve parti belgelerini de ihmal etmemesi gerekiyor. Ancak, bugün bile, belirli sınırlar içinde de olsa, bir şeyi gayet açık olarak biliyoruz. 1918-19’dan itibaren Anadolu’da Yunan işgaline ve İstanbul hükümetine karşı mücadele eden güçlerin kendi içinde 1920’nin ikinci yarısında çok ciddi bir ihtilaf doğmuş, bu ihtilaf sonunda silahlı bir çatışmaya dahi dönüşmüş, ama taraflardan biri kendi iddiasına göre “kardeş kanı dökülmesini engellemek için” işgalci gücün hattının gerisine sığınarak bu silahlı çatışmanın büyük ölçekli bir katliama dönüşmeden önce sona erdirilmesini sağlamıştır. Erişilebilen belgeler, daha o dönemden kamuya açık olan tanıklıklar, hatıralar vb. ortada **çok büyük bir iktidar mücadelesi** olduğunu ve bu iktidar mücadelesinde taraflardan birinin Sovyet Rusya’nın ve/veya Komintern’in desteğini almakta oldu-

111 Birinci İnönü Savaşı genellikle bir zafer olarak anlatılır. Ama Genelkurmay belgeleri üzerinde özel izinle çalışan Yalçın Küçük böyle bir zafer olmadığını ileri sürmektedir. Bkz. *Türkiye Üzerine Tetzler 1908-1978*, cilt 2, İstanbul: Tekin Yayınevi, s. 614-654. Küçük’ün Birinci İnönü’nün **Yunan ordusu karşısında** askeri anlamda bir zafer olmadığı konusundaki tezi makul görünmektedir. Ama Mustafa Kemal’in İsmet Bey’i kutlamak için yolladığı telgrafla alay etmesi bu anın siyasi önemini, hatta bir dönüm noktası olduğunu anlayamadığını gösterir. Birinci İnönü Zaferi denen an, nizami ordunun ilk kez Kuvayı Milliye’nin, en önemlisi Ethem’in Kuvayı Seyyare güçlerinin karşısında üstün geldiğidir. Askeri ve siyasi anlamı budur. Yani Yunan ordusu karşısında bir Birinci İnönü Zaferi yoktur, ama **Kuvayı Seyyare karşısında** bir İnönü Zaferi’nden söz edilebilir. (Bu değerlendirmeye Levent Dölek yoldaşının katkısı için teşekkürü borç bilirim.)

ğunu göstermektedir.

Bu kadarı bize kısmi olarak ve geçici biçimde de olsa bir analiz için önemli veriler sağlamaktadır. Yazımızın bu ikinci faslının başlarında, tarihi durumu incelemeye girmeden önce, uluslararası hegemonya, savaş-devrim ilişkisi, Lenin'in 20. yüzyıl dünya devriminin muhtemel karakteristik özellikleri konusundaki derin vizyonu ve öngörülleri konusunda ileri sürdüğümüz metodolojik görüşler, bize Anadolu güçlerinin kendi içinde doğmuş olan çelişkinin anahtarını veriyor. Dönemin hegemonik gücü ve sınıfı olan Sovyet Rusya devleti ve onun hâkim sınıfı proletarya, Anadolu'daki ihtilalin askeri güçlerinin oluşumu sürecinde kendine Türkiye'nin yoksul köylü halkına yaslanabilecek, Anadolu'nun hâkim sınıflarıyla açık bir zıtlasma içinde olan bir müttefik (Çerkes Ethem ve Kuvayı Seyyare) bellemiş görünüyor. Bu müttefik askeri bakımdan Ankara'daki burjuva iktidar odağını yenme potansiyeline sahip. Öte yandan, 1920'nin bahar aylarından itibaren, yazının ana gövdesinde izah ettiğimiz çok değişik çapraz akımların bir sentezi olarak da olsa, Anadolu toprağında İslam ile Bolşevizmi birleştirmeyi önüne koyan bir yarı-gizli siyasi örgütlenme (Yeşil Ordu) gelişmiştir. Komintern'in ve/veya Sovyet Rusya'nın desteğine sahip Türkiye komünistlerinin bir bölümü, 1920'nin tam ortasında bu örgüte "sızma" veya "entrizm" taktiği uygulamaya girişmiş bulunuyor. Şerif Manatov, Ziyetullah Nuşirevan, Salih Hacıoğlu gibi has komünistlerin ve Nâzım Bey, Servet Hoca gibi yol arkadaşlarının da etkisiyle, muhtemelen örgütün Umumi Kâtibi Hakkı Behiç'in bile katıldığı bir taktik operasyonla Çerkes Ethem ve ağabeyleri Yeşil Ordu'ya davet ediliyor. Muhtemelen arkasında Sovyet ve/veya Komintern desteği olan Yeşil Ordu teşkilatı ile Kuvayı Seyyare birleştiğinde ortaya patlayıcı bir madde, kudretli bir iktidar adayı çıkıyor. İktidar mücadelesi açısından bu bileşimin vurucu gücünün Çerkes Ethem ve birlikleri olduğu konusunda hiç kuşku yok. Şurası çok büyük bir olasılık olarak gözle görülebiliyor: Şayet bir Mustafa Kemal/Çerkes Ethem iktidar mücadelesi biçimini alan bu çatışma yaşanan tarihte olduğu gibi Mustafa Kemal'in değil, Çerkes Ethem'in üstünlüğü ile sona erseydi, Türkiye Sovyet hegemonik gücünün etkisi altında Sovyetleşmenin eşiğine gelirdi.

Bizce bu kadarı gayet berraktır. Bu berrak tabloyu elbette başka Marksist araştırmacılar da görebilirlerdi. Ama onlar devrimlerin incelenmesinde ve değerlendirilmesinde yanlış bir metodoloji uyguladıkları için kendi yollarını kendileri kesiyorlar. Bu yanlış metodoloji nedeniyle Çerkes Ethem'in kazanmasının Türkiye'de bir işçi-köylü iktidarına gidebilecek bir yol açabileceği sonucunu hayal bile edemedikleri için Anadolu'daki sürekli devrim dinamiklerini keşfetme olanağından yoksun kalıyorlar.

Gözlerimizin önünde yaşanmış olan bu sürece yönelik olarak sorulan birinci yanlış soru, "Ethem Marksist miydi, Bolşevik miydi?" sorusudur. Bu soru, tarihte devrimlerin ilerlemesinin yasalarını yanlış kavramanın tipik bir örneğidir. Bu soruya çok çeşitli sorularla karşılık verilebilirdi. Biz en uç soruyu soralım: Fidel Marksist miydi, komünist miydi? Sanırsız bu sorunun cevabını okurlarımızın çoğu biliyor. Fidel devrime giriştiğinde, kendine özgü, çok radikal, çok güçlü bir anti-emperyalizmle donanmış bir küçük burjuva demokratiydi. Sierra Maestra gerillaları arasında sadece iki Marksist vardı: biri elbette Che idi, öteki de Sovyet tipi bir Marksist olan Raúl Castro. Fidel'in "ben Marksistim" demesi ile Küba'nın 1961'de "sosya-

list” olduğunu ilan etmesi paralel süreçlerdir. Hangisinin diğerinin nedeni olduğunu saptamak zordur. Bizce Küba, Fidel Marksist olduğu için sosyalizme dönmemiştir; Küba, devrimini ayakta tutabilmek için sosyalizme dönmek zorunda kalınca, ileri bir zihne ve has ve içten bir devrimci ufka sahip Fidel (elbette muhtemelen Che ve başkalarının da etkisiyle) Marksist olmuştur.

Ethem kuşkusuz Fidel değildir. O yüzden Fidel’i işin içine sokarken “uç bir soru” dedik. Karşılaştırma sadece belirli bir noktaya kadar geçerli. Fidel ufku geniş, erkenden devrimci olmuş bir avukattır. Devrimci akımların citir attığı 1950’li yıllar Kübası’nda yetişmiştir. Ethem varlıklı bir köylü ailenin “küçük subay” oğludur. Süvari zabiti okuluna gitmiştir, ama orası Harbiye değildir. Ethem’in siyasi doktrinler, uluslararası politika, sınıf mücadeleleri gibi alanlarda düşünmüş olması mümkün değildir. Yani Ethem hiçbir koşulda Fidel gibi sonradan Marksist olamazdı. Dolayısıyla, *Seyyare Yeni Dünya*’ya verdiği demece bakıp, “bu mu sosyalist bir atılıma önder olacakmış, hıh!” tavrına girmek baştan aşağı yanlıştır. Bu, Türkiye’de yaşanacak bir sürekli devrimin ***Bolşevik iktidar modelini taklit etmesini bekleyen bir metodolojinin acı meyvesidir***. Bu metodoloji, Marksizmin rahle-i tedrisinde yetişmiş, Bolşevizmin siyasi ve örgütsel kazanımlarını içselleştirmiş enternasyonalist bir önderlik, Bolşevik tarzda bir parti inşa ederken işçi sınıfını örgütleyerek iktidarı almadığı takdirde sosyalizm olmaz demektir. Yani Ekim devrimi Türkiye’de ***tekerriir etmedikçe*** sosyalist iktidar kurulamaz demektir. Kurulur! 20. yüzyıl dünya devrimi, bu unsurların birçoğunun eksik olduğu tarihi durumlarda yaşanan devrimler aracılığıyla kapitalist özel mülkiyetin ilga edilmesinin, şöyle ya da böyle işçi devletleri kurulmasının örnekleri ile doludur. Lenin’in Kafkasya komünistlerine yazdıklarını yukarıda alıntıladık, tekrar alıntılamanın tam yeridir:

Bunun gerçekleşebilmesi için en önemli şey, Güney Kafkasya’nın [Trans-Kafkasya’nın] Komünistlerinin kendi durumlarının ve de Cumhuriyetlerinin, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti’nin konumundan ve koşullarından farklı olarak ***tekilliğinin*** bütünüyle farkında olmaları; ***bizim taktiklerimizi kopya etmekten kaçınmaları*** ve bu taktikleri farklılaşan ***somut koşullara uyarlamak*** bakımından iyice düşünerek tadil etmeleri gerektiğini anlamalarıdır.¹¹²

Bu, bugün olanaklı değildir. Çünkü bunun için bir ***hegemonik sınıf*** gerekir. Şayet hegemonya uluslararası alanda kurulacaksa bu sınıfın devlet iktidarını ele geçirmiş olması gerekir. Bugün bu koşullardan bütünüyle yoksunuz. Ama o gün bu koşulların âlâsı vardı. Ve de Türkiye o hegemonik sınıfın devletinin kapı komşusu idi, Türkiye devriminin merkezi olan Anadolu hükümeti ve diğer bütün burjuva güçler de Sovyet Rusya ile ittifak politikası güdüyordu. O yüzden, dolaylı yollardan, arı anlamda bir proletarya ayaklanması olmaksızın bir işçi devleti kurulması Türkiye’de mümkündü.

Sorulmaması gereken ikinci soru şudur: Hafi Türkiye Komünist Partisi ve daha sonra Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası neden işçileri ve köylüleri örgütlemek yerine

¹¹² *CW*, cilt 32, s. 316. Vurgu bizim.

Çerkes Ethem üzerinde yoğunlaşmıştır? Bu soru aslında ilkinin bir varyantıdır. Bunun altında yatan, yine sürekli devrim dinamiklerini, yani Anadolu'nun Sovyetleşmesi sorununu, yaşanan somut gelişmelerin içinden çıkarmaya değil, tarihi olarak önceden verilmiş bir model temelinde her ülkede her devirde aynı yoldan geçmesi gereken bir süreçte arama metodolojisidir. Yukarıda devrimleri ele alırken kullanılması gereken metodolojiyi tartıştığımızda, savaşın devrimin bir biçimi halini aldığı durumlarda, devrimin askeri zaferlerle ilerleyebileceğini, sınıf mücadelesinin ordular arasında bir mücadele halini alabileceğini belirtmiştik. Bu, elbette sadece Anadolu ihtilalinde sürekli devrim dinamiklerine uysun diye ortaya attığımız bir görüş değildir. Ta 17. ve 18. yüzyılın klasik burjuva devrimlerinden başlayan bir eğilim, 20. yüzyıl sosyalist dünya devriminde defalarca doğrulanmış olduğu için bir yasa gibi ele aldığımız bir önermedir söz konusu olan. Savaş ile devrim arasındaki bu ilişki anlaşılmazsa 1920 Anadolu'sunu da anlamak mümkün olmaz.

Böylece Çerkes Ethem'in Marksist olmamasının Anadolu'nun Sovyetleşmesi tartışması açısından ancak görece bir handikap olduğu ortaya çıkıyor.

Çerkes Ethem'in Anadolu'nun Sovyetleşmesinde bir mecra oluşturup oluşturamayacağı tartışılırken takılınmaması gereken üçüncü mesele ise ihanet tartışmasıdır. Bu mesele kuşkusuz tartışılmalıdır. Ama bizim burada yaptığımız tartışmayı kapatmak üzere değil. Bir kere, iki taraf askeri olarak karşı karşıya gelene kadar kimin hangi tarafta olduğu ciddi bir tartışma konusudur. Mustafa Kemal'in en azından Nisan 1919'a kadar İngiliz işgalcilerle ve Saray'la pazarlık içinde olduğunu bu yazının ilk faslından biliyoruz. O kendisi fikir değiştirme emareleri göstermeye başladıktan sonra İsmet Bey ile konuştuğunda bu sonuncusu "daha yeni evlendim, bana zaman ver" diyen bir "millî kahraman"dır! Mustafa Kemal'in yardımcıları (Kâzım Karabekir hariç, o, Mustafa Kemal'den de önce harekete geçmiştir) Millî Mücadele'ye pek geç katılmış kadrolardan oluşmuştur. Fevzi Çakmak Ankara'da meclis açılana kadar İstanbul hükümetinin Genelkurmay Başkanı idi. Üstelik Millî Mücadele'yi vermekte olan kadrolara karşı açıkça tavır almış, bununla "Kumandanlar Buhranı" olarak anılacak bir tartışmayı başlatmıştır. Bu tartışmada, daha sonra Ethem'in karşısında en aktif komutanlardan biri olarak sahneye çıkacak olan Albay Fahrettin (Altay), Fevzi Paşa'nın yanında yer almıştır.¹¹³ Kısacası, Osmanlı ordusunun bu komutanları yakın geçmişe kadar çok da ateşli yurtsever tutumlar göstermiş şahsiyetler değillerdi.

Belki bundan da önemli olan şudur: Batı Cephesi Komutanı İsmet Bey ile Güney Cephesi Komutanı Refet Bey, Çerkes Ethem'in askeri olarak üzerine gittiklerinde Ethem güçleri Yunan ordularına karşı cepheyi korumak üzere savaşmaktaydı. Buradaki davranışın nasıl nitelenmesi gerektiği de ayrı bir tartışma konusudur.

Ethem'in ihaneti tartışması ise çok çeşitli boyutları olan bir konudur. Kısaca gözden geçirecek olursak, Anadolu hareketinin kendi içinde (sadece birkaç gün sürececek olan) bir iç savaş çıkınca Ethem'in Yunan tarafına sığınması, kullanılan ilk ve en önemli delildir. Ama buna şunları da eklemek gerekir: İzmir'de kaldığı süre içinde Yunan devletinin propagandasına destek olmak; Şarkıkarib [Yakındoğu] Çerkes Temin-i Hak Cemiyeti'nin 1921 yılında İzmir'de, Yunan işgal gücünün himayesin-

¹¹³ Bu konuda bkz. *İkinci Adam*, a.g.y., s. 142.

de topladığı Çerkes Kongresi'ne katılmak; işgalci Yunan devletinin himayesinde bir süre boyunca Atina'da misafir olarak yaşamak; Lozan görüşmelerini sabote etmek ve hatta Türkiye delegasyonuna suikast planları yapmak; daha sonra Ortadoğu'da, Ürdün ve Irak'ta sürgün hayatı yaşarken Kürt hareketlerine yardım etmek (tabii bu, "ihamet" yorumunu yapanın meşrebine bağılı bir noktadır); Mustafa Kemal Atatürk'e suikast girişimi vb.¹¹⁴ Buna Ethem'in tam Mustafa Kemal ile ihtilafı doruğa çıkmışken Osmanlı hükümetinin Mustafa Kemal tarafından tutsak edilmiş bir heyetine sahip çıkar gibi bir tutuma girmesini de eklemek gerekir.¹¹⁵

Biz ihamet iddiasını hafife alanlardan değiliz. Meselenin "ortada belge yok" denecek geçirilebileceğini düşünmüyoruz. Tersine, sapla samanın birbirine karıştığı bu tartışmada, insanı irkiltten birçok unsur olduğunu düşünmüyoruz. İşgalciye karşı savaş verirken bir iç savaşın eşğine geldiği için mecburen düşman hatlarını geçmiş birinin (ya da ağabeyler Reşit ve Tevfik de hesaba katılırsa birilerinin) düşmanla sadece "güvenli geçiş" anlaşması yapıp bir üçüncü ülkeye iltica etmesinden başka bir tutum düşünmüyoruz. Oysa Ethem *Hatıralar*'ında İzmir'de uzun uzun kaldığını, "tedavi için" (unutulmasın hâlâ Anadolu topraklarında işgalci durumunda olan) Yunanistan'a gitmek istediğini kendisi anlattığı gibi, bu hatıraların sonunda nasıl Yunan propagandası belgelerine imza attığını da hikâye ediyor.¹¹⁶

Biz *Hatıralar*'ın Çerkes'in ölümünden (1948) çok sonra 1962 yılında yayınlandığını göz önüne alarak son sayfalarda yazdıklarını okuyunca, hatıraların sahiciliğinden bile kuşkuya düştük. Sonuç olarak bir tarihi şahsiyet düşman propagandasını imzalayacak kadar alçaldığını neden anlatsın? Öne sürülen bazı belgeler tahrifat, hatta düpedüz imalat olabilir. Ama Reşit'in oğlu Aytek'in, geçmişin röportaj gazeteciliğinin en ünlü temsilcilerden Halit Çapın'a çocukluğuna ilişkin verdiği ve daha sonra Çerkes Ethem'e bütünüyle sempatiyle yaklaşan Nurer Uğurlu'nun bu konudaki kitabına¹¹⁷

114 Bir kısmı zaten tarihten gelen bu iddiaların hepsini ve başkalarını, 800 sayfalık bir kitapta bir iddianame üslubu ile bir araya getiren, hatta Çerkes Ethem'e ve onun gibi Çerkes olan Rauf Bey'e daha en baştan neredeyse İngiliz ajanlığı yakıştıran, böylece "ihamet" (mesela kin duygusuyla) sonradan geliştirilmiş bir eğilim falan değil, aslında başından beri var olduğuna göre "ihamet" olmadığını da (elbette bunu hedeflemeksizin) kanıtlamaya kadar varmayı hedefleyen bir kaynak için bkz. Ahmet Efe, *Çerkes Ethem*, Gözden Geçirilmiş 2. Basım, İstanbul: Bengi Kitap Yayın, 2007. (Bu kitaba yukarıda da çeşitli vesilelerle atıf yapmış bulunuyoruz.) Ne var ki, Çerkes düşmanlığı kokan bu safkan Türkçü çalışmanın yazarının dersine iyi çalışmış olduğunu da teslim etmek gerekir.

115 Bizim kanaatimize göre bunun çok karmaşık bir nedeni var ve bu nedenin Osmanlı tahtını ya da İstanbul hükümetlerini savunmakla ilgisi yok. Çerkes, Yunanistan'da yaşanan iç siyasi gelişmeler dolayısıyla işgalin çökmenin eşğine geldiği kanısındadır ve tutsak edilen İstanbul heyetinin bunu açıklamak için gelmiş olduğunu düşünmektedir. Mustafa Kemal'in heyeti tutsak etmesinin de bu gerçeğin ortaya çıkmasını engellemeye yönelik olduğu kanısındadır. Heyetin serbest bırakılması talebini bu yüzden öne sürmektedir. Ama bu aşamada bunu tam olarak kanıtlayabilecek durumda olmadığımız için sadece bir dipnotunda söyleyerek geçiyoruz. Yalnız bu hipotez doğruysa *Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in savaşı sırf iktidar kavgası dolayısıyla iki yıla yakın bir süre uzatmış olduğunun* da ortaya çıkacağını hatırlatmak gerekiyor. Bu hipotezin doğrulanması veya yanlışlanması için Yunan kaynaklarının incelenmesi gerekiyor.

116 Bkz. Çerkes Ethem, *Anılar*, a.g.y. veya *Hatıralarım* a.g.y. tamamı.

117 Nurer Uğurlu, *Çerkes Şahını Ethem*, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2006.

giriş olarak yayınladığı mülakatta anlattıkları neredeyse tartışılmaz biçimde Çerkes Ethem ve ailesinin Yunan devleti ile kabul edilemez bir yakınlık kurmuş olduğunu gösteriyor. Çocuk Aytek'in ilk sürgün anısı şöyle: "İtalya yerine Pire'de inmişler gemiden. Oradan da Atina'ya... 'Halandra'ya göturdüler bizi. Kralın yazlık köşkünün bulunduğu mesireye. Saraya yerleştik. Sarayın bir dolu salonları yanı sıra 28 de odası vardı. Babam ve amcalarım da oradaydılar."¹¹⁸ İşgalci bir devlet bir ulusal mücadele savaşıncısını neden saraya yerleştirir ki? Ulusal mücadele veren bir kumandan işgalcinin sarayına yerleşmeyi neden kabul eder ki?

Devrim ve sınıf mücadelesi sorunlarına salt ahlaki bir yaklaşımımız olsaydı muhtemelen bütün bu ihanet öyküsünü daha derinlemesine incelerdik. Ama bizce bunun ***bizim tartıştığımız konu*** açısından önemi yoktur. Biz insanların koşulların ürünü olduğunu bilen bir düşünce okuluna bağlıyız. Ethem'in bir aşamaya kadar Bolşevik Rusya ile bile işbirliği yapmaya hazır bir lider olarak yürüdüğü halde bir aşamadan sonra ters yönde eğilimler geliştirmiş olmasının mümkün olduğunu düşünürüz. Ama bunun Ethem'in o belirli aşamaya kadar temsil ettiği yoldan bir şey eksiltmediği kanısındayız. ***Çünkü Ethem bizim önderimiz değildir, olamazdı.*** Ethem, olsa olsa, haydi Hegel'in diliyle söyleyelim "tarihin kurnazlığı"nın kendi amaçları için kullandığı bir geçiş şahsiyeti olabilirdi. Elbette, kurulacak bir işçi devletinde şerefli bir mevkide bulunması ihtimal dışı değildi. Ama Türkiye'nin Sovyetleşmesi halinde bir süre sonra devre dışı kalması, hatta o aşamada da sosyalizme "ihanet" etmesi olasılığı da vardı.

Tarihte birçok devrimci daha sonra devrimin saflarını terk ederek düzenin parçası haline gelmiş, hatta karşı devrime hizmet etmeye başlamıştır. Bu gerçek, onların henüz devrimin (hangi türden devrim olursa olsun) saflarındayken de "sahte" ya da "çürük" olduğunu otomatikman göstermez. Ethem şayet gerçekten davaya ihanet ettiyse, bu, onun daha önce yaptıklarının ille yanlış ya da "haince" olduğunu göstermez. Ne de koşullar başka türlü gelişmiş olsaydı, ihanet etmeyeceği ihtimalini ortadan kaldırır. Nitekim, Ethem'le birlikte aynı yola baş koymuş birçok tarihsel kişilik (Demirci Mehmet Efe, Yörük Ali Efe, Parti Pehlivan ve başkaları) onurlarıyla köşelerine çekilmişler ya da işgalciyle çarpışmalarına devam ederek bu uğurda hayatlarını vermişlerdir. Eğer önemli olan Ethem'in temsil ettiği toplumsal güçlerin başka toplumsal güçlerle karşılıklı ilişkisiyse, bir bireyin ihaneti ikinci planda kalır.

Çünkü Ethem kazansaydı da tek başına Anadolu'nun Sovyetleşmesini ve bir işçi devletinin kurulmasını sağlayamazdı. Çünkü Ethem, her ne kadar Bolşeviklere simpati ifade etse de, bir toplumsal devrim programıyla savaşıyordu. Türkiye devriminin Pancho Villa'ları vardı ama Zapatası yoktu. Pancho Villa devrimci olmuştu ama sadece askeri komutan olarak. Zapata da köylülüğün içinden geliyordu ama Plan de Ayala adlı bir programla toprak devrimini Meksika devriminin gündemine o soktu. Ethem, Zapata değildi.

Anadolu'nun Sovyetleşmesi için Sovyet hegemonyası ve onun Türkiye devrimindeki gerçek sözcüsü olan Mustafa Suphi'nin önderliği gerekiyordu. Ethem ise Nâsır'ın Necip'i, 27 Mayıs'ın Cemal Gürsel'i ya da en doğru benzetmeyle Fidel'in devrim sonrası ilk Küba cumhurbaşkanı olan Manuel Urrutia'sı olabilirdi ancak.

Yazının son faslı bu yüzden Mustafa Suphi ve partisini ele alacaktır.

¹¹⁸ A.g.y., s. 10. "Halandra" Yunancada "Chalandri" olarak geçiyor.

Kitap Tanıtımı

Huitzilopochtli'nin Sofrası

*Huitzilopochtli'nin
Sofrası*
Özdeniz Pektaş
Paris Yayınları

“Sizin meşrebimize uymayan tercihler yaptığımız zaman şeytana itaat etmiş oluyoruz. Size göre, İsa'nın yolundan sapmışlarız biz! Ya on binlerce zavallıyı kırıp geçiren salgın hastalıklar, kuraklıklar, felaketler? Bunlara gelince ne diyorsunuz? Tanrı seni/sizi/onları cezalandırıyor ya da sınıyor. Peki, tanrı kendi yarattığı şu yoksul aciz beşerlere neden bunları yapıyor? Neden size değil de onlara? Zatîîlilerinizden daha günahkâr değillerdir herhalde! Cevap vermek için zahmet etmeyin. Ne diyeceğinizi biliyorum: onun iradesi bizim idrakimizin ötesindedir. Ben sizi yargılıyor olsaydım cevabım farklı olurdu: demek ki, tanrı da zaman zaman şeytana uyabiliyor!”

Hafıza sanatı ustası, eski rahip Giovanni Filippo ve çırağı Leonard'ın bir ucu Amerika kıtasına diğer ucu Avrupa ve Afrika'ya uzanan, Akdeniz'in sularında nihayete eren öyküsü.

Marx'ın ekoloji anlayışı ve ekolojik kriz (2)

Marx ve ekolojik krizin iktisadi temelleri

Volkan Sakarya

Konuyla ilgili ilk yazımızda felsefi açıdan ele aldığımız Marx'ın ekoloji anlayışı¹ çerçevesinde kapitalizmin iktisadi hareket yasalarının ekolojik krizi sistematik bir biçimde nasıl derinleştirdiğini bu yazıda daha somut bir şekilde ortaya koymaya çalışacağız. Bunun paralelinde ekolojik krizin de kapitalizmin üretici güçlerle üretim ilişkileri arasında gerçekleşen tarihsel krizini nasıl derinleştirdiğini inceleyeceğiz. Marx'ın yönteminde en önemli ilkelerden biri olan bütünsellik ilkesi çerçevesinde değerlendirdiğimizde, doğayı üretici güçlerin bir bileşeni olarak değerlendirmek gerekmektedir. Yani üretici güçler doğal ve toplumsal üretici güçlerin bir bileşimidir.² Doğal üretici güçler, doğanın, insan emeği söz konusu olmaksızın sağladığı nüfus ve doğal kaynaklar gibi üretimin insani ve insan dışı doğal unsurlarıdır. Toplumsal üretici güçler ise insan emeğiyle söz konusu doğal maddi koşulların işlenmesine aracılık eden teknoloji ve bilim gibi kültürel unsurlardır. Kapitalizm toplumsal üretici güçleri geliştirmek uğruna ekolojik krize neden olacak şekilde doğal üretici güçleri

1 “Marx'ın Ekoloji Anlayışı ve Ekolojik Kriz” adlı yazı dizisinin birinci yazısı “Marx'ın Ekoloji Anlayışı'nın Felsefi Temelleri” başlığıyla *Devrimci Marksizm* dergisinin 39-40. sayısında yayınlanmıştır.

2 Liu Sihua, *Marksist Ekolojik İktisat Teorileri: Sosyalist ve Ekolojik Bir Uygarlık İçin Tezler* Cilt:2, Çev: Deniz Kızılgöç, İstanbul: Canut Yayınları, 2013, s. 201.

yıkıma uğratmaktadır.³ Bu konuda Sungur Savran'ın da belirttiği gibi, ekolojik kriz kapitalizmin üretici güçlerle üretim ilişkileri arasında gerçekleşen tarihsel krizine dışsal bir olgu değildir: “üretici güçler emeğin nesnesini, yani son tahlilde doğayı, ve üretimin öznel faktörünü, yani insan emeğini, de içerir. [...] doğanın tahribinin insanın üretici güçlerinin gerilemesi bakımından önümüzdeki dönemde neler getireceğini, özellikle bu iklim değişikliği çağında dikkatle incelemek gerekir.”⁴

Doğa-toplum ilişkisi kapitalizmde dünya ölçeğinde diyalektik anlamda bir içerik-biçim ilişkisine kavuşmuştur. Diyalektik materyalizmde içerik, bir fenomenin içsel ve dışsal ilişkilerinin ve o ilişkilere dayalı olarak gösterdiği gelişiminin süreklilik arz eden birliğidir. Biçim ise bir fenomenin gelişiminin belli bir evresinde kendini dışavurduğu görece sabit yapısına denir. Biçim, gelişiminin başlarında içerikle uyum içerisinde içeriğin gelişimine zemin hazırlar. Fakat zamanla biçim içeriğe dar gelmeye ve içeriğin gelişimini engellemeye başlar. İçerik ile biçim arasındaki büyüyen çelişki, içeriğin niteliksel değişimi temelinde yeni bir biçim edinmesiyle çözülmezse, söz konusu çelişkiye bağlı olarak biçim içeriğini de kendisiyle birlikte yıkıma götürür.⁵ Veya tersinden söylersek, biçimin içerik tarafından genel belirlenimi içeriğin biçim tarafından özel belirlenimiyle uyumlu olduğu ölçüde biçim varlığını sürdürebilir.

İnsan ile doğa arasındaki maddesel alışverişin üç düzeyi vardır: Doğal maddesel metabolizma, toplumsal maddesel alışveriş ve emek dolayımıyla bu ikisi arasında gerçekleşen maddesel alışveriş.⁶ Kapitalist üretim ilişkileri madde döngülerinin işleyişini küresel ölçekte sermaye birikimine tabi kılmıştır. Kapitalizm bir yandan doğal kaynaklardan elde ettiği ürünleri toplumsal üretici güçlerin yardımıyla nicel anlamda büyütür, nitel anlamda çeşitlendirir ve bu sayede doğal bir üretici güç olarak nüfus artışını da mümkün kılarak zenginleştirmiştir. Fakat öte yandan bir karşı eğilim olarak zaman içerisinde artırdığı ekolojik yıkım ile gün geçtikçe doğal üretici güçler olarak doğal kaynakların ve nüfusun sağlıklı bir biçimde yeniden üretim imkânının altını oymaktadır. Kapitalizmde toplumsal üretici güçlerin göreceli gelişimi doğal üretici güçlerin gerilemesi pahasına olmaktadır. Bu durum uzun vadede bir bütün olarak üretici güçlerin kapitalist üretim ilişkileri nedeniyle gerilemesine sebep olmaktadır. Yani kapitalist biçim doğal içeriğe dar gelmektedir. Bu yazımızda bir biçim olarak sermayenin içeriği olarak doğa ile olan karşılıklı etkileşimini incelemeye çalışacağız. Öne süreceğimiz fikir, bir biçim olarak sermayenin içeriği olan doğayı çevresel dışsallıklar nedeniyle kendisiyle birlikte yıkıma götürdüğü ve toplumsal hayatın sürdürülebilirliğiyle bağdaşmadığıdır.

3 Liu Sihua, *Marksist Ekolojik İktisat Teorileri: Sosyalist ve Ekolojik Bir Uygarlık İçin Tezler* Cilt:1, Çev: Deniz Kızılgeç, İstanbul: Canut Yayınları, 2013, s.181.

4 Sungur Savran, *Üçüncü Büyük Depresyon: Kapitalizmin Alacakaranlığı*, İstanbul: Yordam Kitap, 2013, s. 164.

5 Aleksandr P. Şeptulin, *Marksist-Leninist Felsefe*, çev. G. Doğan Görsev ve Fatma Pınar Arslan, İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2017, s. 155-160.

6 Liu Sihua, a.g.y., s. 117.

1) Kapitalizmde çevresel dışsallıklar sorunu

İçerik olarak doğa ve biçim olarak sermaye ile çevresel dışsallıklar ilişkisi

Ekonomide dışsallık, piyasadaki üretim veya tüketim işlemleri nedeniyle niyetlenilmemiş bir yan etki olarak üçüncü bir tarafın veya kamunun, iradesi dışında gördüğü, fiyat mekanizmasına doğrudan yansımaya veya zarara denmektedir. Kapitalist üretim anarşisi dışsallıklar üretmeden var olamaz, çünkü piyasadaki çok sayıda aktörün birbirlerinden bağımsız olarak aldıkları kararların üçüncü taraflara veya kamuya olumlu veya olumsuz birçok yan etkisi olmaktadır. Sermayenin devresinin çeşitli uğraklarının birbirlerinden kopukluğu, yani uğrakların tümel anlamda değer yasasına dayalı olarak sağlanan içsel birlikleri ve tikel anlamda birbirlerine dışsallıkları arasındaki çelişki, sermayedeki tüm çelişkilerin temelidir. Sermayenin tümel anlamda içsel ilişkileri, sermaye devresinin uğrakları tikel olarak birbirlerinden bağımsız oldukları için dışsal ilişkiler olarak görünür. Bu dışsallıklar, sermayenin kullanım değeri biçiminde değer olarak kendisinden ayrılmasından doğar.⁷

Çevresel dışsallıklar ise piyasa dolayımıyla gerçekleşen üretim ve tüketim süreçlerinin telafi edilmemiş çevresel etkilerine denmektedir. Çevresel dışsallıkların ağırlıklı bir bölümünü kapitalist üretimin çevresel etkilerine dayalı olarak gelişen negatif dışsallıklar oluşturmaktadır.

Doğa kapitalist ekonominin evrensel içeriği, kapitalizm ise günümüzde doğaya biçim veren etkinlik olarak emeğin tahsis sürecini evrensel olarak düzenleyen üretim tarzıdır. Paul Burkett'in belirttiği gibi:

Marx'ın yaklaşımının gücü, ilk başta, insani üretimi kararlı bir biçimde, toplumsal biçiminin ve maddi içeriğinin bir bileşimi olarak ele almasından kaynaklanır.⁸

Marx, toplumsal biçimlerle, insani üretimin insani ve insanın dışındaki doğal güçlerin bileşiminden oluşan maddi içeriğinin karşılıklı birliğini kabul eder.⁹

Diyalektik anlamda içerik ve biçim karşılıklı bağlantıları ekseninde çelişkili bir birlik oluşturuyor. Çevresel dışsallıklar hem içerik olarak ekolojik anlamda maliyetleriyle, yani doğal kaynaklara ve nüfusa verdikleri zararlar ile, hem de biçim olarak ekonomik anlamda maliyetleriyle, yani kamuya mâl oldukları parasal bedellerle kendilerini gösteriyorlar. Çevresel dışsallıklar kapitalizmde üzerinden ekoloji ile ekonomi arasındaki etkileşimin gerçekleştiği dolayım olarak karşımıza çıkıyor. İleride göreceğimiz üzere, çevresel dışsallıkların ekoloji ve ekonomi üzerindeki negatif maliyetleri birbirleriyle karşılıklı ilişki içinde giderek artıyor. Fakat ekolojik maliyetleri itibarıyla çevresel dışsallıklar doğurdukları ekonomik

7 Roslyn Wallach Bologh, *Dialectical Phenomenology: Marx's Method*, Routledge, 2010, s. 173-176.

8 Paul Burkett, *Marx ve Doğa: Al-Yeşil Bir Perspektif*, çev. Ercüment Özkaya, İstanbul: Epos Yayınları, 2004, s.9.

9 A.g.y., s.41.

maliyetlerin ötesinde doğayı geri dönülemez şekilde tahrip ederek yaşamın ön koşullarını adım adım ortadan kaldırıyor.¹⁰

Doğanın parasallaştırılması ve meta fetişizmi

Neoklasik iktisat teorisinin etkisinden tam olarak kurtulamamış bazı ekolojik iktisat akımları¹¹ söz konusu negatif çevresel dışsallıkları içselleştirme, yani doğurabilecekleri olası zararları önceden telafi etme yönünde piyasa odaklı ve devlet düzenlemelerine dayalı belirli stratejiler geliştirmişlerdir. Bu stratejiler özel rantlar koyarak doğanın parasallaştırılması ve piyasalaştırılması mantığına dayanmaktadır. Bu çerçevede söz konusu ekolojik iktisatçılar aynı neoklasik iktisatçılar gibi değeri mübadele değeriyle, mübadele değerini de kullanım değeri ile özdeşleştirmişler ve kapitalist üretim ilişkileri ile kapitalist değerlendirme arasındaki içsel bağlantıları fark edememişlerdir. Bu nedenle mübadele değeri, para ve kâr gibi biçimleri ve bu biçimleri var eden sınıfsal ilişkileri doğallaştırmışlar ve çevresel dışsallıkları kayıp piyasalar sorununa indirgemişlerdir.

Doğaya parasal bir değer biçilmesi üzerinden doğanın özel bir metaya indirgenmesi, yani doğanın piyasalaşması meta fetişizminin klasik bir dışavurumudur. Meta fetişizmi nedeniyle ekolojik anlamda insanın emek dolayımıyla değişik doğal süreçlerle kurduğu ilişkiler metalar arası ilişkiler görünümüne bürünmektedir. Sorun, kullanım değerleri olarak doğal süreçlerin yeniden üretiminin özgün gerekliliklerini mübadele değerleri üzerinden düzenlemeye çalışmaktan kaynaklanmaktadır.

Birinci sorun, şudur: Biyofiziksel yasalar tarafından yönetilen dünya ile kapitalist piyasanın yasaları tarafından yönetilen dünya arasında temel bir çelişkinin mevcut olmasıdır. Doğa nitel anlamda heterojen iken, sermaye değer biçimi içinde homojen olduğu gibi; doğa nicel anlamda sınırlıyken, sermaye değer biçimi içinde ise sınırsızdır. İkinci sorun, piyasa fiyatlamasının doğal sürecin geri dönüşü olmayan özelliklerini açıklayamamasıdır. Bunun nedeni bir doğal kaynağın kıtlaşırken fiyatının yükselmesinin o kaynağın tükenmesini engellemeyebilmesidir. Üçüncü sorun, kaynak stoğunun fiyatının yalnızca onun mutlak hacmi tarafından belirlenmemesidir. Yani bir kaynağın tükenmesi, zorunlu olarak onun fiyatını arttırmayacaktır. Üstelik arttırsa bile daha yüksek kaynak fiyatları, çıkarım maliyetlerini veya birim başına ihtiyaç duyulan kaynağın miktarını azaltan ve sonuç olarak toplam çıktıyı arttıracak teknolojik gelişimi koşullayarak o kaynağın tükenme sürecini hız-

10 Kapitalizm negatif çevresel dışsallıklardan beslenen atık yönetimi, kirlilik denetimi, çevre teknolojileri... vb. birçok büyük işkolları da yaratmış ve söz konusu dışsallıkları kârlı yatırım olanaklarına dönüştürebilmiştir. Söz konusu sektörler doğa ile toplum arasındaki metabolik ilişkinin gerçek ihtiyaçlarını gölgeleyen kâr odaklı bir birikim stratejisi üzerinden hareket etmektedir. Bu nedenle sermaye birikimini engelleyecek düzeye erişinceye kadar kapitalizm kısa ve orta vadede ekolojik krizden beslenebilmekte ve ekolojik bir geri bildirim vermeden doğayı daha da şiddetli bir şekilde sömürmektedir.

11 Enerji-değer teorisi okulu, eko-Sraffacı yaklaşım, ekososyalist doğa sömürüsü görüşü ve entropi ve hayattan zevk alma teorisi okulu gibi ekolojik iktisadi yaklaşımların neden neoklasik iktisattan gerçek bir kopuşu temsil etmediklerini inceleyen bir çalışma için bkz. Paul Burkett, *Marksizm ve Ekolojik İktisat: Kızıl ve Yeşil Bir Ekonomi Politîge Doğru*, çev: Ertan Günçiner, İstanbul: Yordam Kitap, 2008, s. 29-70.

landırabilir. Fiyatı yükselen kaynağın yüksek gelir piyasalarında rağbet görebilme ihtimali de piyasanın bir kaynağın tükenmesini engelleyecek sinyallerini etkisiz kılmaktadır.¹²

Sermayenin doğayı bedava mülk edinmesi

Kapitalizmde çevresel dışsallıkların oluşmasının da bu dışsallıkların piyasa yöntemleriyle içselleştirilememesinin de kökeninde sermayenin doğayı bedava mülk edinmesi vardır. Sermaye üretilmiş metaların toplam değerine yeni bir değer eklemeyen kullanım değeri üretimine katkıda bulunan üretimin doğal koşullarını bedava mülk edinir. Marx'ın belirttiği üzere:

Üretime eyleyiciler olarak giren ve hiçbir maliyeti olmayan doğal unsurlar, üretimde oynadıkları rol ne olursa olsun, sermayenin bir bileşeni olarak değil ama doğanın sermayeye bedava armağanı, yani doğanın üretken gücünün emeğe verdiği fakat kapitalist üretim tarzında bütün öteki üretkenlikler gibi sermayenin üretkenliği gibi gözükken bedava bir armağan olarak [sürece] girer.¹³

Marx'a göre, kapitalistler doğal üretim koşullarını doğanın sermayeye bedava armağanları olarak kullanırlar, yani doğal üretim koşulları değer yasası kapsamında üretilmez fakat değer üretiminin ön koşulunu oluşturur. Sermayenin üretimin doğal koşullarını bedava mülk edinmesi bu koşulların sınırsız olduğu veya hiçbir fırsat maliyetinin olmadığı anlamına gelmez:

Bu yüzden, başlangıçta hiçbir maliyeti olmayan böyle bir doğal kuvvet üretimde yer alırsa, üretmesine yardım ettiği ürün, talebi karşılamaya yeterli olduğu sürece fiyatın belirlenmesine katılmaz. Ama gelişim sırasında bu doğal kuvvetin yardımıyla sağlanabilen üründen daha büyük bir miktar talep edilirse, yani, bu talep fazlasının bu doğal gücün yardımı olmaksızın ya da insan emeğiyle desteklenmesiyle üretilmesi zorunlu olursa, o zaman sermayeye ek bir unsur dâhil olur. Böylece aynı çıktıyı garantilemek için görece daha büyük bir sermaye yatırımı gerekli olur. Öbür bütün koşullar aynıyken, üretim fiyatında bir artış olur.¹⁴

Yani çevreye verilen zarar nedeniyle bedava mülk edinilen söz konusu koşullarda gerçekleşecek bir kıtlık durumu sermayenin üretim maliyetini artırmasına neden olabilir. Aynı çıktıyı doğadan çıkarmak için fazladan emek gerekiyorsa, maliyetlerde bir artış olacaktır. Üretim koşullarının serbestçe tahsis edilmesinin iki boyutu vardır. Birincisi, her kapitalist doğal döngülerden hiçbir ücret ödmeden ve doğal döngülerin yeniden üretim şartlarını yerine getirmeksizin yararlanabilmektedir. İkincisi, her kapitalist, neden olduğu toplumsal maliyetleri üstlenmeden çevreyi kirlitebilmektedir. Yani çevrenin bedava mülk edinilmesi kapitalistlerin çevreden

¹² A.g.y., s.137-143.

¹³ Paul Burkett, a.g.y. , s.93.

¹⁴ Aktaran: Burkett, a.g.y., s. 96-97.

faydalanmalarının özel, neden oldukları maliyetlerin ise kamusal karakterde olması anlamına gelir. Yani, kapitalistlerin tikel ve kısa vadeli çıkarları insanlığın uzun vadeli evrensel çıkarlarına aykırı bir biçimde doğal kaynakların yeniden üretim koşullarını ortadan kaldırır.

Doğrudan üreticilerin üretimin doğal koşullarından ayrılması nedeni ile üretimin doğal koşullarının üretime yaptığı katkı değer yasasının işlediği piyasanın gölgesinde görünmez hale gelir. Bu görünüm sermaye fetişizmini, yani sermayenin sanki kendi kendini büyüten sihirli bir güç olduğu yanılsamasını kuvvetlendirir. Sonraki bölümde sermaye-fetişist bakış açılarına karşı sermaye birikiminin üzerinde yükseldiği doğaya verdiği zararlar nedeniyle nasıl kendi bindiği dalı kestiğini göstermeye çalışacağız.

2) Sermaye birikiminin eğilimleri ve çevresel dışsallıklar ilişkisi

Bu bölümde sırasıyla genel olarak mübadele, genel olarak sermaye ve çok sayıda sermaye soyutlama düzeylerinde kapitalizmin eğilimleri ile çevresel dışsallıklar arasındaki karşılıklı ilişkiyi ele alacağız.

a) Genel olarak mübadele düzeyinde çevresel dışsallıklar¹⁵

Marx *Kapital*'in ilk cildinde genel olarak mübadele soyutlama düzeyinde sermayenin ön koşulları olan biçimler olarak metanın ve paranın gelişimini incelemiştir. Burkett'in belirttiği üzere, “meta üretimi sisteminin belirleyici çelişkisi, bu üretimin kendi kullanım değerleri(ni) piyasada belirlenmeyen koşullara bağımlı olarak gerçekleşt(tir)me zorunluluğudur.”¹⁶ Çevresel dışsallıkların oluşması açısından baktığımızda, metada içerilen kullanım değeri ile değer arasında emek üretkenliğindeki değişimler dolayısıyla gerçekleşen ters orantılı ilişki göze çarpar:

Üretkenlik nasıl değişirse değişsin, aynı emek, aynı zaman aralıklarında her zaman aynı değer büyüklüğünü yaratır. Ama aynı zaman aralığında farklı miktarlarda kullanım değerleri sağlar; üretkenlik yükselirse bu miktar büyür, düşerse küçülür. Yani, emeğin verimliliğini ve dolayısıyla onun tarafından sağlanan kullanım değerlerinin kütlesini artıran aynı üretkenlik değişimi, diğer yandan, eğer üretim için gerekli olan emek-zamanı kısaltıyorsa, artmış olan bu toplam kütlenin değer büyüklüğünü azaltır. Bunun tersi de doğrudur.¹⁷

Bu çelişki nedeniyle bir toplumda meta üretimi ve piyasa ilişkileri yaygınlaştıkça toplumsal servete dair neyin ne kadar miktarda üretileceği üzerine toplumun

¹⁵ Marx genel olarak mübadele genellik düzeyi kapsamında sermayenin ön koşulları olarak meta ve para biçimlerini soyutlayarak analiz etmiştir. Meta ve para biçimlerinin analiz edilmesinin nedeni sermayenin bu biçimlerin çelişkilerinin kapsanarak aşılması (Aufhebung) dolayısıyla tezahür etmesidir.

¹⁶ Aktaran: Paul Burkett, a.g.y., s.76.

¹⁷ Karl Marx, *Kapital Cilt: 1*, çev: Mehmet Selik ve Nail Satılğan, Yordam Kitap, 2011, s. 59.

karar özgürlüğü o kadar kısıtlanır. Bu kısıtlama nedeniyle meta üretimi ve piyasa ilişkileri yaygınlaştıkça toplumun kullanım değeri üretiminin doğal zorunlulukları doğrultusunda hareket edebilme olanağı da o ölçüde azalır. İleride sermaye biçiminde çevresel dışsallıklar nedeniyle zorunlu olarak oluştuğunu göstereceğimiz doğal tahribatın olasılığı henüz meta biçiminde mevcuttur çünkü kullanım değeri üretimi ile değer üretiminin dayattıkları ihtiyaçlar birbirleriyle farklı mantıklar üzerinden ilişki kurarlar.

Para biçiminde ise Marx, kapitalizmde genel eşdeğer olan paranın, değerın nicel anlamda homojenliği ile kullanım değerlerinin nitel anlamda çeşitliliği arasındaki çelişki nedeniyle gerekli bir biçim olduğunu savunur:

Meta bir değer olarak genel, gerçek bir meta olarak tikeldir. Bir değer olarak daima değişime konu olabilir; gerçek mübadelede ancak özel koşulları yerine getiriyorsa değişilebilir. Bir değer olarak değişilebilirliği kendisi tarafından belirlenir; [çünkü] değişim değeri tam da öteki metaların yerine geçtiği ilişkiyi ifade eder; [fakat] gerçek mübadelede ancak doğal özelliklerine bağlı ve mübadeleye katılanların ihtiyaçlarına uygun düşen niceliklerde değişilebilir [...] meta [...] doğal varoluşunda, doğal özellikleriyle, ne daimi bir değişim konusu olabilir, ne de diğer tüm metalarla değişilebilir, ancak kendisinden farklı bir şey olarak, değişim değeri olarak bunu yapabilir.¹⁸

Bu nedenle, mübadele değerinin en gelişmiş biçimi olarak para, somut emek çeşitlerinden olduğu kadar, somut emeğe işleyeceği nesnesini sağlayan doğanın nitel çeşitliliğinden, çevresel ayrımlardan ve ilişkilerden toplumsal açıdan gerekli emek zamana karşılık gelmediği sürece soyutlanır. Yani, para, değerın genelliği ile kullanım değerlerinin özgüllüğü arasındaki çelişkiyi, faydalı emeğin ve o emeğe hammaddesini veren ekolojik süreçlerin nitel farklılaşmasından soyutlar ve bu soyutlamayla çevresel dışsallıkların oluşmasına zemin hazırlar. David Harvey'in belirttiği gibi:

Parasal fiyatlar tikel şeylere konur ve üzerinde özel mülkiyet haklarının kurulacağı ya da gösterileceği değişebilir nesnelerin var olmasını gerektirir. Bu, varlıkları sanki ait oldukları ekosistemden çekip alınabilirlermiş gibi kavradığımız anlamına gelir. Örneğin, balığın değerini içinde yüzdüğü sudan bağımsız olarak düşünürüz. Bu mantığa göre, bütün bir ekosistemin parasal değeri, ancak atomistik bir ilişki içinde o bütünü oluşturan bütün parçalarının toplamı olarak hesaplanabilir.¹⁹

Değer yasası, toplumsal emeğin ve üretim araçlarının meta iktisadının çeşitli dallarına dağılımını fiyat mekanizması aracılığıyla düzenler. Arz ve talep oranındaki dalgalanmaların etkisiyle, metaların fiyatları sürekli olarak değerlerinden aşağıya ya da yukarıya doğru saparlar. Meta üreticisinin şu ya da bu metanın üretiminin

¹⁸ Aktaran: Paul Burkett, a.g.y., s.107-108.

¹⁹ Aktaran: Paul Burkett, a.g.y., s. 111.

hacmini genişletmesini ya da kısıtlamasını ancak fiyatların değer etrafındaki dalgalanması sağlayabilir. Fiyat dalgalanmalarının etkisiyle meta üreticileri, o anda kendilerine daha uygun olanaklar sunan dallara yatırım yaparlar. Bu nedenle değer yasası çerçevesinde doğanın ve toplumun yeniden üretim koşullarının yerine gelmesi piyasaya bağlıdır ve gerçekleşmeleri şansa kalmıştır. Keza eğer bir metaya ve onun hammaddesine olan talep fazlaysa o metanın hammaddesinin sürdürülebilir anlamda ne kadar tüketilmesi gerektiğine bakılmaksızın kapitalistler yatırımlarını söz konusu metaya yapacaklardır. Veya toplumsal olarak ivedilikle ihtiyaç duyulmasına karşın yeterince talep olmayan bir metaya yapılmış yatırımlar geri çekilecektir. Yani para ekonomileri toplum ve doğanın çelişkili bir varoluş içine düşme olasılığını daha henüz küçük meta dolaşımında (meta-para-meta) bile taşır.²⁰ Mandel'in belirttiği üzere sadece kapitalist piyasa değil, genel olarak piyasa koşulları da, ister pre-kapitalist, ister post-kapitalist olsun anti-ekolojik eğilimlere zemin hazırlayabilir:

[...] doğa, kâr yasalarını hesaba katmayan zorunlu gereksinimleri dayatır: birincil kimyasalların geri dönüşümü ve ekolojik dengenin yeniden sağlanması. Ve böylece, ancak belki yirmi yıl sonra, belirli teknolojik süreçlerin neden olduğu kirliliğin "sosyal maliyetlerinin", bu süreçler tarafından üretilen özel kârları fazlasıyla aşacağını göreceğiz. Bir piyasa ekonomisinde, on yıllardır bu tür maliyetlere neden olan kapitalist şirketleri geriye dönük olarak vergilendirmek imkânsızdır.

20 Jason W. Moore ekolojik krizin köklerinin 16. ve 17. yüzyıllarda sanayi kapitalizmin gelişiminin bir ön-evresi olan tüccar kapitalizminde olduğunu savunmaktadır. (İlk birikim, kolonyalizm, kır-kent ayrımı gibi faktörlerin devreye girmesiyle) Bkz: Jason W. Moore, *Environmental Crisis and the Metabolic Rift in World Historical Perspective*, *Organization & Environment* 13(2), 123-158, 2000, <https://tinyurl.com/y6aknsts> . Bkz: " Jason W. Moore, *Nature and the Transition from Feudalism to Capitalism*, *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center* 26(2), 97-172, 2003, <https://tinyurl.com/yye286qn>.

Tüccar kapitalizmde tüccar evleri, küçük meta üreticileri arasında aracı olarak hareket eden ve birbirleriyle borç alışverişi yapan görece küçük özel finansörler tarafından destekleniyor ve metaları ucuz oldukları pazarlardan pahalı oldukları pazarlara taşımaya odaklı bir birikim stratejisi izleniyordu. Böylece, tüccar kapitalizmi, bir sermaye birikimi biçimi olarak kapitalist üretim tarzından önce geldi. Ticari finans operasyonlarının dayandırılabilceği ve kitlesel ücretli emeğin ve sanayileşmenin uygulanmasını mümkün kılan ilk sermaye birikimi süreci, tüccar kapitalizminin endüstriyel kapitalizme dönüşmesi için gerekli ön koşuldu. Yorumumuza göre, Wallerstein'in izinden giden Moore farklı bir mantık silsilesi takip etse de, dünyadaki uluslararası işbölümünün tüccar kapitalistler dolayımıyla o dönemde henüz üretime dışsal bir faktör olarak, basit meta dolaşımındaki potansiyel anti-ekolojik niteliği açığa vurma nedeniyle tüccar kapitalizminin ekoloji krizin ön evresini başlattığını savunabilmektedir. Foster'ın gösterdiği üzere 19. yüzyılda sermayenin doğrudan üretim sürecine kaymasına vesile olan büyük sanayi ve sınai tarım ise neden oldukları zincirleme etkileşimlerle gerçek anlamda bir metabolik yarılmaya sebep olmuş ve ekolojik krizi bir içsel bir zorunluluğa dönüştürmüştür. Foster'ı takiben, metabolik yarılma kavramı, özellikle mahsullerin şehir merkezlerine ihraç edilmek üzere yetiştirilmesinde ve kullanılan toprakların iyileştirilmesi için yapay gübre ürünlerinin kullanımı ve üretimi ile ilgili olarak kırsal ve kentsel alanlar arasında enerji transferine kadar izlenebilir.

Toplumsal bir bakış açısından, bu “aritmetik hataların” nihai nedeninin kapitalizm değil, meta ekonomisi olduğunu vurguluyoruz; kapitalizm, meta ekonomisinin genelleştirilmiş, evrensel biçimidir. Bu anlamda, “kısmi ekonomik rasyonalitenin” yanlışlıkları en çok kapitalizmde görülür. Ancak tarihsel olarak, meta ekonomisi kapitalizmden önce vardı. Yavaş yavaş, basit meta üretimi içinde, örneğin 13. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar Hollanda ekonomisinde yayıldı ve 17. ve 18. yüzyıllarda imalat kapitalizminden daha önemli olarak kaldı. Kapitalizmden sosyalizme (Doğu Bloku ülkelerinin ekonomisi) geçiş sürecinde, bürokratik deformasyon veya yozlaşma meydana gelsin ya da olmasın, kısmen var olmaya devam etti.

Örneğin, Sovyetler Birliği’nde benzer çevre sorunları ortaya çıkıyor. Sovyetler Birliği’nde meta üretiminin kısmen devam etmesi ve şirketlerin getirilerinin bireysel olarak hesaplanması gibi örgütsel yapıların bir sonucu olarak, üretimin sosyal ve uzun vadeli maliyetleri dikkate alınmamaktadır. En bilinen ve en üzücü örnek, Avrasya kıtasındaki en büyük tatlı su rezervuarı olan Baykal Gölü’nün kirliliğidir. Bu kirliliğin sebebi kimya fabrikalarıdır. ”Verim” (farklı yatırım projeleri arasındaki seçimi belirleyen) hesaplanırken, tatlı su kaynaklarının uzun vadede yok edilmesinin maliyetleri belirleyici faktörler arasında yer almamaktadır.²¹

b) Genel olarak sermaye düzeyinde çevresel dışsallıklar²²

Marx *Kapital*’in birinci cildine genel olarak sermaye soyutlama düzeyinde kapitalist üretim sürecini inceleyerek devam eder. Sermaye biçimi ekolojik kriz olasılığını bir zorunluluğa dönüştürmektedir. Artı değer üretiminin ön koşulu doğrudan üreticilerin üretimin maddi koşullarından tamamen ayrılması temelinde (büyük ölçekli sanayi ve sınai tarım nedeniyle) kır-kent ayrılığına dayalı toplumsal iş bölümünün tesisidir. Fakat bu ayrılık yukarıda incelediğimiz doğa ile toplum metabolizmasında neden olduğu yarılma nedeniyle kullanım değeri üretiminin sürdürülebilirliği açısından doğal kaynakların yeniden üretiminin önünde nitel bir engel oluşturmaktadır.

Değer üretmek için bile olsa kullanım değeri üretiminin ilk koşulu doğanın bir insan ihtiyacını karşılamak üzere üretilen ürünün hammaddesini sağlaması, ikinci koşulu ise üreticinin bu hammaddeyi bir insan ihtiyacını karşılayacak biçime sokmak üzere emek harcamasıdır. Doğanın, bir ürünün hammaddesi olarak doğal bir kaynağı üretme süreci doğal metabolizma sayesinde mümkün olmaktadır. Doğal metabolizma sayesinde yapılan kapitalist üretime dayalı toplumsal alışveriş, büyüttüğü kent-kır ayrılığı ekseninde doğa ile toplum arasındaki alışveriş

21 Ernest Mandel, 1973: Ernest Mandel on Marxism and Ecology, ‘The Dialectic of Growth’, *MR Online*, 2020, <https://mronline.org/2020/06/17/1973-ernest-mandel-on-marxism-and-ecology-the-dialectic-of-growth/> (çeviri bize ait)

22 Marx genel olarak sermaye genellik düzeyi kapsamında sermaye ile ücretli emek ilişkisini sermayeler arası rekabet ilişkisinden soyutlayarak analiz etmiştir. Marx’ın sermaye ile ücretli emek ilişkisini öncelikle analiz etmesinin nedeni sermaye-ücretli emek ilişkisinin kapitalizmin özünü oluşturmastır.

engelleyerek doğal metabolizmanın yeniden üretimini iki düzeyde engellemektedir: İlk olarak doğal metabolizmanın yeniden üretimi için gerekli girdilerin doğaya dönmesini engellemek suretiyle, ikinci olarak ise toplumsal madde alışverişinin ürettiği çıktıları kentlerde zararlı atıklar olarak doğaya bırakmak suretiyle. Kapitalizmin madde alışverişi çerçevesinde bir çevresel dışsallık olarak doğa ile toplum arasında yarattığı bu çatlağa Marx "metabolik yarılma" demiştir.

Marx'ın kendi döneminde incelediği ve bugünün ekolojik krizini incelemek için bize metabolik yarılma tezi üzerinden bir model olarak sunduğu madde döngüleri azot-fosfor döngüleridir. Kapitalizm toprak besleyicileri olan azot ve fosfat bileşiklerinin topraktan canlılara ve canlılardan toprağa geçmesini kent-kır ayrılığı temelinde engellemektedir. Bu durum toprağın verimliliğini olumsuz anlamda etkilemektedir. Marx'ın belirttiği gibi:

Kapitalist üretim tarzı, büyük merkezlerde toplanmasına yol açtığı şehirli nüfusun toplam nüfus içindeki ağırlığını durmadan artırması ile birlikte, bir yandan, toplumun tarihsel hareket gücünün yoğunlaşmasını sağlarken, diğer yandan, insanla toprak arasındaki madde alışverişini, yani insanın topraktan alıp besin maddesi, ve giyim eşyası olarak yararlandığı unsurların toprağa dönüşünü ve dolayısıyla topraktaki verim gücünün devamı için gerekli olan ebedi koşulu ihlal eder.²³

Kentsel yaşam nedeniyle azalan toprak verimliliğini sağlamak adına kapitalizm başta guano ticaretini, sonra da yapay gübre teknolojisini devreye sokmuştur. Fakat bu yöntemler başka ekolojik problemlere vesile olmakta ve tüm doğal dengeleri bozmaktadır. Bu nedenle kapitalizmde tarımsal üretimin kendi kendine yeterliliğini sağlayan doğal koşulları kaybolmuştur ve bu koşullar bağımsız bir endüstri dalına bağımlı hâle gelmiştir. Kimyasal gübreler toprağa atıldıktan sonra topraktaki organizmaların çalışmasını engeller ve toprağın pH seviyesini değiştirir. Bu durum mikroorganizmal dengeyi bozar. Mikroorganizmal yaşamın olmadığı bir toprak sürekli fakirleşecektir çünkü toprağın gücü, toprak mikroorganizmalarının hayati faaliyetleridir. Toprağın en önemli kısmı bitkilerin, hayvanların ve mikrop dünyasının çürümüş kalıntılarından oluşan organik kaynaklı bileşenleridir. Bunun dışında gübrelerde kullanılan azotun sadece %17'si gıdalarımıza girmekte; geri kalanı toprakta ve suda bitmektedir. İşte en büyük problem burada yatmaktadır, çünkü azot aynı zamanda mükemmel bir yosun ve bakteri gübresidir. Göllerdeki ve okyanustaki gübre kirliliği, suda çözünen oksijeni kullanan ve diğer türleri boğan devasa alg çiçeklenmelerine neden olur. Kırmızı veya yeşil algerin muazzam çiçeklenmeleri, buna bağlı olarak kilometrelerce ölü bölgeler oluşturur. Gübre üretmek aynı zamanda iklimi değiştiren sera gazları ile atmosferi kirlenmektedir. Gübre yapılırken veya kullanılırken azot oksit dahil diğer güçlü sera gazları da açığa çıkar. Gübrenin taşınması aynı zamanda önemli miktarda karbon salınımı açığa çıkararak onu kirli bir endüstri haline getirir. Yapay gübre üretiminde hava azotunun aşırı kullanılması ozon tabakasının da incelmeye katkıda bulunan

23 Karl Marx, *Kapital Cilt: 1*, Çev: Mehmet Selik ve Nail Satılğan, Yordam Kitap, 2011, s. 481.

nedenlerden biridir. Yağmur ormanlarının kereste üretimi ve yeni tarım alanları açmak için kesilmesi sonucu azalması sudaki fosfor seviyesini aşırı derecede arttırarak su ekosistemindeki biyoçeşitliliği azaltmaktadır. Yapılan bir araştırmada arazi kullanımı ve arazi örtüsü değişimi yüzünden bozulan toprak kalitesinin yılda 231 milyar dolar üretim kaybına neden olduğu ortaya koyulmuştur.²⁴

Evrensel metabolik yarılmanın sonuçları itibariyle en derin çatlağı kuşkusuz karbon-oksijen döngülerinde ortaya çıkmıştır. En ucuz enerji kaynağı olduğu için kapitalistlerce tercih edilen fosil yakıtlarının fazlaca kullanılması ve yeni tarım alanları ve kereste elde etmek için yeşil alanların azaltılması sonucu atmosferdeki karbondioksit miktarı giderek artmaktadır. Bu durum, karbon döngüsünü olumsuz yönde etkileyerek sera etkisi yaratır ve yeryüzünden atmosfere verilen ısı, karbondioksit tarafından tutulur ve dağılması önlenir. Bu olay yeryüzünün ısınarak buzulların erimesi ve sonuçta okyanuslardaki suların yükselmesi gibi olumsuz sonuçlar yaratmaktadır. Ayrıca üretilen karbondioksitin okyanuslarca emilmesi nedeniyle (okyanus asitlenmesi) okyanuslarda biyoçeşitlilik ciddi bir tehdit altındadır. Artan karbon salınımının bir başka sonucu ise iklim değişikliğini de şiddetlendiren ozon tabakasının incelmesidir. Oksijen döngüsündeki çatlağın en önemli sonucu ise aerosol yüklenmesindeki artıştan doğan hava kirliliğidir.

Hava sıcaklığı sanayi öncesi dönemden beri 1 derece ısınmıştır. Bilim insanları buna ek olarak dünyanın 0,5 derecenin ötesinde bir sıcaklık artışını daha kaldıramayacağını kabul etmektedirler. 2014 yılında Dünya Sağlık Örgütü, iklim değişikliğinin yetersiz beslenme, sıcak stresi ve sıtma gibi faktörlerden dolayı sadece 2030 ile 2050 arasında bile her yıl yaklaşık 250.000 ek ölüme yol açacağını tahmin etmiştir. Ancak *New England Journal of Medicine*’de 17 Ocak 2019’da yayınlanan yeni inceleme, bunun bile ”muhafazakâr bir tahmin” olduğunu savunmaktadır.²⁵ İklim krizi nedeniyle göçler, su kıtlığı, doğal felaketler, tarımsal üretimde düşüş, sağlık problemleri gibi birçok faktörün kamuya giderek artan bir ekonomik maliyet doğuracağı öngörülmektedir. Şu ana kadar konuyla ilgili yapılmış çalışmaları sentezleyen bir araştırmada sıcaklıklarda endüstri öncesi döneme göre 1 derecelik artışta dünya gayri safi yurt içi hasılasında %0,7’lik bir azalma gerçekleştiği öne sürülmüştür. Sıcaklık değişimi önlenmezse bu artışın ileride 2 derecelik artışta %3’lük, 3 derecelik artışta %6,7’lik, 4 derecelik artışta %11,9’luk, 5 derecelik artışta %18,6’lık ve 6 derecelik artışta %26,8’lik bir azalış doğuracağı iddia edilmektedir.²⁶ Eğer çevresel dışsallıklara dönük kapitalist içselleştirme stratejilerinin sıcaklık değişikliklerini önleyemeyeceğini kabul edersek bu rakamların gerçekleşmesi gayet yüksek bir olasılıktır. Oksijen döngüsünde gerçekleşen yarılma nedeniyle ise her yıl toplam ölümlerin %9’u hava kirliliği nedeniyle gerçekleşmektedir.²⁷ Yapılan

24 Ephraim Nkonya ve ark., “Global Cost of Land Degradation”, Kasım 2016, <https://tinyurl.com/y78ye9k5>.

25 <https://tinyurl.com/y4dlf5jo>.

26 Charles Komanoff, “Showing the Cost Side of the Climate Equation in a New Light”, 2017, <https://tinyurl.com/y9fqzbtbk>; Peter H. Howard-Thomas Sterner, “Few and Not So Far Between: A Meta-analysis of Climate Damage Estimates”, 2017, <https://tinyurl.com/y98qgbpy>.

27 Hannah Ritchie/Max Roser, “Air Pollution”, Kasım 2019, <https://tinyurl.com/y7z5koyl>.

araştırmalara göre 2013 yılında hava kirliliği yaklaşık 5.11 trilyon dolar refah kaybına neden olmuştur.²⁸

Aritma masrafından kaçmak için kapitalistlerin atık suları temizlemeden su kaynaklarına geri akıtması su döngüsünü bozan etkenlerin başında gelmektedir. Sanayi ve tarımda su kullanımının suyun geri dönüşümünü engelleyecek ölçüde artması ve ormanların ve diğer yeşil alanların azaltılması da su döngüsünü bozmaktadır. Yeraltı sularının şehirlerde fazla miktarda kullanılması ve hava kirliliği nedeniyle asit yağmurlarının oluşması da söz konusu çatlağı derinleştirmektedir. Yapılan araştırmalar, mevcut gidişat çerçevesinde küresel su talebinin 2030 yılına kadar mevcut kaynakların kapasitesini yüzde 40 aşacağını tahmin etmektedir.²⁹ Sıfır su kıtlığı nedeniyle 2050 yılına kadar Afrika ve Doğu Asya gibi bölgelerde sanayide gayri safi milli hasılasında %6'ya varan düşüşler beklenmektedir.³⁰

Besin zinciri döngüsünde ise metabolik yarılma kendisini küresel iklim değişikliği, hava, su ve toprak kirliliği, erozyon, asit yağmurları, doğal hayat alanlarının tahribi ve orman yangınları sonucu değişen ortama uyum sağlayamayan canlı türlerinin yok olmasıyla göstermektedir. Ekosistemde besin zincirinde yeralan bir canlı türünün soyunun tükenmesi onunla beslenme ilişkisi olan diğer canlı türlerinin de zarar görmesine neden olmaktadır. Asit yağmurları, erozyon, toprak kirliliği ve orman yangınları gibi sebeplerle bitki çeşitlerini yok olmasıyla birçok otçul canlının besin kaynaklarının ortadan kalkmaktadır, bu nedenle otçullarla beslenen etçillerin de nesli tükenmekte ve sonuç olarak ekosistemlerde türlerin soyunun tükenmesi biyolojik çeşitliliğin azalmasına yol açmaktadır. Biyolojik çeşitliliğin azalmasıyla, yani türlerin tükenmesiyle, canlıların beslenme ilişkileriyle birlikte madde döngülerinin sürdürülebilirliği, doğal kaynakların kullanımı ve yenilenebilirliği de olumsuz etkilenmektedir. Yapılan araştırmalara göre, 1 milyon tür tükenme tehdidi altındadır.³¹ Sıfır biyoçeşitlilikteki azalma nedeniyle 2050 yılına kadar dünyada tüketim bazında katlanarak yıllık %7'ye kadar varacak bir refah kaybı beklenmektedir.³²

Madde döngülerinde gerçekleşen evrensel metabolik yarılma dokuz gezegensel sınırın aşılması tehdidini doğurmaktadır. Bunlar; stratosferik ozon tüketimi, biyoçeşitliliğin azalması, kimyasal kirlilik, iklim değişikliği, okyanus asitlenmesi, tatlı su kullanımı, arazi kullanımı, azot ve fosfor ve aerosol yüklemesidir. Gezegensel bir sınır, diğer sınırların güvenli çalışma seviyesini değiştirecek şekilde etkileşime girebilmektedir ve bu etkileşimlerin çoğunun önerilen sınır seviyelerini genişletmek

28 The World Bank and Institute for Health Metrics and Evaluation, "The Cost of Air Pollution: Strengthening the Economic Case for Action", 2017, <https://tinyurl.com/y9fevgf7>.

29 Martin Stuchtey, "Rethinking the Water Cycle", 2015, <https://tinyurl.com/y7mh6hl6>.

30 World Bank Group, "High and Dry: Climate Change, Water, and the Economy", 2016, <https://tinyurl.com/y8k6jhtt>.

31 UN Report, "Nature's Dangerous Decline 'Unprecedented'; Species Extinction Rates 'Accelerating'", 2019, <https://tinyurl.com/ybhjfxld>.

32 Erik Gómez-Baggethun/Berta Martín-López, "The Socio-economic Costs of Biodiversity Loss", Aralık 2010, <https://tinyurl.com/yapamx2r>.

yerine azaltacağı öne sürülmektedir.³³

Sermaye birikiminin daha fazla artı değer elde etme peşinde teknolojik devrimlerden beslenen ve nicel anlamda sınır tanımayan genişletilmiş yeniden üretime dönük eğilimi doğal kaynakların yeniden üretiminin önünde ciddi bir engel oluşturur. Yapılan araştırmalarda sermayenin hammadde tüketiminin 2060'ta bugünkü düzeyinin iki katına çıkacağı tahmin edilmektedir.³⁴ Proleterleşmenin derinleşmesi ise şehirleri yoğunlaştırarak insan atıklarını arttırmaktadır. Bu durum zaten ekolojik krizi nitel olarak üreten metabolik yarılmayı sürekli bir biçimde nicel olarak da şiddetlendirmekte ve genişletmektedir. Yine yapılan araştırmalara göre insanlık şu anda doğal kaynakları (fosil yakıtlar ve mineraller gibi yeniden üretilmeyen kaynakların dışındaki) doğa tarafından yeniden üretilebilecekleri zamandan % 50 daha hızlı kullanmaktadır.³⁵ Başka bir araştırmada kapitalizmin devresel hareketleriyle korelasyon içerisinde en önemli atık olarak karbon salınımı oranı ile küresel ekonomik büyüme oranı arasında bir doğru orantı olduğu saptanmıştır.³⁶ John Bellamy Foster'ın belirttiği gibi:

Kapitalizm hammadde ve enerji işlemeyi maksimize eder, çünkü – doğadan ilk çekip almadan, tüketiciye ulaşan nihai ürüne dek giden – bu akış ne kadar büyürse, kâr elde etme şansı da o kadar büyür. Ve sistem, emek girdilerini minimize etmeye seçici biçimde odaklanarak, enerji kullanıcı ve sermaye yoğun teknolojileri yaygınlaştırır. Bütün bunlar yenilenemez kaynakların daha hızlı tüketilmesi ve çevreye daha fazla atık bırakılmasıyla sonuçlanır.³⁷

Marx *Kapital*'in 2. cildine genel olarak sermaye soyutlama düzeyinde kapitalist dolaşım sürecini inceleyerek başlamaktadır. Ekolojik açıdan baktığımızda, tarım, ormancılık ve hayvancılık gibi bazı üretim alanlarında üretim zamanı çalışma dönemini aşmaktadır. Marx'ın belirttiği gibi:

Öndelenen sermayenin üretim zamanı, bütün bu durumlarda iki dönemden oluşur: Sermayenin emek sürecinde bulunduğu bir dönem; sermayenin varlık biçiminin (bitmemiş ürün biçiminin), emek sürecinde yer almadan, doğal süreçlerin yönetimine bırakıldığı ikinci bir dönem. Bu iki zaman aralığının yer yer kesişip kesişmemesi ve iç içe geçip geçmemesi, burada hiçbir şeyi değiştirmez. Çalışma dönemi ile üretim dönemi burada birbirlerine eşitlenmez. Üretim dönemi çalışma döneminden büyüktür. Ama ürün, ancak, üretim dönemi arkada bırakıldığında, bitmiş, olgunlaşmış, dolayısıyla üretken sermaye biçiminden meta-sermaye biçimine dönüşebilir duruma gelmiş bulunur. Dolayısıyla, üretim zamanının

33 <https://tinyurl.com/yxhw2wak>.

34 OECD, "Raw Materials Use to Double by 2060 with Severe Environmental Consequences", 2018, <https://tinyurl.com/yasu4svt>.

35 European Commission, "Global Demand for Resources", <https://tinyurl.com/y446gj5v>.

36 José A. Tapia Granados – Óscar Carpintero, "Dynamics and Economic Aspects of Climate Change", 2013, <https://tinyurl.com/yyt9mp4m>.

37 Aktaran: Paul Burkett, a.g.y., s. 142.

çalışma zamanı dışındaki bölümünün uzunluğuna bağlı olarak, devir dönemi de uzar. Üretim zamanının çalışma zamanını aşan bölümü, örneğin, tahılın olgunlaşmasında, meşenin büyümesinde olduğu gibi, her zaman için verili olan doğa yasalarıyla belirlenmedikçe, devir dönemi, çoğu zaman, üretim zamanında yapay olarak sağlanan kısaltmalarla az ya da çok kısaltılabilir.³⁸

Üretim zamanının çalışma dönemini aşması sermayenin dönüşümünü yavaşlatmakta ve dolayısıyla kâr oranlarını düşürmektedir. Kapitalistler modern kapitalist teknoloji çerçevesinde üretim zamanı ile çalışma dönemi arasındaki farkı minimum seviyeye düşürmeye çalışmaktadırlar. Besin endüstrisinde kâr amaçlı kullanılan biyoteknoloji hem toprağa, hem hayvanlara, hem de tüketiciler olarak insanlara zarar vermektedir.³⁹ Yapılan araştırmalara göre dünya nüfusunun yarısı yetersiz beslenme nedeniyle sağlık problemleri yaşamaktadır⁴⁰ ve bu nedenle yapılan sağlık harcamaları dünyaya yılda 3,5 trilyon ABD dolarına mâl olmaktadır.⁴¹

c) Çok sayıda sermaye düzeyinde çevresel dışsallıklar⁴²

Marx *Kapital*'in 3. cildinde çok sayıda sermaye genellik düzeyi çerçevesinde rekabet olgusunu ele almıştır. Marx'ın belirttiği gibi, ortalama kârın oluşum sürecinde sermaye birikiminin kısa vadeli hesaplarına dayalı bir hareketlilik doğal kaynakları sömürmek açısından gelecek kuşaklar için de sürdürülebilir bir ekonomi politikasıyla çelişmektedir.⁴³

Ama tek tek tarım ürünlerinin yetiştirilmesinin piyasa fiyatlarındaki dalgalanmalara bağımlılığı ve bu yetiştiriciliğin fiyat dalgalanmalarıyla birlikte durmadan değişmesi, kapitalist üretimin bir sonraki parasal kazançtan başka hiçbir şeyi gözetmeyen tüm ruhu birbirlerini izleyen insan kuşaklarının tüm sürekli yaşamsal gereksinimlerini yönetmesi gereken tarımla çelişir. Yalnızca, özel mülkiyet değil devlet idaresi altında bulundukları durumlarda, zaman zaman bir ölçüde ortak çıkarlara uygun şe-

38 Karl Marx, *Kapital Cilt:2*, Çev: Mehmet Selik ve Nail Satılğan, Yordam Kitap, 2012, s. 233.

39 “Kâr güdümlü sermaye sistemi, doğal süreçleri ve döngüleri bozduğu gibi, genel sağlığı, bedensel metabolizmayı ve uzun ömürlülüğü baltalayan bedensel yarıklar da yaratır. Bu nedenle kapitalizm insan varoluşunun mutlak bir ön koşulu olan bir dizi “biyolojik ihtiyacı” ihlal etmektedir.” Bkz. John Bellamy Foster-Brett Clark, *The Robbery of Nature*, *Monthly Review*, 2018, <https://tinyurl.com/yxarxabm>.

40 Ross M. Welch, “Biotechnology, Biofortification, and Global Health”, 2006, <https://tinyurl.com/y7hfa537>.

41 FoodTank, “New Report: Trillions of Dollars Lost to Health Impacts of Industrial Food Systems”, 2017, <https://tinyurl.com/ybn3rxjd>.

42 Marx çok sayıda sermaye genellik düzeyi kapsamında sermaye ile ücretli emek arasındaki ilişkinin sermayenin farklı fraksiyonları ve birimleri arasındaki rekabet çerçevesinde nasıl bir biçim aldığını analiz etmiştir. Kapitalizmin görünüm biçimleri kapitalizmin dışsal ve olumsal koşullarının bütünlüğüdür. Bu anlamda sermayeler arası rekabet ilişkisi sermaye ile ücretli emek arasındaki ilişkinin kendini dışavurduğu gibi aynı zamanda onu çarpıtmaktadır da.

43 Esther Boere ve ark., “Effect of Output Price Volatility on Agricultural Land Use”, 2015, <https://tinyurl.com/y8ab5val>

kilde yönetilebilen ormanlık alanlar, bu konuda çarpıcı bir örnek oluşturur.⁴⁴

Kapitalizmde çok sayıda sermaye genellik düzeyinde sermayenin organik bileşimini artırmaya meyilli olduğu için ortalama kâr oranı düşme eğilimindedir. Kapitalizm çevresel dışsallıklar yaratarak ekolojik dengeyi bozduğu gibi, o dışsallıklardan birikim krizlerinde ekonomik anlamda da etkilenmektedir.⁴⁵ Keza çevreye verilen zarar hammadde maliyetlerini de arttırmakta ve mutlak toprak rantını ortalama kâr aleyhine yükseltmektedir. Hammadde maliyetleri yukarıda saydığımız sebeplerden ötürü hem sabit hem dolaşan değişmeyen sermaye öğelerini pahalandırmaktadır. Doğanın tahribatının giderek artması, sermayenin ucuzlaması ve artı değer oranının yükselmesi gibi kâr oranının düşme eğilimine karşı koyan eğilimleri devre dışı bırakmaktadır. Hammadde değerlerindeki yükselme eğilimi hem ücretleri hem de sermayenin organik bileşimini arttırır ve ortalama kâr oranını düşüren *ek bir faktör* haline gelir.

Bu durum Marx'ın birikim krizlerinde doğal sınırların izin verdiği hammadde arzı ve sermayenin hammadde talebinin arasındaki uçurumun büyüme eğilimine dönük tespitini daha da geçerli hâle getirmektedir. 2000 yılından bu yana metal fiyatları %176, kauçuk fiyatları %350 ve enerji fiyatları %260 artmıştır. Gıda fiyatları 1990 ile 1999 arasında %7,7, 2000 ile 2012 arasında %22,4 oranında artmıştır. Bazı tahminler, 2030 yılına kadar küresel gıda fiyatlarında %120-180 oranında potansiyel bir artışa işaret etmektedir.⁴⁶ Marx'ın belirttiği gibi bu durum kâr oranları üzerinde ekstra bir baskı oluşturmaktadır:

Kapitalist üretim ne kadar gelişkinse ve dolayısıyla değişmez sermayenin makinelerden vb. oluşan bölümünün birdenbire ve kalıcı bir şekilde büyütülmesinin araçları ne kadar çoksa, birikim (özellikle gönenç dönemlerinde olduğu üzere) ne kadar hızlıysa, makinelerin ve diğer sabit sermaye öğelerinin görelî aşırı üretimi o kadar büyük, bitkisel ve hayvansal ham maddelerin görelî eksik üretimi o kadar sık, bunların fiyatlarının daha önce tarif edilmiş olan yükselişi ve ona karşılık gelen geri tepme o kadar belirgindir. Dolayısıyla, yeniden üretim sürecinin temel öğelerinden birinin fiyatındaki şiddetli dalgalanmalardan kaynaklanan sarsıntılar o kadar sıklaşır.⁴⁷

44 Karl Marx, *Kapital Cilt:3*, Çev: Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Kitap, 2015, s. 616.

45 Ekolojik krizin yüklediği maliyetlerin şiddetlendirdiği bu krizlerden sermaye uzun vadede sermayenin organik bileşimini daha da yükselterek, ekolojik krizi daha da şiddetlendirecek biçimde çıkmaya çalışmaktadır. Yani ekonomik kriz sermaye birikiminin zorunlu bir uğraşı olarak sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasına zemin hazırlayarak ekolojik tahribatı şiddetlendirmektedir. Yazı dizisinin ilkinde bahsettiğimiz Marx'ın erken dönem eserlerinde felsefi düzeyde ele aldığı yabancılaşma biçimleri olarak birbirleriyle dolayımlanmış insan-doğa ile insan-insan ilişkilerinin birbirilerini nasıl ürettiğini Marx olgunluk eseri *Kapital*'de bilimsel şekilde temellendirmiştir. Doğa üzerinde kontrol sağlayamamak toplum üzerindeki kontrolümüzü, toplum üzerinde kontrol sağlayamamak doğa üzerindeki kontrolümüzü engellemektedir.

46 UNEP, "Decoupling 2: Technologies, Opportunities and Policy Options", 2014, <https://tinyurl.com/yboo98vl>.

47 Karl Marx, *Kapital Cilt:3*, s. 127-128.

Hammaddenin yeniden üretimi yalnızca kendisine verilen emeğe değil, bu emeğin doğal koşullarla kayıtlı üretkenliğine bağlı olduğundan, hacminin aynı nicelikteki emeğin ürettiği ürün miktarının (kötü hasadın sonucu olarak) azalması mümkündür. Bu yüzden hammaddenin değeri yükselir; hacmi azalır, bir başka deyişle, üretimi eski ölçeğinde sürdürmek için sermayenin çeşitli oluşturuvcu kısımlarına yeniden dönüştürülmesi gereken paranın oransal ilişkileri alt üst olur[...] Sabit sermayenin değeri değişken sermayeye oranla artmış olduğundan ve daha az değişken sermaye kullanıldığından kâr oranı düşer.⁴⁸

d) Kapitalizmin temel çelişkisi ve ekoloji

Kâr oranlarının düşme eğilimi ekonomik krizlerin zorunlu olarak ortaya çıkmasının altında yatan nedendir. Kapitalist iş çevrimlerinde ekonomik krizler her defasında daha şiddetli bir şekilde belirmektedir. Ekonomik krizlerin gittikçe şiddetlenme eğilimi çerçevesinde sermayenin organik bileşiminin yükselme eğilimi ekolojiye, kâr oranlarının düşme eğilimi ise ekonomiye gittikçe daha büyük zararlar vermektedir.⁴⁹ Doğal kaynakların doğal üretici güçler olarak tükenmesi pahasına toplumsal üretken bir güç olarak teknoloji yoluyla işgücü verimliliğinde sağlanan gelişmeler, belli bir ana kadar bir bütün olarak üretici güçleri geliştirmiştir. Fakat mantıksal olarak ekolojik kriz büyüdükçe doğal ve toplumsal üretici güçlerin bir bütün olarak gelişiminin uzun vadede çan eğrisi şeklinde azalacağını kabul etmemiz gerekmektedir. Teknolojik üretkenlik ne kadar artarsa artsın, doğal kaynaklardaki ciddi bir azalma veya tükeniş üretici güçlerin gerilemesi anlamına gelecektir. Dolayısıyla, üretimin doğal ve sosyal güçleri arasında, birinin kısa vadede diğeri pahasına gelişebileceği, ancak her ikisinin de uzun vadede kapitalist üretim ilişkileri içinde azalabileceği çelişkili bir birlik vardır.

Fakat ekolojik krizin ek bir faktör olarak daha da şiddetlendirdiği ortalama kâr oranının düşme eğilimi yasası kapitalizmin temel çelişkisi değil, o çelişkiyi açığa vuran olgudur. Marx'ın düşüncesine göre kapitalizmin temel çelişkisi ise kâr için üretimle ekolojik krizin karşılanmalarını gittikçe zorlaştırdıkları insan ihtiyaçları için üretim gerekliliği arasındadır.⁵⁰ Bu çelişkinin anlamı kapitalizmin özgül nüfus yasası bağlamında değer üretiminin nüfusun sağlıklı bir biçimde yeniden üretimi için ihtiyaç duyulan gerekli kullanım değerleri üretimiyle bağdaşmamasıdır.⁵¹ Üretimin toplumsal karakteri ve mülk edinmenin kapitalist biçimi arasındaki çelişki metada içerilen kullanım değeri ile değer arasındaki çelişkinin aldığı en olgun biçim olarak ancak proletaryanın toplumsal mülkiyet temelinde planlı kullanım değerleri üretimi

48 Aktaran Paul Burkett, a.g.y. s.147.

49 Kapitalizmde ekonomik refah ekolojik yıkım pahasına, ekolojik refah ise ekonomik yıkım pahasına gerçekleşmektedir. İş çevrimlerinin canlanma dönemlerinde ekonomik refah ekolojik yıkım pahasına gerçekleşirken, bunalım evrelerinde doğa biraz olsun kendine gelirken, bu sefer ekonomi can çekmektedir.

50 A.g.y., s. 217-230.

51 Nüfus kuramı açısından Marx'ın Malthus'a dönük eleştirisi ve kapitalizmin özgül nüfus yasasına dönük Marx'ın fikirlerinin sistematik bir yorumu için bakınız: John Bellamy Foster, *Marx'ın Ekolojisi: Materyalizm ve Doğa*, çev: Ercüment Özkaya, Epos Yayınları, 2001, s.152-157,195-213.

ile çözülebilir. Bu temelde ekoloji ile kapitalist ekonomi arasındaki çelişkinin çözümünü de bu noktada aramak gerekmektedir. Ekolojik kriz sadece kapitalist birikim üzerindeki etkileri itibarıyla değil, bir potansiyel olarak komünist toplumun ön koşulları da dâhil olmak üzere insanlığın ve hayatın geleceğini de tehdit eden bir olgu olarak görülmelidir.

Nitekim yaşadığımız pandemi krizinde de sosyalist çevreler haklı olarak bir yandan hastalığın etkisi itibarıyla bu kadar olumsuz sonuçlar doğurması nedeniyle kapitalizmi eleştirirken, öte yandan hastalığın ortaya çıkma nedeni olarak da kapitalizmin ciddi bir rol oynadığı yönünde tezler ileri sürmektedirler.⁵² Foster ve Suwandi şöyle belirtmektedirler:

Hızlı ormansızlaşma ve vahşi kuşların ve diğer vahşi yaşamın endüstriyel hayvan üretimiyle kaotik karışımı -ıslak pazarlar da dahil- ile birleşen devasa domuz besleme yerleri ve geniş kümes hayvanı çiftlikleri de dahil olmak üzere, genetik olarak benzer evcil hayvanların monokültürlerinden oluşan açık deniz çiftçiliği SARS, MERS, Ebola, H1N1, H5N1 ve şimdi SARS-CoV-2 gibi yeni ölümcül patojenlerin yayılma koşullarını yaratmıştır. Dünya çapında yarım milyondan fazla insan H1N1'den öldü, SARS-CoV-2'den ölümler muhtemelen bunu çok aşacak.⁵³

Kapitalizmin üçüncü büyük depresyonunu yaşarken karşılaştığımız COVID-19 pandemisi, bu yazıda savunulan ekoloji ile kapitalist ekonomi arasındaki diyalektik etkileşime dönük tezimizi doğrulamaktadır. Pandemi nedeniyle şu ana kadar 850.000'in üzerinde insan hayatını kaybetmiştir.⁵⁴ Yapılan bir araştırmada pandeminin küresel ekonomik maliyetinin 5 yılda 82 trilyon dolarlık bir rakamı bulabileceği tahmin edilmektedir.⁵⁵ Yani zaten kendi içsel çelişkili eğilimleri çerçevesinde üçüncü büyük depresyonu yaşayan kapitalizmin doğada yarattığı tahribat ona hem ekolojik hem ekonomik maliyetlerle geri dönmekte ve içinde bulunduğu krizi şiddetlendirmektedir. Hastalık yayıldıkça kâr oranları daha da düşmekte, kâr oranları düştükçe gerekli önlemler askıya alınıp hastalığın daha da yayılmasının zemini hazırlanmaktadır.⁵⁶ Bu anlamda insanlığın önündeki gerçek bekâ sorununun kapitalizmden kurtulmak olduğu bir kere daha kesinlik kazanmıştır.⁵⁷

52 Yaşanan epidemiyolojik kriz ekoloji ile ekonomi arasındaki karşılıklı etkileşimi doğruladığı ölçüde Batı Marksizmi'nin dışladığı "doğanın diyalektiği"nin Marksizm açısından ne kadar önemli olduğunu göstermiştir.

53 John Bellamy Foster-Intan Suwandi, "COVID-19 and Catastrophe Capitalism: Commodity Chains and Ecological-Epidemiological-Economic Crises", *Monthly Review*, vol: 72, no:2, Haziran 2020, <https://tinyurl.com/y7xjmj7m> (çeviri bize ait). Konuyla ilgili başka bir makale için Bkz: Sagar Sanyal, "COVID-19, Marxism, and the Metabolic Rift", *MR Online*, 2020, <https://tinyurl.com/y6n6h74h>.

54 <https://www.worldometers.info/coronavirus/>.

55 Shalini Nagarajan, "The Corona Virus Pandemic Could Cost the Global Economy a Nightmarish \$82 trillion over 5 years, a Cambridge Study Warns", 2020, <https://tinyurl.com/y8tm7lct>.

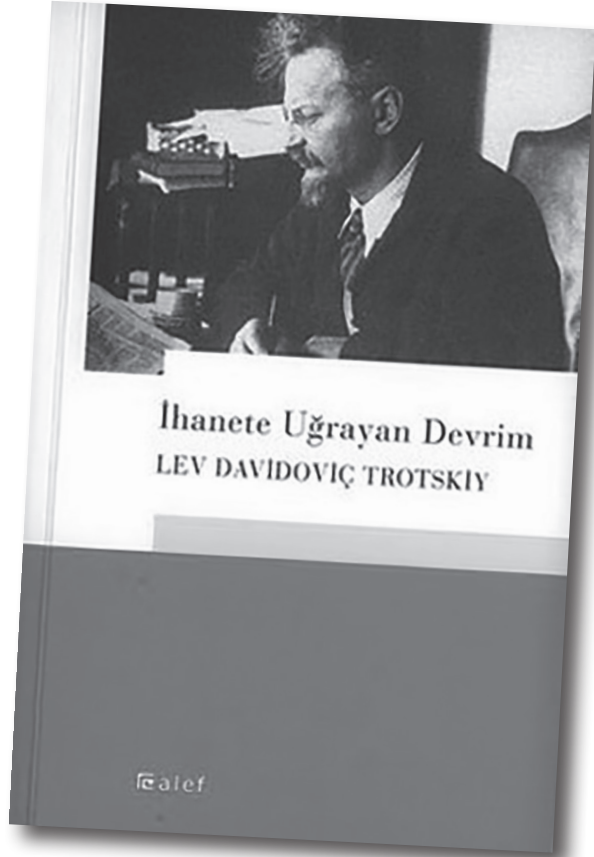
56 Coronavirus: the Economic Impact, UNIDO, 2020 <https://tinyurl.com/y3a48mq7>.

57 Yazı dizisinin üçüncü yazısında "Marx'ın Ekoloji Anlayışının Siyasi İçerimleri" incelenecektir.

Kitap Tanıtımı

İhanete Uğrayan Devrim

*İhanete
Uğrayan Devrim*
Lev Davidoviç
Trotskiy,
Alef Yayınevi

1917 Ekim Devrimi gerek yapılışı gerek ortaya çıkarmış olduğu düzenin yıkılışıyla XX. yüzyılın en önemli olayıdır. Elinizdeki kitabın yazarı Lev Davidoviç Trotskiy ise bu devrimin V. İ. Lenin'den sonra ikinci büyük önderidir. Ekim Devrimi'ni anlamadan XX. yüzyılı anlamak nasıl mümkün değilse, Trotskiy'i, özellikle onun kitap boyutundaki son yapıtı olması dolayısıyla bir "siyasi vasiyet" nitelemesini hak eden İhanete Uğrayan Devrim'i okumadan, Ekim Devrimi'ni, hele onun kapitalizm ile sosyalizm arasında "iki arada bir derede" kalışını, nihayet iktidara getirmiş olduğu sınıfın ayrıcalıklı bir kastının öncülüğünde kapitalizme geri döndürülüşünü anlamak da mümkün değildir.

Karl Korsch ve György Lukács'ın Engels Eleştirilerinin Zemini

Alper Öztaş

Engels'in yönteminin, Marx'ın yönteminden farklı olduğuna dair saptamalar sıkça yapılır. Engels, Marx'ın fikirlerini ve tarihsel materyalizmi mekanikleştirmekle, kabalaştırmakla suçlanır. Engels'in pozitif bilimleri tarihsel materyalizm ekseninde inceleme çabasının, epistemolojiyi, diyalektik olmaktan çıkartarak kaba materyalist hale sokan bir yaklaşım olduğu dile getirilir. Engels'in, gerçeğin bilgisine yönelik söylediği ve pratiği eksen alan açıklamalarının, bilginin oluşumunu hiçleştiren ve gerçeğin algısını kaba materyalist bir anlayışa sürükleyen örnekler olduğu bile söylenir.

Çalışma şekilleri ve işbirliklerinin boyutu düşünüldüğünde, böyle bir yöntemsel farklılaşmanın, Marx ve Engels arasında oluşamayacağı açık olmakla birlikte bu yazıda bu noktadan hareket etmeyeceğiz. Yazımızda, Engels'i yöntemsel olarak eleştirenlerin, neden böyle bir eleştiri yapmak durumunda kaldıklarının kuramsal sebeplerine eğilmeye çalışacağız. Marx ve Engels'in durduğu diyalektik tarihsel materyalist zeminden ayrılmanın birçok farklı kuramsal biçimi vardır. Her ayrı kuramsal biçimin Marksizm eleştirisi de, bu eleştirilere verilecek yanıtlar da elbette farklı olacaktır. Engels'e yöneltilen eleştirilerin de kuramsal düzlemlerine göre sınıflandırılmaları ve bu eksende incelenmeleri en doğru yol olacaktır. Ancak makalemizin sınırlarını aştığı için bu konuya girmeyeceğiz. Makalemizde, Korsch ve Lukács'ın Engels eleştirilerinin ortak yaklaşımı için bir genel bakış sağlamaya ve bu genel perspektifi örnekleyen alıntılarla kuramsal düzeyde bir tartışma zemini oluşturulmaya çalışılmıştır.

Marx'ın, Hegel'in nesnel idealist kuramını eleştirel bir şekilde aşan tarihsel materyalizminin anlaşılması için, bu tartışmaların ve bu tartışmaların terminolojisinin bir miktar bilinmesi gerekmektedir. Yazının başında, bunun gereğini ifade eden Lenin ve Engels'ten alıntılar bulacaksınız. Devamında, Hegel'in düşüncüyü getirdiği noktayı gerçek anlamda kavramadan Marksist düşünsel düzleme geçilemeyeceği, tersine Kant düzlemine düşüleceği saptanmaktadır. Bu saptama sonrasında da Hegel'in ve Kant'ın düşünsel düzeyleri arasındaki farklar konu edilmektedir. Bir makale sınırlarında yürütülen bu kuramsal tartışma sonrasında da, söylediklerimize bir miktar açıklık getirmek için, Karl Korsch ve György Lukacs'dan bu zemine dair örnekler sunulmuştur. Günümüzde birçok Engels eleştirisi olduğu halde, Korsch ve Lukacs gibi nispeten eski yazarların seçilmesinin sebebi ise, bu yazarların eleştirilerinin ve düşünsel yapılarının günümüzle karşılaştırılamayacak denli derin olmasıdır. Bu derinlik bize, Engels eleştirilerinin kaynağının, Hegel'e yükselemeyen düşüncenin Kant'a gerilemesinin kaçınılmaz sonucu olduğunu açıklıkla göstermektedir.

Hegel'i anlamak gerekli midir?

Hegel'in diyalektik nesnel idealizminin eleştirilerek aşılması, doğal olarak öncelikle Hegel'in anlaşılmasını gerektirir. Bu nokta Lenin tarafından, kimilerince abartılı bulunan biçimlerde ifade edilmiştir. Lenin, 1914–1916 yılları arasında yazdığı notları içeren *Felsefe Defterleri*'nde “Hegel'in Mantık'ının tümü iyice incelenmeksizin ve anlaşılmaksızın, Marx'ın ‘Kapital’ini ve özellikle de ‘Kapital’in bölüm 1’ini bütünüyle anlamak olanaksızdır. Şu hâlde hiçbir **marksist**, ondan ½ yüzyıl sonra bile, Marx'ı anlamış değildir!!”¹ demiştir. Lenin bu fikrini devrimden sonra da korumuş ve 1922 yılındaki “Militan Materyalizmin Önemi Üzerine” adlı makalesinde Hegel'in ve onun diyalektiğinin çalışılması gerektiği konusuna değinmiştir. Makalenin yayınlandığı *Marksizmin Bayrağı Altında* dergisinin redaktörlerini ve çalışanlarını da “bir tür ‘Hegelci Diyalektiğin Materyalist Dostları Derneği’”² olmaları gereği konusunda uyarmıştır.

Lenin'in, Hegel çalışmasının zorunluluğunun üzerinde ısrarla durmasının bir açıklamasını da *Materyalizm ve Ampiryokritisizm* kitabında bulabiliriz.

Otuz yıl sonra, *Kapital*'in birinci cildinin ikinci baskısının sonsözünde Marx, aynı açıklık ve kesinlikle kendi materyalizmini Hegel'in idealizminin, yani en gelişmiş, en tutarlı idealizmin karşısına koyuyordu; komtçu “olguculuğu” horlayarak bir yana itiyordu ve Hegel'i yıktıklarını sanıp da, gerçekte, Hegel–öncesi Kant ve Hume'ün yanılğlarını yinelemekten başka bir şey yapmayan çağdaş filozofları zavallı taklitçiler diye niteliyordu.³

Lenin'in bahsettiği komtçu olguculuk, günümüzde de yaygın kabul gören

1 V. İ. Lenin, *Felsefe Defterleri*, çev. Attila Tokatlı, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1976, s. 146.

2 V. İ. Lenin, *Seçme Eserler* – 11. Cilt, çev. Süheyla Kaya, İsmail Yarkin, İstanbul: İnter Yayınları, 1997, s. 92.

3 V. İ. Lenin, *Materyalizm ve Ampiryokritisizm*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları: Ankara, 1993, s. 377.

Auguste Comte'un pozitivistizmidir. Lenin, Hegel'in anlaşılmasını ve sonra da, Marx'ın, Hegel idealizminin karşısında konumlandığı noktaya ulaşarak, Hegel'in aşılmasını ısrarla öneriyor. Hegel'in anlaşılammaması, Marx'ın, Hegel'i eleştirerek aşan kuramsal düzlemini de anlaşılmaaz kılar. Hegel'in anlaşılmaadığı kuramsal zemin, Kant'a ve Hume'a gerilemek zorunda kalacaktır.

Bu nedenle Engels'in yöntemini eleştirmek için de, sahiplenmek için de, öncelikle Hegel ile Kant düşüncelerinin farkını ana hatlarıyla da olsa tartışmak gerekmektedir. Aksi takdirde, kendimizi, Lenin'in dediğı gibi "Hegel'i yıktığını sanıp da, gerçekte, Hegel-öncesi Kant ve Hume'un yanılgılarını yinelemekten başka bir şey yapmayan" kişiler olarak, dolayısıyla da Engels'i sağdan eleştiren materyalistler olarak bulabiliriz.

Engels'in düşünsel zemini

Engels "her felsefenin ve özellikle modern felsefenin büyük temel sorunu, düşüncenin varlık ile ilişkisi sorunudur"⁴ der ve düşüncüyü esas öge olarak gören idealist kamp ile, varlığı esas öge olarak gören materyalist kamp arasındaki ayrımdan bahseder. Ancak temel sorun, hangi kamp seçilirse seçilsin bitmemiştir. Engels şöyle devam eder:

... ama düşüncenin varlıkla ilişkisi sorununun bir başka yönü daha vardır: bizim çevremizdeki dünya hakkındaki düşüncelerimiz ile bizzat bu dünya arasında nasıl bir bağıntı vardır? Bizim düşüncelerimiz gerçek dünyayı bilebilecek durumda mıdır? Gerçek dünyaya değgin tasarımlarımızda ve kavramlarımızda gerçekliğin doğru bir yansımasını verebilir miyiz?⁵

Bu soruya Hegel, nesnel idealist bir yaklaşımla da olsa evet cevabını verir. Bu cevabın anlaşılıp, sonra da eleştirel şekilde aşılması, yani ayakları üzerine oturtulması ile oluşan tarihsel materyalizm zeminindeki Marx'ın ve Engels'in cevapları da evettir. "Ama daha bir dizi başka filozof da vardır ki, dünyayı bilmenin, ya da en azından dünyanın tüketici bilgisinin olanaklı olup olmadığını sorgularlar. Modernler arasında Hume ve Kant bunlardandır".⁶ Engels bu saptamaları yaptıktan sonra da "bu görüş tarzını çürütmek üzere söyleneceklerin özü, idealist görüş açısından olanaklı olduğu ölçüde, daha önce Hegel tarafından söylenmiştir" der. Dünyayı bilmenin olanaklı olmadığı yönlü Kant ve Hume yaklaşımının "en çarpıcı çürütmesi, bütün öteki saplantılarda olduğu gibi, pratiktir, özellikle deneyim ve sanayidir" diye de ekler. Engels bunu, Kant'ın dünyayı bilmenin olanaksızlığı üzerinden oluşturduğu kendinde-şey'ine karşı söylediğini belirtir ve örnekler sunar. Engels, Almanya'da yeni-Kantçıların, İngiltere'de de bilinemezci Hume düşüncesinin, çürütölmüş olmalarına karşın yeniden canlandırılmaya çalışıldığını söyleyip, bu geriye gidişe dikkat çeker.

4 Friedrich Engels, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları: Ankara, s. 20.

5 A.g.y., s. 22.

6 A.g.y., s. 22.

Engels'in bu saptamasına günümüzde de katılmak mümkündür. Pozitivizmin ve en sığ Kantçılığın, günümüzdeki düşünsel düzlemin yaygın kabulleri olduklarını söyleyebiliriz. Bu saptamamızı açmak ve Engels'e yöneltilen eleştirileri tartışabilmek için, öncelikle Hegel'in, Kant'ı çürütmesinin satırbaşlarını gözden geçirmek yararlı olacaktır.

Kant'ı aşan Hegel

Engels'in; "gerçek dünyaya değgin tasarımlarımızda ve kavramlarımızda gerçekliğin doğru bir yansısını verebilir miyiz?" sorusunu cevaplamak için önce bu soruyu bir başka şekilde soralım. İnsan, gerçek dünyaya değgin tasarımlarını (duyu belirlilikleri) ve bu tasarımlarla birlikte kavramlarını (bilinç-biçimlerini, kategorilerini) nasıl oluşturur?

Hegel, *Mantık Bilimi (Küçük Mantık)* diye bilinen kitabının girişinde bu soruya verilmiş cevapların tarihsel bir dökümünü yapar. İnsanın nesnel dünyaya dair düşüncelerini nasıl oluşturduğuna dair kısa ancak çok açıklayıcı bir bölüm sunar. İnsanın, gerçek dünyaya değgin tasarımlarının (duyu belirliliklerinin) ve bu tasarımlarla birlikte kavramlarının (kategorilerinin, yargı ve tasarımlarının) oluşma şeklini açıklayan üç temel tutum olduğundan bahseder. Düşüncenin nesnellığe karşı tutumları olarak ifade edilen bu tutumlardan birisi "üzerine düşünme yoluyla Gerçeklik bilinebilir ve nesneler gerçekten oldukları gibi bilincin önüne getirilebilirler inancını kapsar".⁷ Bu tutum, düşüncenin, gerçekliğe doğrudan yöneldiğini ve duyular ile kavramların "içeriklerini kendi içinden bir düşünce içeriği olarak yeniden üreterek" gerçekliğe ulaşılabilirliğini öne sürer. Bu düşünce şekline göre, nesnelerin duyumsanan belirlilikleri, bilincin nesnelere yönelmesiyle onlardan edinilebiliyor ve bu içerik bilinçte nesnenin kavramını oluşturabiliyordur. Hegel'in, "düşünce-belirlenimlerini şeylerin temel-belirlenimleri olarak gör(en); var olan her şeyin düşünülmüş olmakla kendinde bilinebilir olduğunu varsayan"⁸ bu düşünce şeklini çok doğru olarak Metafizik başlığı altında incelemiş olması bizi düşündürmelidir. Çünkü bu düşünce günümüz çoğunluğu için yanlış değildir, hatta çoğu için gayet bilimsel olup metafizik de değildir. Oysa, duyuların içeriklerinin nesnelerden doğrudan edinildiği ve duyum kategorilerinin tartışılmadığı bir düşünce şeklidir bu. Kavramlara da, bu duyu içeriklerine soyut genel yüklemeler bağlanarak, koşaçlı cümleler kurarak ulaşıldığı düşünülür. "Jean bir insandır, Medor bir köpektir"⁹ gibi bir koşaçlı cümle oluşturulduğunda, tikel bir Medor'un, duyumsanan soyut belirlenimler ile, tümel ve soyut bir köpek kavramına bağlanabildiği düşünülür. Oysa, düşüncenin en basit önermesi olarak oluşturulan bu koşaçlı cümlelerde, tikeli tümele taşıyan belirlenimlerinin neler olduğu ve bu belirlenimlerin kaynağı açıklanmalıdır. Üstelik tikellerin soyut genellenmesi ile oluştuğu düşünülen tümelin, tikellerin algılanma sürecinde bile olması gerekmesi de açıklama gerektirmektedir. Köpek kavramı dışında bir Medor, bilinmek bir yana algılanamazdı bile. Lenin'in dediği gibi "*Diyalektik* (Hegel'in dahice belirtmiş

⁷ Hegel, *Mantık Bilimi (Küçük Mantık)*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 2004, s. 93.

⁸ A.g.y., s. 93.

⁹ Lenin, *Felsefe Defterleri*, a.g.y., s. 305.

olduğu gibi) zaten daha burada vardır; **tikel, genel'dir**".¹⁰

Metafizik olarak, üzerine düşündüğümüz gerçekliği bilebiliriz yaklaşımını bir miktar değiştirerek, üzerine düşündüğümüzü değil de, deneyimimizin konusu olan gerçekliği bilebiliriz şekline çevirmek sorunu çözmek için yeterli olabilir mi? Bilgimizin kaynağının duyularımızın ve deneyimlerimizin dışında aranamayacağı açıktır. Ancak burada açıklamamız gereken iki nokta ortaya çıkar: Duyum nedir, deneyim nedir? Ampirizm, tüm bilginin deneyimlerimize ve duyularımıza dayandığını söylerken haklıdır, ancak bu deneyimi ve duyumu tarif ederken yanlıştır. Bu yanlış ampirizmi, Hume bilinemezçiliğine taşıyacaktır.

Bilimsel görgücülüğün (ampirizmin) her zaman işleyen temel alanışı Özdek (madde), Kuvvet, ve bundan başka Bir, Çok, Evrensellik, ve giderek Sonsuz vb. gibi metafiziksel kategorileri sürekli olarak kullanması, ve dahası böyle kategorilerin izinde daha öte çıkarsamalara ilerlemesi, böylelikle tasım biçimini kabul ederek uygulamasıdır; ve tüm bunlarda bilmediği şey metafiziği kapsadığı ve izlediği ve o kategorileri ve birleşmelerini bütünüyle eleştirel-olmayan ve bilinçsiz bir yolla kullandığı olgusudur.¹¹

Metafizik gibi ampirizm de, duyuların belirliliklerini, bilinç biçimlerini, kategorileri nereden geldiklerini sormadan kullanır. Duyum ve deneyimleri tarif edişi de, iki bilinmezlik noktası yaratır. Birinci nokta, her duyu algısının, gerçekliğin bir kırılımı ile oluşacağı görüşüdür ki, bu, gerçekliğin olduğu gibi bilinmeyeceği, duyumumuzun özgün bir kırılımı olarak oluşacağı anlamına gelir. İkinci nokta, kategorileri tariflenmemiş bir deneyim, deneyimlenen olgu ve fenomenleri, art arda gerçekleştirilen tekil gözlemler haline getirecektir. Sonsuz gerçeklik karşısında, sonlu deneyim asla tamamlanamayacağından, ulaşıldığı düşünülen tüm evrensel kavramlar, eksik tümevarımın yarattığı bu bilinmezliği taşıyacaktır. "Medor bir köpektir" önermesindeki köpek kavramına, Medor ve o güne kadar duyumsadığımız tüm tikel köpeklerin soyut bir genellemesi olarak ulaştığımız düşüncesi, bizi, deneyimlerimizin sonluluğu ve kavramın sonsuzluğu çelişkisine götürecektir. Bu kavram anlayışına göre, duyumsadığımız her yeni tikel köpeğin, köpek kavramımızla uyuşmayan bir belirleniminin olması ihtimali vardır. Bu ihtimal köpek kavramımızın asla tam olarak gerçeği ifade edemeyeceği sonucuna varacaktır.

Bilinç-biçimlerini, kategorilerin kaynağını görmeyen ampirizmin, sayılamayacak denli çok deneyim üzerinden evrensel kavram inşa çabasını Hegel şöyle eleştirir:

deneyim pek çok, belki de sayılamayacak denli çok benzer algı sunar; ama evrensellik gene de büyük bir çokluktan bütünüyle başka bir şeydir. Benzer olarak, deneyim hiç kuşkusuz ardışıklık gösteren başkalaşımların ya da bitişiklik gösteren nesnelerin algılarını da sunar; ama bir zorunluluk bağlantısı vermekten uzaktır.

¹⁰ A.g.y., s. 305.

¹¹ Hegel, *Mantık Bilimi (Küçük Mantık)*, a.g.y., s. 105.

Eğer bu durumda algının Gerçeklik olarak geçerli olanın temeli kalması gerekirse, o zaman evrensellik ve zorunluluk aklanmamış bir şey olarak, öznel bir olumsallık ya da salt bir alışkanlık olarak görüneceklerdir ki içeriği şöyle ya da böyle olmuş olabilir.¹²

Hegel, Hume'un kaçınılmaz olarak oluşan kuşkuculuğunu da bu yanılgıya bağlar; “onun kuşkuculuğu görgül olanın, duygunun ve sezginin gerçekliğini temel olarak aldı ve duyusal algı yoluyla aklanmış olmamaları zemininde evrensel belirlenim ve yasalara karşı çıktı”.¹³

Kant da “deneyimi biricik bilgi kaynağı olarak almada görgücülük (ampirizm) ile ortaktır, ama bu bilgileri gerçeklikler olarak değil, tersine salt görüngülerin bilgileri olarak geçerli sayar”.¹⁴ Ampirizmin deneyimde, evrensellik ile zorunluluğu bulamamasının tersine Kant “deneyim denilen şeyde evrensellik ve zorunluğun da eşit ölçüde özsel belirlenimler olarak bulundukları olgusu üzerinde diretir. Çünkü bu öge, genel olarak deneyimden gelmediği için düşüncenin kendiliğindenliğine özgü ya da a priori”.¹⁵ Bu noktada, ampirizmin ya da metafiziğin hiç konu edinmediği ama kullandığı bir şeyle, Kant'ta karşılaşmaktayız: düşünce–belirlenimleri. Metafiziğin ve ampirizmin düşüncenin kendisinde ya da nesnelerde dolayısız bulunduğu ve hiç tartışmadan kullandığı bu belirlenimler, düşünce–belirlenimleri ya da kısaca kategoriler, Kant için tartışma konusu olmuştur. Kant'ın metafiziğini ve ampirizmi aşan ve Hegel'i hazırlayan yönünü bu oluşturur.

Kant öncesi tartışma konusu olmadan kullanılan “kategoriler yoluyla ki yalın algı nesnelliğe, deneyime yükseltilir”.¹⁶ Kant için, kategoriler salt bize aittirler yani bilinç içidirler. Bu kategorilerin kaynakları da a priori'dir yani algı ve deneyime önsel bir varoluştur. Bu a priori kategorilerin doğal bir sonucu olarak, Kant için, bilgilerimizin ve duyularımızın konusu olan gerçek şeylere ait bilgimiz sadece görüngüler olarak var olur. İnsan, bilinç içi a priori kategorileri ile görüngülere ulaşırken, bilginin konusunun, insanın bilinci dışında bir öte yanı, bir kendinde hali hep var olacaktır.

Kant'ta “düşünce öyle bir yolla anlaşılır ki, öznel ve en son üstesinden gelinemez belirlenimi soyut evrensellik ya da biçimsel özdeşliktir; düşünce böylece kendi içinde somut evrensellik olan Gerçeklik ile karşıtlık içinde koyulur”.¹⁷ Kendinden öncekilerin aksine kategorileri gören ve onları düşüncenin konusu haline getiren Kant, tüm bu olumlu yönüne rağmen “düşüncenin Us olan bu en yüksek belirleniminde kategoriler(i) irdeleme altına”¹⁸ almaz. Bunu yapmak Hegel'e düşecektir.

Hegel'e geçmeden önce, en yüksek düzeyini Kant'ta gördüğümüz bu düşünsel

12 A.g.y., s. 107.

13 A.g.y., s. 108.

14 A.g.y., s. 108.

15 A.g.y., s. 108.

16 A.g.y., s. 113.

17 A.g.y., s. 135.

18 A.g.y., s. 135.

düzlemin bizi getirdiği birkaç noktayı belirginleştirmeye çalışalım. Kant'ın, bilincin teorik işleyişinin biçimleri olan kategorileri, salt bilince ait, a priori yapılar olarak görmesinin bizim tartışacağımız iki sonucu olacaktır. Birincisi bilginiz, bilince ait öznel kategoriler ile işleyip oluşacağı için, bilgi ile bilgi nesnesinin iki ayrı varoluşu ve ayrı hareket yasaları olacaktır. İkinci olarak bilginiz, bilince ait öznel kategoriler yoluyla oluşacağı için, bilgi, nesnesinin tüm bilgisine erişemeyecek ve bilmemizin ilkesel sınırları oluşacaktır. Bilmek, nesnellikle bağını kurmamış, salt bilinç içi kategoriler ve yasalar ile çalışan, öznel bir etkinlik halini alırken, bilincin konusu olan doğa, kendine ait nesnel yasalar ile hareket eden ayrı bir alanı ifade edecektir. Nesnel dünya karşısında, öznel bir etkinlik olarak oluşan bilincin, nesnel dünyanın, bu öznel etkinlikle dönüştürülmüş, bir tür öznel bir mercekten kırılmış diyebileceğimiz şeklini üretmesi dolayısı ile dış gerçekliğin her zaman bir kendinde—madde olan bilinmeyecek yönü kalacaktır. Bu durumda bilginizin, hem ilkesel bir sınırı vardır, hem de bilginizi oluşturan süreçler doğadan farklı çalışır ve farklı yasalara tabidir. Tüm bunlar Kant'ın düşünsel düzlemi içinde yapılmış saptamalardır. Günümüzün, pozitif bilimlerle epistemolojiyi ayrı alanlar olarak görme düşüncesinin, Kant'ın bu düzleminden kaynaklandığı da dikkatli bir bakışla görülebilir.

Hegel, Kant'ı bu noktada durduğu için öznel idealist olarak tarifler. Kant için bildiğimiz şeyler sadece görüngüdür, kendinde—madde ise bu görüngünün bilinemez yanı olarak kalacaktır. Aslında Hegel için de bildiklerimiz görüngüdür ama bu görüngü gerçeği içerir çünkü bu görüngü, bilincin dışındaki bir mutlak bilincin, hem bilinçte hem de nesnel dünyada yabancılaşmış halidir. Bilincimizin dışında, bir başka mutlak bilinç yoktur elbette, ancak Hegel'in bizi getirdiği bu nesnel idealist zemin, Kant'tan çok daha geniş bir bakış sunar. Hegel'in “ilkeleriyle yalnızca insan düşüncesini değil, bilincin dışındaki gerçek dünyayı da düşüncenin yabancılaşmış biçimleri olarak kucaklayan mantık anlayışı”¹⁹, Kantçı bir bakış için kabul edilemezken, Marx'ın yükseleceği zemini oluşturacaktır. Üstelik Hegel için mutlak bilincin yabancılaşması olarak bilincin ve doğanın birliği, doğanın ve bilincin hareketini yani pratiği hem kapsar hem de ölçü olarak alır. Hegel için; “Hayvan gereksinimlerinin doyumu için kullandığı şeyleri dolaysızca bulur; buna karşı insan gereksinimlerini doyuran araçlarla kendi ürettiği ve biçimlendirdiği şeyler olarak ilişkidir. Böylece bu dışsallıkta bile insan kendi kendisi ile ilişkidir”.²⁰ Bu durumu İlyenkov şöyle saptar:

Gerçek şu ki Hegel, Marx'tan önce insanın tinsel durumlarının sözel, sembolik olarak açıklanması alanında insanın gerçekleştirdiği işlemlerin hem gerçekliğinin hem de doğruluğunun kriteri olarak pratiği tam yetkiyle bilinçli bir şekilde mantığın kapsamına sokan tek düşünürdü ve öyle de kaldı.²¹

19 Evald Vasilyeviç İlyenkov, *Diyalektik Mantık*, çev. Alper Birdal, Yazılama Yayınları, İstanbul: 2009, s. 219.

20 Hegel, *Mantık Bilimi (Küçük Mantık)*, a.g.y., s. 90.

21 Evald Vasilyeviç İlyenkov, a.g.y., çev. Alper Birdal, İstanbul: Yazılama Yayınları, 2009, s. 219.

Kant'ta bilincin-biçimleri olarak kategoriler salt akla aitken, Hegel için kategoriler aynı zamanda nesnelliğin bir parçası haline gelmiştir. Hegel, Kant'ın a priori ve bilinç içi gördüğü kategorilerin kaynaklarını araştırmayı mantığın konusu haline getirmiştir. Kant, bilinç içi ve a priori olmakla öznel olan kategoriler ile ulaştığını düşündüğü kavramların, gerçeğin bilgisi olamayacağını ve bu görüngülerin dışında, kendinde-maddenin bilinemez varlığının hep bulunacağını düşünürken, Hegel (elbette nesnel idealizm sınırları içinde) kategorileri, hem bilincin hem nesnel varoluşun ortak belirlenimleri olarak gördüğünden, bilincin kavramlarının, nesnenin özünün bilgisini içerdiğini, kendinde-maddenin de Kant'ın yanılgısı olduğunu bize gösterecektir.

Hegel kategorilerin kaynağını, nesnel idealist bir bakışla, nesnede yabancılaşmış mutlak düşüncenin biçimlerinde bulmuştur. Marx, kategorileri sadece insan aklının içinde gören Kant'ın aksine, Hegel gibi, kategorilerin kaynağını nesnel alanda buluyordu. Ancak bu nesnel alan, Hegel'in mutlak bilinç alanı değildi elbette. Marksizmin, Hegel'i aşan yönünü İlyenkov şöyle açıklar:

Marksizmde “tinin” etkinlik biçimlerinin kendisi (mantığın kategori ve şemaları), insanlığın bilgi ve pratiğinin tarihinin incelenmesinden, yani düşünen insanın (daha doğrusu insanlığın) maddi dünyayı kavraması ve değiştirmesi sürecinden çıkarsanır. Bu bakış açısından mantık, bilginin gelişiminin ve maddi dünyanın toplumsal insan tarafından dönüştürülmesinin evrensel şemalarını açıklayan bir teoriden başkası olamaz. Mantığın kendisi aynı zamanda bilgi teorisidir de; bilgi teorisinin görevlerinin başka herhangi bir şekilde tanımlanması kaçınılmaz olarak Kantçı düşüncenin şu ya da bu biçimine götürecektir.²²

Korsch'un Engels eleştirisi

Gerek Korsch gerek Lukacs, tüm düşünsel bütünlükleri ile eleştirilmeleri Marksist kuram için çok yararlı olacak, derinlikli düşünürlerdir. Ancak bu makale sınırları içinde, onları sadece Engels'i hedef alan sözleri ile tartışmaya çalışacağız. Makalelerinin yazıldığı siyasi ortam ve bu makalelerin neden olduğu politik tartışmalar bizim yazımızın konusu içine girmiyor.

Korsch, makalelerinde Marksizm ve felsefe ilişkisini tartışmaya çalışmıştır. Felsefenin Marksizmden dışlandığını düşündüğü her noktaya eleştirisini yöneltmiştir. Bu nedenle sadece Engels'i değil, Marx'ı ve özellikle Lenin'i kuramsal tutumları yönünden eleştirmiştir. Bizim için önemli olan bir nokta da Korsch'un, Lukacs ile olan kuramsal bağıdır. Korsch, Lukacs'ın teorik yaklaşımlarını desteklemiş ve düşünsel yönden çok yakın olduklarını söylemiştir. Korsch, Lukacs'ın belirgin olarak Engels'i eleştirmesinin aksine, kendisinin böyle bir ayırım yapmadığını belirtmiştir. Korsch'un eleştirisi, Lukacs ve sonrasında diğer Engels eleştirmenlerine teorik zemin sunması anlamında bizim için önem arzeder.

Korsch'u en çok rahatsız eden şey, Marx ve Engels'in yazılarında da dile getirdikleri “felsefenin sona erdiği” veya “felsefenin bittiği” yönlü açıklamalardır. Bizim de ilk anlamamız gereken şey, Korsch'un felsefe derken ne anladığı ve Marx

22 A.g.y., s. 221.

ve Engels'in felsefe derken ne ifade ettiği olmalıdır. Korsch:

Tüm Alman idealist felsefesinin... bu felsefede *teorik olarak bile* daima teoriden fazla bir şey, *felsefeden başka bir şey* olma eğilimi vardı. Bütün öncekiler –Kant, Schelling, Fichte– için karakteristik olan bu eğilimin içinde, dış görünüşe bakılırsa ters yönü tutturmuş gibi görünen Hegel, aslında felsefeye, kendi özgül kuramsal alanını aşan ve belli bir anlamda pratik sayılan görevler yüklüyor ve yakıştırıyordu.²³

diyerek Hegel'in farkını açıklar. Korsch, bir yandan Hegel felsefesinin düşünsel alanı aşan ve pratik alana taşan boyutunu eleştirir. Korsch'a göre, diğer Alman idealistlerinde de olan bu felsefe dışına taşma eğilimi, Hegel'de eğilim olmaktan çıkıp, düşünsel alanın dışına çıkıp nesnel içerikler ifade etmeye başlıyor. Korsch, Hegel'de felsefeyi aşan bu durumun Marx'da çok daha belirgin hale geldiğini, hatta Marx'ın kuramının “sırf katıksız bir kuram olmakla kalmayıp pratik devrimci görevler de”²⁴ üstleniyor olduğunu belirtiyor. Tüm bunlardan sonra Korsch, felsefi kuramın, ne kadar kuramsal alanın dışına taşarsa taşsın, ne denli düşünsel alanın dışında nesnellikle ilişkilense ilişkilensin, felsefi olmayan bir kuram yerine konamayacağını söylüyor. Çünkü Korsch'a, düşünsel alan ve onun kuramsal süreci olarak felsefe, nesnel pratik süreçlerden ayrı görünüyor. Kant'ın düşüncesi ile örtüşen bu ayrım, Korsch için de geçerli. Korsch için de, Kant'ın, bilince ait olmakla öznel, kaynağı bilinmemekle a priori olan kategoriler alanının temel felsefi alan olduğu düşünülürse, nesnel süreçlerin işe karışmasının neden sorun yarattığı daha iyi görülebilir.

Kant için tartışılmaz olarak kalan öznel, a priori kategorileri Hegel, düşüncenin konusu haline getirmiştir. Kant için bilincin kendine has yasaları ve kategorileri ile, bilincin konusu olan dış nesnellik ayrı iken, Hegel bilincin kategorilerini ve şemalarını da düşüncenin konusu haline getirmiştir. Şimdi bu durumun Korsch'a nasıl görüldüğüne bakalım. Korsch, Hegel'in, düşünce biçimleri olan kategorileri dış dünyadaki nesnellikleri ile birlikte düşünmesini, felsefenin ait olmadığı alanlara, pratik alanlara taşınması olarak görüyor. Korsch, Hegel'in dev sıçramasını yakalayamıyor ve görmeye devam edeceğimiz gibi tüm sürece Kant'ın perspektifiyle bakıyor.

Kant'ın bilinç-biçimleri alanı, salt bilinç içi olmakla öznel ve a priori oldukları için, nesnel tartışmaların ve araştırmaların konusu olamaz. Dolayısıyla Kant'ın kategorileri nesnellikten bu denli ayrık olmaları nedeniyle bolca tırnak içinde “felsefe” gerektirirler. Eğer Kant'ın bilinç-biçimleri, nesnel ve tarihsel araştırma ve incelemelerin konusu edilebilselerdi, bu denli “felsefe” gerektirmeyen ve metafizik açıklamalara ihtiyaç duymayan yapılar olabilecekti. Hegel, bilinç-biçimlerini, (elbette idealist sapma gösterse de) tarihsel, toplumsal, nesnel alanın içine taşımıştı. Bu taşıma artık bilinç-biçimlerinin, kaynakları olarak görülen mutlak bilinç hariç, metafizik anlamda bir “felsefe” gerektirmeden tartışılabilmesi

23 Karl Korsch, *Marksizm ve Felsefe*, çev. Yılmaz Öner, İstanbul: Belge Yayınları, 1991, s. 70–71.

24 A.g.y., s. 71.

anlamına gelmekteydi. Hegel'in nesnel, tarihsel alana taşıdığı bilinç-biçimlerini Marx, hem Hegel'in mutlak bilince geri döndürmesinden kurtarıp, hem de mutlak bilincin yadsınmış şekilleri yerine, insanın tarihsel, toplumsal yani gayet nesnel varoluş biçimleri ile açıkladığında, tam manası ile metafiziksel açıklamalar içeren "felsefe"ye gerek ortadan kalkmıştır. Üstelik Marx'ın açıklaması, Engels'in "her felsefenin ve özellikle modern felsefenin büyük temel sorunu, düşüncenin varlık ile ilişkisi sorunudur"²⁵ şeklinde söylediği en temel sorunun cevabını da oluşturduğu için, tırnak içinde olan "felsefe"ye gerek kalmamıştır. Korsch'u çok rahatsız eden, Marx ve Engels'in felsefenin bittiğine dair sözlerine, bu içerik içinde bakılmalıdır.

Korsch ise bilinç-biçimleri olarak kategorilerin, nesnel alana taşınmasını asla düşünemediğinden, Marx ve Engels'in düşünce alanını terk ettiğini ya da önemsizleştirdiğini ve nesnellik alanına fazlaca eğildiğini düşünmektedir. Korsch'a göre:

Evet, burada önemli olan gerçek, Engels'in "pozitif" bilimlere olan bütün eğilimi paralelinde "şimdiye kadarki felsefe"nin belli ve sınırlı bir kesimini (düşünmenin ve düşünme yasalarının öğretisi – biçimsel mantık ve diyalektik) "bağımsız bir alan" olarak bırakma eğilimidir. Kesin sonuçlara yol açan bu önemli problem ilkin elbette ki, aslında Marx-Engels açısından bilim ya da pozitif bilim kavramının taşıdığı anlamın kendisinde ortaya çıkmaktadır.²⁶

Korsch "düşüncenin ve düşünme yasalarının öğretisinin" Hegel tarafından, nesnel alana yani bilimsel alana taşındığını hiç görmediğinden, bilimsel alanda hem bilinç-biçimlerini hem bu biçimlerin nesnelliklerini tartışan Marx-Engels'i de görmüyor. Korsch, Marx-Engels'in nesnel alanda kalıp, düşünme yasalarının alanını terk ettiklerini bu alana dair bir şey söylemediklerini, bu felsefi alanı boş bıraktıklarını ve bu yüzden de hata yaptıklarını sanıyor. Bu düşünce ile Korsch şöyle söylüyor; "O nedenle insanın, Marx'ın ve özellikle yaşanan Engels'in bilinen birtakım deyişlerine aldanıp felsefeyi Marx-Engels anlamında rafa kaldırarak felsefenin yerine, pozitif bilimlerin soyut ve diyalektik dışı sistemini koymayı düşünen yeni Marksistlerin zekâsına hayran olacağı geliyor".²⁷ Korsch'un, bilgi teorisi ile pozitif bilimleri ayrı olarak değerlendirmesinin bir diğer sonucunu gördüğümüz buraya kısa bir not düşelim. Korsch için pozitif bilimler, olgu ve fenomenlerin mekanik olarak soyutlanıp işlendiği, bu yüzden diyalektiği de içermeyen alanlardır. Günümüzde bu yaklaşımın daha basit formları apaçık doğrular olarak kabul edilmektedir. Pozitif bilimler, bilinç-biçimlerinden bağımsız, mekanik soyutlama alanları değildir kuşkusuz. Ancak pozitif bilimler alanını böyle tanımlayınca, doğanın diyalektiğinden bahsetmek, diyalektiği ve bilinç-biçimlerini, mekanik soyutlamalar haline getirmek olarak anlaşılmaya başlanır.

Korsch kitabında birçok noktada, tarihsel materyalist eleştirinin, nesnel alanda yapıldığı kadar kuramsal alanda da yapılması gereğinden bahsediyor. Korsch, aynı

25 Friedrich Engels, a.g.y., s. 20.

26 Karl Korsch, *Marksizm ve Felsefe*, a.g.y., s. 50.

27 A.g.y., s. 65.

Kant gibi ve Hegel'in tersine, nesnel bilimsel alan içinde yer alan bir kategoriler alanını tanımaz. Dolayısıyla, nesne ile nesnenin kategoriler aracılığıyla bilinçte oluşmuş gerçekliğini, ancak birbiri ile çakışabilen iki ayrı şey olarak görür.

[B]ilinç ile gerçeklik, tıpkı her diyalektiğin ve de Marksist materyalist diyalektiğin karakteristiği gibi aynen öyle çakışmadıkça –yani kapitalist çağın materyal üretim ilişkilerinin, öylece olduğu gibi, bu çağın gerek bilim öncesi gerekse (burjuva) bilim bilincinde yansıdığı bilinç biçimleri ile birlikte var olabilesini sağlayan ve söz konusu ilişkilerin ancak bu bilinç biçimleri sayesinde gerçeklik kazanabileceği bu çakışma olmaksızın– politik ekonominin herhangi bir eleştirisi sosyal devrim kuramının en önemli ögesi haline hiç ama hiçbir zaman gelemezdi.²⁸

İçinde yer aldığımız çağın nesnel süreçlerinin gerçeklik kazanabilmesi, bu nesnellikler ile çakışan bilinç biçimlerinin kuramsal olarak var olması ile mümkündür diyen Korsch'a göre, sosyal devrim ancak bu çakışma sayesinde olanaklı hale gelebilir. Korsch'un bilinç ile gerçekliğin dışsal bir ilişki içinde ortaya konuluşunun mantığını daha açık olarak şu sözlerinde bulabiliriz:

Biçim ile içerik arasındaki bu özdeşlik ilişkisini kavramayı beceremeyenler, içerikleri ampirik ve tarihsel sayan, biçimi ise genel geçerli ve gerekli olarak ilan eden transandantal (nesnellik ötesi) görüşün, biçimi ampirik, ama tarihsel geçici bir biçim kabul eden ve onu böylece “mücadelenin sancıları” içine iten (idealist veya diyalektik) görüşten farklılığını kolluyorlar. Salt demokrasi ile salt transandans (nesnellik veya deneyimi aşma) felsefesinin birlikteliği de açıkça burada ortaya çıkıyor.²⁹

Korsch burada, içeriği ampirik gören ve biçimi genel geçerli gören Kant düşüncesi karşısında, biçimi de ampirik, üstelik tarihsel olarak değişen bir yapıda gören Hegel düşüncesi için bir barış metni yazmış. Ancak biçimin, Kant'ın salt bilince ait a priori alanından, nesnel alana itilmesini, Kant'ın düşüncesinin zemininde kavlıyor. Biçimin, nesnel alanda tartışmanın ve mücadelenin konusu yapılmakla, salt bilince ait genel geçerliliği sorgulanmış olmuyor, sadece bu genel geçerliliğin yanına, bir biçim daha eklenmiş oluyor. Mücadele sancılarından tarihsel olarak doğan biçim için en yüksek nokta da, salt akla ait genel geçer olmak oluyor. Yani “doğru” bilinç biçimi olarak, gerçeklik ile “çakışan” bilinç biçimi olarak, Kant'ın bilinç biçimleri için çizdiği çerçeveyi değiştirmeden, ona tarihsellik eklemeye çalışıyor.

Korsch'un, Kant'ın perspektifinden baktığını göstermeye dönük son alıntımız, onun bir Lenin eleştirisinden. Korsch “Lenin, yalnız kendi siyasal dostları ve hasımlarına ya da felsefi ideologlara değil, aynı zamanda en üretken doğa-bilim araştırmalarına kendi saptadığı bir takım ‘felsefi sapmalar’ takıştırarak ukalalık edecek fırsat arıyor”³⁰ dedikten sonra bu ukalalık fırsatını da örnekendiriyor.

28 A.g.y., s. 83.

29 A.g.y., s. 85.

30 A.g.y., s. 124.

Bunun bir örneği Lenin'in birçok acayip "felsefi" yorumları gibi, Helmholtz'un *Fizyolojik Optiğin El Kitabı* ile ilgili yorumudur. Bu kitapta, duyular, nitelendirdikleri nesneyle hiçbir benzerliği veya özdeşliği olmaksızın yalnızca dış dünyadaki ilişkilerin simgeleri rolünü oynarken aynı zamanda sezilen veya tasarlanan nesnelerin sinir sistemimiz ve bilincimize yaptığı etkiler olarak da niteleniyor. Lenin yukarıdaki birinci iddiaya "bilinemezlik" yaftasını vururken ikincisi için "işte materyalizm budur" diye ekliyor. Oysa hiç fark etmiyor ki Helmholtz'un bu iki iddiası arasında hiçbir çelişki yoktur, çünkü etki'nin kendi nedenine benzemesine veya onunla özdeş olmasına hacet yok.³¹

Kant için; duyumumuzun ve düşüncemizin kategorileri yani bilinç-biçimlerimiz, aklımıza ait ve a priori olduğu için bunlar duyumsadığımız nesneden bağımsızdırlar. Bu bilinç-biçimleri, nesneden bağımsızlıkları ile nesnenin salt bir duyumsal sembolü olarak görülebilirler. Zaten duyumumuz, bize ait yapısı ile, nesnesinin gerçekliğini de bize taşıyamamaktadır. Çünkü duyumun ve düşünüşün biçimleri salt akla ait belirlenimlerdir. Dolayısı ile bildiklerimiz bizim içindir ve bilemediğimiz bir kendi için yan da ilkesel olarak kalmaktadır. Bu noktada ve her türlü devamında, ilkesel olarak ortaya çıkan "bilinemezlik" durumundan kurtuluş söz konusu bile olamaz. Kant için, "duyular, nitelendirdikleri nesneyle hiçbir benzerliği veya özdeşliği olmaksızın yalnızca dış dünyadaki ilişkilerin simgeleri rolünü oynar" önermesi doğrudur. Duyum ve düşüncelerimizin biçimlerinin salt akla ait yapısı, dışımızdaki nesnelerin duyumsanırken bu akla ait merceğin kırılımından geçeceği anlamına gelecektir. Üstelik yukarıda da açıkladığımız gibi kategoriler salt akla ait a priori yapılar olarak görüldüğünden, kırılımın tüm belirleyenleri de aklımıza ait olan ve nesnel olarak anlam taşımayan belirlenimler olacaktır. Dolayısı ile Kant için, "etki'nin kendi nedenine benzemesine veya onunla özdeş olmasına hacet yok" önermesi de doğrudur. Dolayısıyla Korsch'un dediği gibi, duyuların "sezilen veya tasarlanan nesnelerin sinir sistemimiz ve bilincimize yaptığı etkiler" olmasının ilk önermeden farkı yoktur. Tüm bunlar Kant'ın perspektifinden bakarsanız doğrudur ve Korsch haklı, Lenin de haksızdır. Ancak Kant'ı aşar ve bırakınız Marx'ı, Hegel'in düzlemine çıkarsanız, bu sefer Lenin haklıdır ve Korsch kendi saptadığı bir takım "felsefi sapmaları", Lenin'e takıştırarak "ukalalık" etmektedir.

Lenin için, duyularımızın ve düşüncelerimizin biçimleri, salt aklımıza ait a priori belirlenimler değildir. Toplumsal insanın, doğasını değiştirerek var olma sürecinin, evrensel şema ve biçimleri olarak bilinç biçimlerinin ya da kategorilerin kaynağıdır. Dolayısıyla duyuların "nitelendirdikleri nesneyle hiçbir benzerliği veya özdeşliği olmaksızın yalnızca dış dünyadaki ilişkilerin simgeleri" olduğu yönlü önerme, Hegel için yanlış olduğu kadar Lenin için de elbette yanlıştır. Bu Kantçı olan düşüncenin tam tersine, Lenin, duyuların belirlilikleri olan içerikleri ile duyuların biçimini aynı nesnel sürecin içinde görür. Aynı sebepten, "etki'nin kendi nedenine benzemesine veya onunla özdeş olmasına hacet yok" önermesi de Lenin için yanlış olacaktır. Bu önerme Hegel için de yanlıştır. Lenin duyuların edilgen veri

31 A.g.y., s. 125.

toplama süreçleri olmadığını, duyumun konusu olan nesnenin belirlenimlerinin, nesnenin biçimi olduğu kadar, bilincin de biçimi olduğunu bilir.

“Duyu, sezgi, istek, istenç vb. belirlilikleri, onların bilincinde bulunduğu sürece, kabaca tasarımlar olarak adlandırıldıkları için, genel olarak diyebiliriz ki felsefe düşünceleri, kategorileri, ya da sağın bir deyişle, kavramları tasarımların yerine geçirir”³² der Hegel. Kavram ile duyumun iç içeliğini taşıyan tasarım, “sezilen veya tasarlanan nesnelerin sinir sistemimiz ve bilincimize yaptığı etkiler” şeklinde ifade edildiğinde, Lenin için, edilgen bir şemalaştırmadan değil, bir biçim içerik birliğinden bahsedilmeye başlanmıştır. Üstelik bu sürecin içinde salt duyusal bir önerme yapmak bile zordur. “Bütünüyle duyusal içerikli her önermeye –örneğin ‘Bu yaprak yeşildir’ gibi – şimdiden varlık ve tekillik kategorileri katılmıştır”³³ örneğini veren Hegel’e, Lenin katılacaktır. *Ampiryokritisizm* kitabında Lenin, bu tarz Kantçı düşünceleri eleştiren birçok örnek sunmaktadır. Ancak yukarıdaki örnekte temel hedefimiz Korsch’un, Kantçı bir düşüncenin içinde kaldığını göstermek olduğu için bu kadarını yeterli buluyoruz. Şimdi daha spesifik bir Engels eleştirisi sunan Lukács’a değinebiliriz.

Lukács'ın Engels eleştirisi

Lukács'ın *Tarih ve Sınıf Bilinci* kitabı her zaman tartışmalı bir kitap olmuştur. Biz bu yazıda, kaleme alındığı dönemde de tartışmanın ana eksenlerinden birini oluşturan Engels eleştirisi bölümüne değineceğiz. Lukács'ın genel düşünsel perspektifine de ancak bu sınırlı çerçevede değinmek durumundayız.

F. Engels'in “kendinden–şey” (*Ding an sich*) problemine ilişkin düşüncelerine birkaç sözle değinmek istiyorum... öyle ki değinmeden geçecek olursak bazı yanlış anlamalar yine olduğu gibi sürüp gidecek. Engels diyor ki: “Öteki tüm felsefi acayıplıklarda olduğu gibi bu garabeti en vurucu şekilde çürütecek olan şey yine pratiktir, yani deney ve sanayi. Biz doğadaki bir olayla ilgili anlayışımızın doğruluğunu kanıtlayabiliyorsak ve bunu o olayı kendimiz yaratarak, onu kendi koşulları içinde kendimiz üretip kendi amaçlarımıza yararlı duruma getirmek suretiyle yapabiliyorsak Kant'ın şu ele avuca sığmayan ‘kendinden–şey’inin de sonu gelmiş demektir. Doğanın bitkisel ve hayvansal cisimlerde ürettiği kimyasal maddeler, organik kimya bunları birbiri ardından üretecek hale gelinceye kadar hep birer kendinden–şey olarak kaldılar. Kendinden–şey bu yüzden ‘bizim için bir şey’, yani kökboya dediğimiz Alizarin gibi bir şey haline geldi, kısacası artık bahçelerde bitki kökü olarak yetiştirmek zorunda olmayıp, kömür katranından çok daha kolay ve ucuz elde edeceğimiz bir şey”³⁴.

Lukács, bu alıntının devamında, Engels'in yok ettiği kendinde–şey kavramsal-laştırmasının Hegel için de kabul edilebilir olduğunu belirtir. Lukács, Hegel'i de yanına alarak, kendinde–şey kavramının yok edilemeyecek bir gerçek olduğunu

32 Hegel, *Mantık Bilimi (Küçük Mantık)*, a.g.y., s. 53.

33 A.g.y., s. 54.

34 György Lukács, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, çev. Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul: 2006, s. 215.

Engels'e göstermeye soyunur. Lukacs, Engels'in, bizim için bilinemez olan kendinde-şeyin aşılması noktasında verdiği, pratik, deney, üretim eksenli açıklamayı da kaba materyalist bir açıklama olarak görür. Oysa Engels'in de söylediği gibi, kendinde-şey kavramını yok eden ve hakkında söylenebilecek tüm eleştirileri söyleyen kişi Hegel'dir. Ancak, Kant'ın dünyasında düşünen Lukacs için, kendinde-şey'in yadsınması apaçık imkânsız olarak gözükmetedir.

Lukacs'ın kendinde-şey'i açıklaması şöyledir:

Bu durumda kendinden-şey probleminin, bilgimizin somut düzleminde genişleme imkanına set çekebileceğini hayal etmek Kant'ın bilgi kuramını baştan aşağı yanlış anlamak olur. Tam tersine Kant, yöntem olarak o dönemin çok gelişmiş bir doğa biliminden, yani Newton astronomisinden yola çıkmakta ve kendi bilgi kuramını tam da bu bilime ve onun ilerdeki gelişme olanakları üstüne oturtmaktadır; bu yöntemin önüne hiçbir engel çıkmadan sınırsız genişleme imkanına sahip olduğunu kabul etmesi de bu yüzdendir. Kant'ın "Eleştirisi", tüm fenomenlerin bilgisinin eksiksiz de olsa aslında -kendinden-şeylerin tersine- yine de bir fenomenler bilgisi olmaktan öteye geçemeyeceğini anlatır. Fenomenlerin en eksiksiz bilgisi bu bilginin yapısında yatan sınırları hiçbir zaman aşamaz; yani bizim deyişimizle bütünlükte ve içeriklerde yatan antinomileri (bağdaşmaz çelişkileri).³⁵

Lukacs'ın da doğru olarak saptadığı gibi, kendinde-şey, bir bilgi eksikliği sonucu oluşmaz. Düşüncenin konusu olan olgu ya da nesnenin ilkesel olarak bilinemeyecek olan yanını işaret eder. Kant düzleminde, nesne veya olgu hakkında bilimsel süreçler sonunda bilginiz genişlese bile kendinde-şey kalmaya devam edecektir. Kant, olguların, fenomenlerin alanı karşısında, bu olgu ve fenomenlerin bilgisini edinen bir bilinçten hareket eder. Karşısındaki nesnel alanı anlayan, öznel düşünce alanı olarak görebiliriz bunu. Üstelik öznel düşünsel alanın, bilinci oluşturma biçim ve örüntüleri, salt düşünce içi ve a priori yapılardır. Salt düşünceye ait a priori yapılar olan bu biçimler, doğal olarak nesnel alanın biçim ve örüntülerinden hem hareket olarak hem de işleyiş yasaları olarak ayrıdır. Kant için bilincin biçimleri ile nesnelliğin biçimleri arasında kapanamaz bir açıklık vardır.

Kant'ın ve Lukacs'ın bizi taşıdığı bu zeminden devam edersek şöyle bir tablo ile karşılaşırız: Bilinç, karşısındaki nesne ve fenomenleri, kendine ait bilinç biçimleri yani bilincin kategorileri ile bilir. Bu kategorilerin, gerçek nesne ve fenomenlerle tam örtüşmesi diye bir iddiada bulunulamaz. Yani biz nesne ve fenomenleri kendimize ait kategoriler ile gördüğümüz içindir ki ve bu kategorilerin salt akla ait a priori kategoriler olmasındandır ki, bilincimizin erişiminin ötesinde hep bir kendinde-şey kısmı kalacaktır. Üstelik a priori kategoriler, diyalektik olarak çelişik çiftler olduklarından ve bu çelişik çiftlerden ancak birisi içinde gerçeklik oluşturulduğundan, gene maddenin bilinci dışında bir kendinde-şey kısmı kalacaktır. Kendinde-şeyin kaçınılmaz varlığı ve bilincin kategorilerinin salt akla ait a priori olmaları nedeni ile kaçınılmaz olarak bilinemezciliğe giden kapı da bu şekilde açılmış olur. Bu kapıyı, Hume tarzı bir ampirik bilinemezciliğe götürebileceğiniz

35 A.g.y., s. 216.

gibi, Berkeley tarzı bir boşluğa kadar da ilerletebilirsiniz.

Kant'ın bu düşünsel zemininin bize kazandırdıkları kadar maliyetleri de olacaktır. Lukacs ilk problemi çok güzel dile getiriyor:

Şunu açıkça anlamak gerekir ki her düşünsel-seyirci (kontemplatif) tavır, dolayısı ile karşıda duran bir nesnenin bilgisini edinmeyi görev edinmek zorunda olan her çeşit “katıksız düşünüş” böylece aynı zamanda öznellik ve nesnellik problemini de birlikte getirmektedir. Düşüncenin nesnesi (karşımcı, yani karşımda duran bir şey olarak) özne-yabancı bir şey haline sokulmuş oluyor ki bu da düşüncenin nesneyle çakışıp ya da örtüşüp örtüşmediği problemini getiriyor.³⁶

Kant'ın da durduğu nokta budur, yani nesnellik karşısında ve dışında onu anlayan öznellik. Böylece yukarıda değindiğimiz gibi biçimi ve yasaları farklı iki ayrı alan oluşmuştur, nesnel olarak dış dünya ile öznel olarak iç dünya. Bu noktada Kant'ın o büyük katkısına gelebiliriz. Kant, düşünsel-seyirci (kontemplatif) zeminde, bilincin biçimleri olan kategorilerin önsel varlıkları olmadan düşünce üretmeyeceğimizi, hatta algı ve tasarımların bile oluşamayacağını bize göstermiştir. Kant, bilincin biçimlerini merkeze taşımıştır. Ancak öznel ve nesnel alanın kesin ayrılığı yani düşünsel-seyirci durum, bilincin biçimlerinin gerçeklik ile ilişkisinin oluşturulmasına set çekmiştir. Bu ayrılık yüzünden, gerçekliğin bilinebilmesi için, bilincin biçimlerinin, bilincin konusu olan nesnelerden önce var olmaları gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Bilincin biçimlerinin tasarım ve düşünceden önce var olmaları gereksinimi Kant'ı, bunların salt bilince ait ve a priori olmaları gerektiği sonucuna götürmüştür.

Kant'ın kendinde-şey kavramı, yukarda kısaca değinmeye çalıştığımız ikili zeminin sonucudur. Düşüncenin kendi biçim ve örüntüleri ile çalıştığı bilinç zemini ve karşısında doğanın kendi biçim ve örüntüleri ile hareket ettiği nesnellik zemini. Bu zemini yok eden ve dolayısı ile kendinde-şeyi tarihe gömen (nesnel idealist zeminde de olsa) Hegel olmuştur. Hegel bu ikili dünyayı tek bir şeyin yabancılaşmış iki hali olarak görmüş ve bu yüzden bilincin biçim ve örüntülerinin, nesnel alanın hareket ve yasalarından ayıramayacağını öne sürmüştür. Hegel için düşüncenin biçimleri, nesnelerden ve fenomenlerden ayrı olamaz. Doğal olarak Kant'ın kendinde-şeyi, Hegel tarafından yıkılır. Kant'ın öznel idealizme varan kategorileri yerine Hegel, nesnel idealizmin çözümünü sunar. Kategorilerin bu nesnel idealist de olsa Hegelyen tarifi, Marx'ın Hegel'i eleştirel bakımdan aşmasını görmek için oldukça gerekli ve zorunlu bir basamaktır.

Lukacs, Engels'e karşı kendinde-şeyi savunmaya çalışırken yanılıyor. Kendinde-şey Engels'ten önce zaten yıkılmıştı. Ancak Kant ile aynı zeminde düşünen Lukacs için kendinde-şey hiçbir zaman yıkılamayacak apaçık bir gerçek olduğu için bunu göremiyor bile. Burada Lenin'in neden Hegel anlaşılmadan Marx anlaşılmaz dediğini daha iyi anlayabiliriz. Tabii bir de Lenin'in Marksizmde neden Kant'ın kendinde-şeyinin olamayacağını anlattığı *Materyalizm ve Ampiryokritisizm* kitabını da hatırlayabiliriz.

36 A.g.y., s. 303.

Lukacs, Kant'ın kendinde-şey tarifinin, bilginin sınırlılığı ile ilgili olmadığını söylerken haklıdır. Her düşünsel-seyirci (kontemplatif) zeminde, bilince ait kategorilerin kapsayamayacağı nesnel gerçeklik alanı, bilginin gelişmesinden bağımsız olarak, ilkesel bir bilinemezlik noktasında kalacaktır. Lukacs, Kant'ın kendinde-şey tarifinin hâlâ geçerli olduğunu ve onu Engels'in eleştirdiğini söylerken ise çok yanılmaktadır. Çünkü düşünsel-seyirci zemin, nesnel idealistçe de olsa Hegel tarafından sorgulanmış ve Kant'ın kendinde-şeyi Hegel tarafından doğru bir eksenle olumsuzlanmıştır. Ancak Lukacs asla düşünsel-seyirci (kontemplatif) zeminin ve Kant'ın düşüncesinin sınırları dışına çıkamaz.

Lukacs, eleştirisinin devamında şöyle der:

Engels'in düştüğü bu derin yanlış-anlama, sanayinin ve bilimsel deneyin tavrını diyalektik-felsefi anlamda bir pratik saymasında yatıyor. Aslında bilimsel deney en saf anlamıyla kontemplasyonun (düşüncede gözleme veya seyretme tarzının) ta kendisidir. Deneyci, gözlemlenecek yasaların etkileri veya sonuçlarını, hiç müdahale edilmeden, kendi başlarına göstermesi için soyut ve yapay bir ortam yaratır. İster öznenen ister nesneden gelsin bütün irrasyonel faktörler dışlanır. Deneyci, seyrettiği maddesel özü salt rasyonel bir ürün haline, yani matematiğin "intelligibel" maddesi haline indirgemeye elinden geldiğince çabalar.

Ve eğer Engels, sanayi bağlamında, amaçlarımıza yarayacak biçimde yapılmış "ürün"den söz ediyorsa, o dâhiyane gençlik yazılarında benzersiz biçimde yansıttığı kapitalist toplumun temel yapısını bir an için unutmış gibi gözüküyor. Çünkü orada kapitalist toplumun bir "doğa yasası" üzerine kurulu olduğunu ve bu yasanın da bu toplumun üyelerinin bilinçsizliğine dayandığını belirtiyordu. Sanayi –"amaç" gözetttiği sürece– diyalektik tarihsel anlamda ve kesin sonuçlu olarak toplumsal doğa yasalarının öznesi değil, sadece nesnesi sayılır.³⁷

Lukacs, düşünsel-seyirci (kontemplatif) zeminin dışına çıkamadığından, düşüncesi hep Kant'ın o ikili dünyasında kalır. Lukacs'ın ve Kant'ın ikili dünyasında deney, bilincin, öznel her tür durumdan koruyarak gerçekleştirip izlediği, kendi dışındaki nesnel harekettir. Lukacs için, düşüncenin biçimleri ve hareketi, deneyin konusu olan nesnel durumun biçim ve hareketlerinden tamamen ayrı, iki ayrı dünya olduğundan, bu noktada Engels'in deney ve sanayi ile biliriz yönlü yaklaşımı da kaba materyalist bir sığlık olarak belirir. Engels'in yaklaşımı Lukacs'a, deney alanının nesnelliğini, bilinç alanının özneliği ile bağlamak bir yana, bilinç alanını tartışma dışına atıp, "yaptığımızı biliriz" demenin bir şekli olarak görülüyor. Engels'i savunmaya çalışan kaba materyalistlerce de bu eksenle bir savunuyu yapılmasında sakınca görülmediği için, sıkça eleştiri konusu olan Engels'in bu sözleri, iyice sığ bir zeminde değerlendiriliyor. Lukacs'ın yanlıgısını görmek için, yazıda sıkça değindiğimiz kaynağını, Kant'ta ve Hegel'de, kategorilerin farklı kapsamını hatırlayalım.

Hegel'in, bilinç biçimleri ile nesnelliğin ilişkisini oluşturduğu "mutlak bilinç"

37 A.g.y., s. 216.

diye bir şey, yoktur elbette. Ancak bu, kategorilerin, Kant'ın anlattığı düzleme geri dönmesi anlamına gelmez. Tersine Hegel'in getirdiği bu nesnel idealist çözümün, ileri doğru tarihsel materyalist bir sıçrama yapması gerekmektedir. Tarihsel materyalizm, bilincin biçimleri olan kategorileri, tarihsel ve toplumsal olarak kendisini üreten toplumun maddi etkinliğindeki bilinç bileşeninin, nesnelerdeki şekli olarak değerlendirir. Kategorileri, kendini tarihsel sürecin maddiliğinde ve toplumsal olarak üreten insanların ürünü olarak görmek, kategorilere, tarihsel ve toplumsal bir oluşum ve değişim atfetmek anlamını da içerir elbette.

Tarihsel materyalizm düzleminde, kategorilerin toplumsal olduğunu, bilincin biçimlerinin toplumun kendini üretme şekliyle değişip dönüştüğünü söylemiş oluruz. Bilincin biçimi olan kategorilerin, tarihsel, toplumsal olduklarını saptadıktan sonra, bu kategorilerin nesnelliği tekrar sorgulanabilir. Yani, kategoriler toplumsalsa, kullandığımız bu toplumsal kategoriler, bizi, nesnel gerçeğe ulaştırabilir mi, kategorilerin bu düzeyde, nesnellikle ilişkisini nasıl bilebiliriz? İşte bu düzeydeki soru için verilen yanıt Engels'in yanıtıdır, nesnel dünyada sınayarak bilebiliriz.

Elbette, pratik ve üretim, ait oldukları kavramı kanıtlamanın en son kertede ve en doğru şeklidir. Ancak bu tüm bilgi bilimini dışlayarak, “yaptığımızı biliriz” diyen kaba materyalist bir açıklama olarak okunamaz. Böyle bir okuma Lukács'ın da belirttiği gibi “Engels gibi bir Hegel uzmanından”³⁸ beklenmez. Kant'ın sadece akla ait olan kategorilerini, pratikle sınamak doğal olarak mümkün değildir. Hegel'in, bu kategorileri (sonradan gene bir bilinç olan, mutlak aklın içine tıkmadan önce), nesnel alana taşınması sayesinde ki, kategoriler pratiğin konusu olarak anlaşıldılar. Marksizm, Hegel'in pratiğin alanına taşıdığı kategorileri, nesnel olan tarihsel ve toplumsal süreçlerin içinde tarif etmiştir. Bu şekilde oluşmuş kategorilerin, pratik üzerinde sınanabilmesi, kaba materyalizmin tarifinin ve düşüncesinin çok ötesindedir. Locke'çu bir anlayışa daha yakın olan kaba materyalizmin, pratikle sınanacak bir bilinç-biçimi yoktur. O bilgisini dolaysız olarak pratikten aldığını sanır. Kendinde-şeyler karşısında sunulan, kategorilerin pratikle sınanması düşüncesi ile, böyle bir sorundan tamamen bağımsız olan, kaba materyalizmin dolaysız bilgiyi oluşturduğunu düşündüğü pratik arasında dağlar kadar fark vardır.

Üstelik böyle bir sınamayı Marx'ta da görebiliriz. *Feuerbach Üzerine Tezler*'de şöyle söylenir: “nesnel hakikatin insan düşüncesine atfedilip atfedilemeyeceği sorunu, bir teori sorunu değil, pratik bir sorundur. İnsan, hakikati, yani düşüncesinin gerçekliğini ve gücünü, bu dünyaya aitliğini pratikte kanıtlamalıdır. Pratikten yalıtılmış bir düşüncenin gerçekliği ya da gerçeksizliği konusundaki tartışma, tamamıyla skolastik bir sorundur”.³⁹ Marx'ın Feuerbach üzerine ikinci tezi olan bu alıntı, eğer Kant düzleminde okunsaydı ne ifade ederdi? Kant'ın kategorileri aklın içinde öznel yapılardır ve onları pratikle sınamak diye bir şey olamaz. Marx'ın bu eleştirisi Hegel'in düşüncüyü taşıdığı nokta atlanıp doğrudan Kant'a yöneltilseydi, anlamsız olurdu. Lukács da bu durumda buluyor kendini. Lukács, bilincin biçimleri olarak kategorileri hiç tartışma konusu yapmıyor. Dolayısı ile burada sözü edilen sınamanın, tarihsel toplumsal kategorilerin, skolastik olmayan sınaması olduğunu

38 A.g.y., s. 215.

39 Engels, a.g.y., s. 62.

göremiyor. Onu kaba materyalist bir kolaycılık olarak okuyor.

Bu durum, Lukacs'ın, yazısına gelen tepkiler üzerine kaleme aldığı özeleştirisinde daha açık olarak görülebilir.

Engels'in çözüm anlayışına karşı o zamanki itirazlarım, benim getirdiğim kanıtlar yanlış olsa bile, yersiz değildi. “Deney düpedüz bir kontemplasyondur” diye ileri sürmek tamamiyle yanlıştı. Benim kendi yorumlarım bunu (kanıtlama tarzını) çürütmektedir. Çünkü sorgulanacak doğa kuvvetlerinin, “oldukları gibi nasılsa öylece”, yani nesnel dünyanın köstekleyici momentlerinin müdahalesi olmadan, dolayısıyla “arızaya uğramadan” veya öznenin gözlem yanlışlarından bağımsız olarak etkinlik gösterebildikleri bir durumun yaratılması tıpkı çalışma durumunda olduğu gibi, teleolojik (amaç ya da hedef gözetici-çeviren notu) bir varsayım, elbette özel türden bir varsayımdır; bu yüzden de özünde katıksız bir praxis'tir.⁴⁰

Lukacs, deneyi, saf bir kontemplasyon olarak görme yanlışını düzeltmeye çalışırken daha büyük bir yanlış yapıyor. Deney saf bir kontemplasyonun (düşüncede gözleme veya seyretme tarzının) ta kendisi değildir, çünkü, deneyci, boş bir bilinç ile bulunamaz. Deneyci, deneyi algılayabilmek ve tasavvur edebilmek, genel kavramlar oluşturabilmek için bilinç biçimleri olan kategorilere sahip olmalıdır ve olur da. Kant için bu kategoriler, saf akla ait a priori yapılar olarak bilinçte hazır bulunurlar. Kant'ın a priori kategorilerini kabul ettikten sonra, deneycinin, bu kategoriler ile seyirci olduğu bir deney düşünülebilir ki Lukacs'ın durduğu zemin de burasıdır. Hegel için ise bu kategoriler, nesnelliğin de kaynağı olan mutlak bilincin yadsınmış bir şekli olarak bilincimizdedirler. Nesnellik, mutlak bilincin bir başka yadsınması olduğundan, bilincin biçimleri ile ilişkileri kopamaz ve deneyci saf bir kontemplasyon içinde olamaz. Tarihsel materyalizm için, kategoriler, insan toplumunun, tarihsel olarak kendini üretmesi ve yeniden üretmesi etkinliğinin, bilinç bileşeninin biçimleri olarak oluşurlar. Dolayısı ile deneyci saf bir kontemplasyon içinde olmayı bırakın, tam tersine tarihsel ve toplumsal kategorilerin bir ürünü olan bilinç ile deneyinin başındadır.

Lukacs için kategoriler, Kant'tan alınmış düşünce ekseninde, bilinç içi a priori yapılar olduğundan, “Deney düpedüz bir kontemplasyondur” sözüne gelen eleştirileri de bambaşka bir eksenden algılar. Kategorileri ve kaynaklarını tartışmayan Lukacs, deneyi tartışır. Deney bir kontemplasyon değildir, çünkü tam anlamı ile tekrar edilemez diyerek tek doğru ama konu dışı tespiti yapar. Bu argüman ampirizmin katı deneyciliğine karşı söylenecek doğru bir tespit olsa da kategoriler ile ilgili bir düzeltme değildir. Deneycinin, nesnel dünyayı, olduğu gibi, nasılsa öyle, göremeyeceğini söyler Lukacs. Lukacs'a göre “Nesnel dünyanın köstekleyici momentlerinin müdahalesi olmadan, dolayısıyla ‘arızaya uğramadan’ veya öznenin gözlem yanlışlarından bağımsız olarak etkinlik gösterebildikleri bir durumun yaratılması” mümkün olmadığından, deney bir kontemplasyon olamamaktadır. Kontemplasyonu önlemek isterken, Lukacs, nesnel dünyanın arızalarına ve öznenin gözlem yanlışlarına başvurarak kendini daha yanlış bir

40 Lukacs, a.g.y., s. 19.

zemin olan, kaba bir bilinemezlik düzlemine taşır. Oysa deneycinin bilincinin-biçimlerinin, kategorilerinin, kaynağını ve işlevini görmesi mümkün olsaydı, deneyin kontemplasyonunu yok edecek noktayı da görmüş olacaktı. Lukacs ise bunu göremeyerek, ilk yanılgısını daha da büyüten bir açıklama yapar.

Bilincin biçimlerini görememenin sonucudur bu. Deneyi edilgen bir seyir olmaktan çıkaran ana eksen, deneycinin tarihsel ve toplumsal bir ürün olarak bulunuyor olmasıdır. Kendini tarihsel olarak üreten, bir toplumsal yapının etkinliği, praxis'inin sonucu olan bir deneyci vardır. Deneyci, kafasında bu praxis'in tarihsel toplumsal kategorileri ile oradadır. Ancak Lukacs için bu praxis ve deney, teleolojik bir varsayım, elbette özel türden bir varsayımdır. Kabul eder gibi görüldüğü praxis'i, düşünsel bir varsayım biçimine sokarak kavrar. Lukacs, iyi bir Kantçı olarak, düşünsel düzlemi, nesnel düzlemle yeterince ilişkilendirmez.

“Bilincin biçimleri” olarak kategoriler

Marx ve Engels'in eserlerini doğru bir şekilde çözümlemek en basit tabirle zordur. Zorluk yazarların yazım tekniğinden ya da güncel olmadığını düşündüğümüz terminolojilerinden kaynaklanmaz. Zorluk, yazarların düşüncelerini oluştururken ve bize bu düşünceleri aktarırken kullandıkları kavram ve kategorilerin ayağını bastığı düşünsel zeminin ya da felsefi düzeyin anlaşılamamasından kaynaklanmaktadır. “Bilincin biçimleri” olan kategorilerin, tüm düşünsel dönemler için aynı olduğu ya da felsefi tartışmalar dışında kategorilere gereksinim olmadığı yönlü bir anlayış yaygındır. Oysa tarihsel ve toplumsal olguları değerlendirmeyi bir yana bırakın, algılarımızın oluşumu için dahi kategorileri kullanmamız kaçınılmazdır. Algılarımızın oluşumunda zorunlu olan zaman kategorisi, uzam kategorisi ya da en ilksel tasarımlarımızı oluşturduğumuz nitelik, nicelik, ayrılık, aynılık, zorunluluk, rastlansallık vb. kategorileri ile ekonomi politiğin kategorileri aynı ailenin ayrılmaz üyeleridirler.

“Bilincin biçimleri” olan kategorilerin nerede, nasıl ve hangi zorunlulukla oluştuğunun tarif edilmesi, bilincin nasıl oluştuğunu ve bilinç ile maddenin ilişkisinin nasıl belirlendiğini bize gösterecektir. Kategori ve kavram tartışmalarını çok felsefi bulan ve salt bilim yaptığını düşünen bilim insanları için Engels şöyle bir saptamada bulunmuştur:

Doğa bilginleri, felsefeyi ihmal ederek ya da kötüleyerek ondan kurtulacaklarına inanıyorlar. Ama düşünce olmaksızın ilerleyemezler ve *düşünce için de düşünce belirlenimlerine gereksinimleri vardır*. Ama bu *kategorileri*, onlar... çoktan geçip gitmiş felsefelerin, kalıntıların egemenliğinde olan sıradan bilincinden... düşünmeyerek alırlar. Böylece felsefenin daha az tutsağı değildirler, ne yazık ki genellikle bu tutsaklık en kötü felsefedir. Felsefeye en çok sövenler, en kötü felsefenin en kötü vulgarize edilmiş kalıntılarının tutsaklarıdır.⁴¹ (vurgular bizim)

Doğa bilginleri gibi, tarihsel ve toplumsal olguları değerlendirenler de düşünmek için “bilinç biçimleri” olan kategorilere mecburlardır. Kategorileri, yani “bilincin

41 Friedrich Engels, *Doğanın Diyalektiği*, a.g.y., s. 229.

biçimlerini”, “bilincin belirlenimlerini” kullanmadan düşünölemeyeceğine göre, kategorilerin kullanımı zorunludur. Süreci de, sonucu da belirleyen, bu kategorik düzlemin kimden edinildiğidir.

Korsch, Engels’in *Das Volk* dergisindeki bir yazısından, burjuva anlayışın inatçı bir katır gibi, Kant ve Kant öncesi düşünme tarzlarına dönme çabasına değindiği cümleleri alıntılar:

Öyle görünüyor ki, eski metafizik ülkesi sabitleşmiş kategorilerini bu kez bilimde “yeniden başlattı”, üstelik “bilimin pozitif içeriğinin biçimsel yanından yine ağır bastığı bir çağda” ve doğa bilimlerinin “moda haline gelmesiyle birlikte... düşüncenin eski metafizik oyunbazlıkları da Wolff’un o aşırı yavanlığına varıncaya kadar kök saldı”... “Kant öncesinin o dar kafalı düşünce tarzını yavanlığının son kertesine kadar yeniden üretiyor... gündelik burjuva anlayışının inatçı katırı”.⁴²

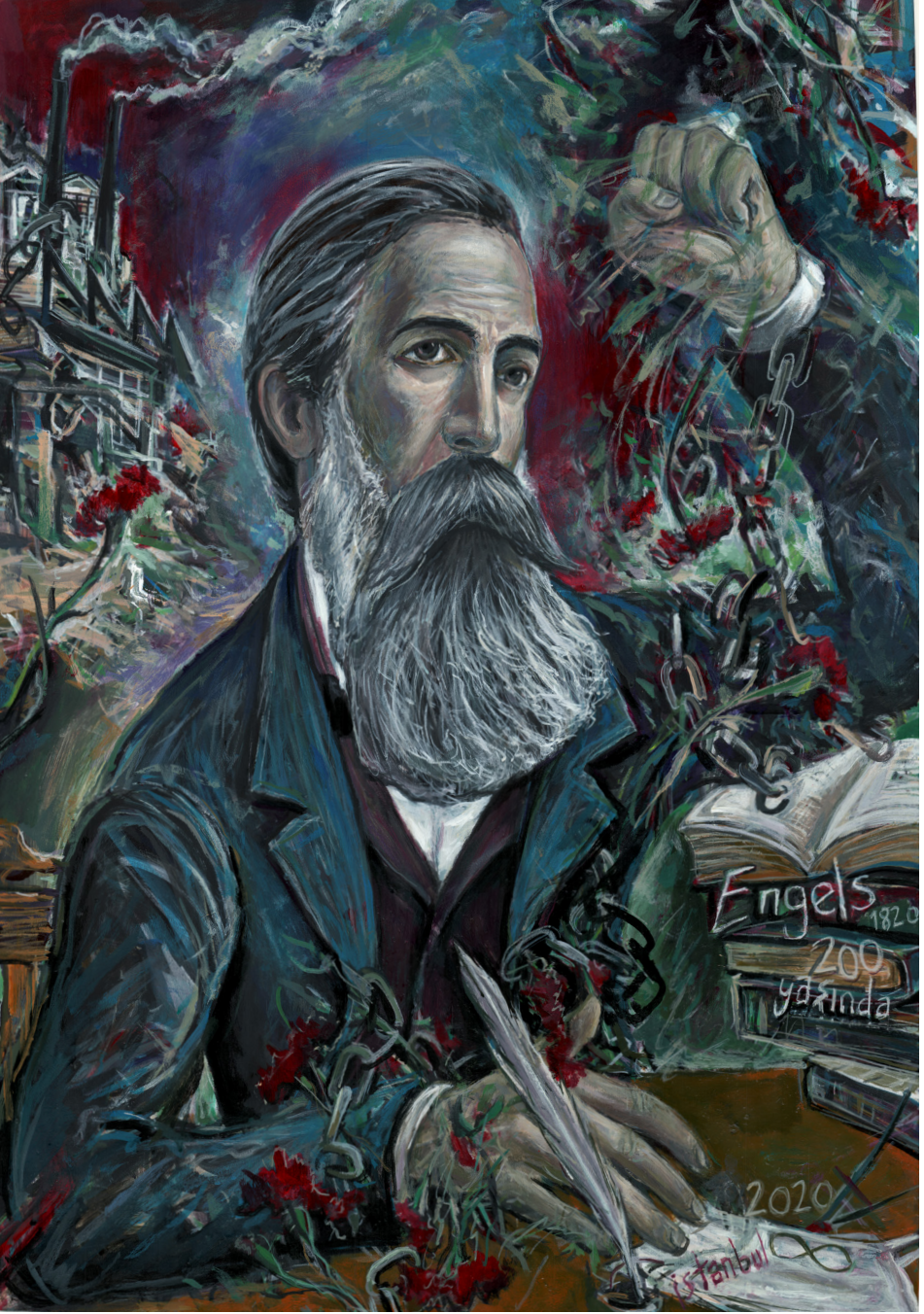
Devamında Korsch, yazısının bir noktasında “burjuvazinin ‘Kant’a geri dön’ haykırışından”⁴³ da bahseder. Burjuvazi, Marx’a karşı olmakla yetinmemiş, Hegel’i de terk etmiştir ve Kant’ın savunulması için çağrısı yapmıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz, Marx’ı ve Engels’i anlayanın zorluğu da buraya yaslanır. Günümüzde yaygın olarak Kant’ın veya ampiristlerin düşünsel zemini apaçık doğru ve bilimsel bir zemin olarak kabul görmektedir. Bu zeminden yapılacak okumalar en iyi ihtimalle büyük zorluklar yaratacak, kötü ihtimalle de büyük yanılgılar doğuracaktır. Bu yanılgılar sadece tarihsel toplumsal olguları da kapsamaz elbette. Günümüzün salt doğal seleksiyona ve genetik belirlenime dayanan evrim teorisi okuması ya da her adımında mistik bir yapının keşfedildiği kuantum alanı da bu şekildeki bir düşünce zemininden nasibini almaktadır.

Yazımızda, Korsch ve Lukacs’ın, Engels’e neden eleştiri yöneltmek zorunda kaldıklarını açmaya çalıştık. Bu iki yazarın, günümüzde de çok yaygın olan Kantçı düşünme şeklinin içinden baktıklarında gördükleri Engels’i düzeltmeye çalıştıklarını yani Engels’i Kant’ın zeminine sığdırmaya çalıştıklarını göstermek istedik. Çünkü inanıyoruz ki, çok berrak yazılar kaleme almış olan Engels’i daha iyi anlatmaya çalışmak olanaklı da değildir gerekli de. Gerekli olan, Marksizm hakkında bir çözümleme yaparken ayaklarımızın düşünsel olarak, kuramsal olarak nereye bastığına bakmamız ve bu zemini tutarlı bir şekilde açıklayıp tartışmamızdır. Bu tartışma Marksizmi savunurken olduğü kadar, Marksizm içinde de gereksindiğimiz temeldir.

42 Karl Korsch, *Marksizm ve Felsefe*, a.g.y, s. 84.

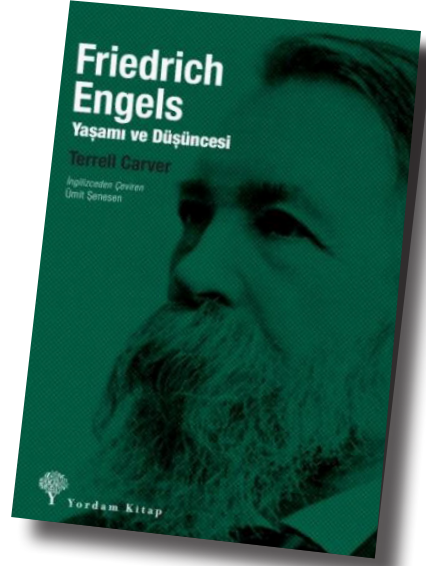
43 A.g.y., s. 98.

Kapakta detayı verilen tablonun bütünü. Ressam Haydar Özay'a, Friedrich Engels'in doğumunun 200. yılı vesilesiyle Kasım 2020'de bitirdiği bu eserini dergimizde yayınlanmak üzere bizlerle paylaşmış olmasından dolayı *Devrimci Marksizm* Yayın Kurulu olarak teşekkür ederiz.

Engels olarak Engels

Emre Bayır

Friedrich Engels: Yaşamı ve Düşüncesi
Terrell Carver
Çeviri: Ümit Şenesen
İstanbul: Yordam Kitap, 2019

Yordam Kitap 2020 yılının 200. doğum yılı olması vesilesiyle Friedrich Engels için yazılan değerli bir biyografiyi okurlarıyla buluşturdu. Terrell Carver imzasını taşıyan *Friedrich Engels: Yaşamı ve Düşüncesi* Marksizmin iki büyük kurucusundan biri olan bu büyük devrimcinin sadece siyasal mücadelesini ve düşünsel üretimini değil, gençlik yıllarıyla birlikte hayatının diğer yönlerini de ele alarak okuyucusuna kapsamlı bir yaşam öyküsü sunuyor.

Carver kitabında Engels'i nelerin Engels yaptığının, siyasi yaşamında nelerin kalıcı etki bıraktığının izlerini sürüyor. Başarılı bir biyografide olması gerektiği gibi, Engels'in içinde bulunduğu koşullara verdiği tepkileri yakından inceleyerek türlü etkileşimler içerisinde Engels'in kendi yolunu nasıl çizdiğini açıklıyor.

Carver, Marx ve Engels üzerine olan araştırma ve incelemelerde bu ikili arasındaki ilişkinin genellikle tek yönlü olarak ele alındığı ve Engels'in Marx'ın vazgeçilmez bir eşlikçisi olarak incelendiği kanısındadır. Carver'a göre, Engels'in, Marx ile birlikte bilimsel sosyalizmin temellerini atan bu büyük devrimcinin, kendisini bir devrimci olarak yetiştirirken Marx'ın kavrayışından nasıl yararlandığı göz ardı edilmiş önemli bir konudur. İşte yazarın bu eseri yazmaktaki temel motivasyonu tam olarak burada yatıyor: kitabın başlığından da anlaşılacağı üzere,

yaşamı ve düşüncesi ile birlikte Engels'e gerçek bir başrol vererek bir biyografi oluşturabilmek.

Genç Engels

Engels, 1820'de Almanya'nın Ruhr sanayi bölgesindeki Barmen kasabasında (bugün bir sanayi kenti olan Wuppertal) varlıklı bir fabrikatör ailenin oğlu olarak doğdu. Fransız devriminin rüzgârının dindiği ve Prusya'da gericiliğin yükseldiği bir dönemde Fransız aydınlanmacılığı ile siyasete devrimci ve akılcı bir yaklaşım Alman burjuvazisinin birçok unsuru gibi Engels ailesine de fazlasıyla uzaktı. Engels ailesinin Barmen'deki yerleşik çıkarları otoriter bir rejimle uyumluydu. Aile, çalışkanlığın büyük bir erdem sayıldığı sofuca bir yaşam tarzını benimsemişti. Cemaat ve kilise ile ilişkiler ailenin yaşamında önemli bir yer tutuyordu.

Ailesi, ait olduğu zümre ve yaşadığı topraklardaki hâkim kültür ile yaşam tarzı göz önüne alındığında, Carver doğal olarak nelerin genç Engels'in farklı bir çizgi izlemesine olanak sağladığını sorguluyor. Engels'in düşünsel uyanışında ailesinin tutucu olmakla birlikte edebiyat, müzik ve tiyatro ile ilgilenmesinin etkili olabileceğini öne sürüyor. Barmen'in sofu dünyasından sıyrılıp Aydınlanmacı bir bakışa sahip olmaya başlayışının esas ve ilk izlerini ise Engels'in yatılı lisede tuttuğu tarih defterlerinde buluyor. Engels'in bu defterlerinde dünya tarihine ilişkin karşılaştırmalı dünyevi bir bakış açısını benimsemeye başladığı ve aynı zamanda İncil merkezli tarih anlayışını terk edip Yunan uygarlığına ağırlık verdiği göze çarpmaktadır.

Lise yıllarından sonra aile şirketindeki ticari işlerle ilgilenen Engels 17 yaşındayken yoğun bir ticaret limanı olan Bremen'de yaşamaya başladı. Bremen o dönem 35 devlet ve dört serbest kentten oluşan Alman Konfederasyonu'ndaki serbest kent statüsüne sahip kentlerden biriydi ve diğerlerine kıyasla daha liberal ve özgürdü. Engels yazar olarak çalışmalarını düzenli biçimde yayınlamaya burada başladı. Carver, Bremen'de geçirdiği bu dönemin Engels'in siyasi görüşlerini şekillendiren heyecan verici bir dönem olduğunu aktarıyor. Engels Bremen'de edebiyat çevreleriyle sıkı ilişkiler kurmuş, devrimci liberal görüşlerden etkilenmiş, din hakkında kuşkucu bir görüş benimsemiş ve kendi deyimiyle "Hegelci olma noktasına" gelmişti (s. 53).

1841 yılında Berlin'e geçen Engels burada aralarında Marx'ın da olduğu Genç Hegelcilerle bir araya gelme imkânına kavuştu. Liberal bir esinle birlikte radikal bir siyasi görüşe kavuşan Engels, siyasi eyleme yakınlığıyla bu cenahın sol kanadına yerleşiyordu. Aynı zamanda Marx'ın da yazarı ve yöneticisi olduğu *Rheinische Zeitung* gazetesinde yazmaya başlayan Engels burada liberal siyaset ve felsefe üzerine çalışmalar yapıyor ve bununla birlikte iktisat sorunlarıyla kuramsal bağlamda ilgilenmeye başlıyordu.

Komünist Engels

Engels'in komünist fikirleri kabulünün genellikle *Rheinische Zeitung*'un etkili ismi Moses Hess ile tanışmasına bağlandığını aktaran Carver, Engels'in devrimci liberalden komüniste evrilmesinin dramatik bir değişim ile olmadığı, Engels'in bunun sinyallerini bir süredir zaten verdiği kanaatindedir (s. 132). Fransız

siyasetine devrimci hayranlık, Alman felsefesine yönelik eleştirel Genç Hegelcilik bu evrimde önemliydi. Sanayileşme üzerine olan fikirlerini ve sınıfsal bakış açısını ise ilerideki İngiltere yıllarında geliştirecekti. Bunun yanında liberalizm ile komünizm arasındaki kuramsal ayrımlar o zaman yeterince somut ve belirgin olarak ortaya konmuş değildi. Liberaller komünistler için olası müttefikler olarak ve dahası komünizme kolaylıkla ikna edilebilecek kişiler olarak görülüyordu. Politik düzlemde komünizmin karşı kutbunda yer almayan devrimci liberalizmin Engels'i komünizme doğru yapacağı ideolojik sıçramaya hazırlayan bir okul işlevi gördüğünü söylemek mümkündür.

Carver, Engels'in 16 Kasım 1842'de *Rheinische Zeitung* yayın yönetmeni Marx ile tanıştığı ilk görüşmenin mesafeli geçtiğini aktarıyor. Marx'ın gazeteye bir anlamda çeki düzen vermeye çalıştığı bir dönemde Engels'in de "fikirden yoksun, özensiz yazılmış, tanrıtanımazlık ve komünizmle biraz çeşnilelendirilmiş" yığınla yazı yayınlatan "Özgürler" grubuna yakın olabileceğini düşünmesi bu mesafeyi açıklayabilir (s. 140). Ne var ki, Engels ile Marx arasında sıkı bir işbirliğinin temellerinin atılması da pek zaman almadı. Genç Hegelcilerin tarih ve siyaset görüşlerini eleştiren ikili için bu işbirliğinin ilk önemli ürünü 1844 yılında *Kutsal Aile* oldu.

1842'de ailesinin Manchester'daki fabrikasında çalışmak için gönderilmesiyle birlikte Engels İngiltere'deki sınıf hareketini yakından tanımaya başladı ve siyasal iktisadın eleştirisi, çalışmalarında önemli yer tutmaya başladı. Carver, Engels'in 1845'te yayınladığı *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* kitabının İngiltere'deki sanayi devrimini Fransa'daki siyasi devrime bağlayan genel fikirlerini desteklemek üzere yazılmış bir siyasi mücadele metni olduğuna işaret ediyor (s. 186).

Siyasi mücadelesi, Marx ile ilişkisi ve özel yaşamı

Carver, Engels'in siyasi mücadelesinin yanında Marx ile olan kişisel ilişkisini yakından incelerken özel yaşamı için de bir portre çizmeye girişiyor. Aslında bunu yaparken kitabın tarihsel sırasını bozarak gençliğinden yaşlılığına özel yaşamını bir araya getirip kitabın önemli bir bölümünü bu konuya ayırıyor. Kendisi bunu yapma sebebinin sonraki bölümlerde yansıtmak istediği siyasi çalışmalarını, yaşamının içine bunu gerçekten yaşadığı haliyle yerleştirme kaygısı olduğunu belirtiyor (s. 192).

Birçok okuyucu için Engels'in özel yaşamının ilgi çekici olduğu muhakkak. Carver'ın Engels'in özel yaşamını magazin anlayışıyla ele almadığını belirtmekte fayda var. Engels'in en çok bilinen yönlerinden biri olan fabrikatör bir burjuva aileden gelmesi doğal olarak ailesi ile olan ilişkilerini merak konusu haline getiriyor. Carver'ın uzun uzun aktardığı üzere Engels aile işletmesinde çalışarak düzenli elde ettiği gelir ile kendi yaşamını idame ettirirken, Marx ailesinin de geçiminin önemli bir kısmını üstleniyordu. Bu gelir hem kendisinin, hem Marx'ın, hem de mücadele arkadaşlarının siyasi faaliyetlerinin devamı için önem teşkil ediyordu. Ailesiyle hiçbir zaman koparmadığı fakat her daim mesafeli olan ilişkileri de bu gelir kaynağına duydukları ihtiyaç ile büyük ölçüde anlaşılabilir.

Engels'in Marx ile olan ilişkisinde ise onu neredeyse hayatının merkezine alacak kadar bir bağlanmışlık söz konusu olduğunu Carver'ın yazdıklarında görmek

mümkün. Engels 1845 yılından itibaren birlikte yürüttükleri siyasi çalışmalarda Marx'la sıkı bir yoldaşlık ilişkisi kurdu. Siyasi faaliyetlerinin bir parçası olarak bilimsel çalışmalarıyla Marx'a hem malzeme sağladı, hem de ortaklık etti. Onun fikirlerini tanıtmak için elinden geldiğince çabaladı. Doğal olarak Engels'i anlamak için Marx'la olan fikirsel, siyasi ve dostluk bağını bilmek gerekiyor. Marx'ın Engels'in yaşamı ve düşüncesine olan etkisi Carver'ın kitabı yazma amacında önemli bir yer tuttuğu gibi Carver'ın bu amacına uygun olarak okuyucusuna doyurucu bir sunum yaptığını söylemek gerekiyor.

Yazma uğraşı ve siyasi eylem

Engels için birbirinden kopmaz şekilde bağlı iki önemli uğraş söz konusuydu. Fransız devriminin ve Fransız sosyalistlerinin etkisiyle siyasi eylem felsefesine erken yaşlarda kapılan Engels, bu yaşlarda başladığı yazma uğraşının içinde adım adım komünist bir devrimciye dönüştü. Pek üretken olduğu siyasi yazında diğer sosyalistler ile polemikler ön plana çıkarken siyasi mücadele için bunun yetersiz olduğu Marx ile hemfikir oldukları bir meseleydi.

1845 yılında Marx'la birlikte Alman siyasi göçmenlerinin gevşek bir örgütlenmesi olan Adiller Birliği'nin Londra şubesiyle temas kurdu. Ardından 1846'da Brüksel'de yine Marx'la birlikte bir Komünist Haberleşme Komitesi kurdu. Brüksel ve Paris'te küçük burjuva demokratlarının yanı sıra devrimci işçi çevreleri ile yakın temaslar kuran Engels, tartışma toplantılarına katılıyor ve Marx'la birlikte bu çevreler içindeki diğer sosyalist akımlara karşı bir yandan mücadele verirken diğer yandan kendi amaçlarına uygun şekilde titiz ittifak arayışlarında bulunuyordu. Bu amaçlarına 1847'de Komünist Birlik'i kurmalarıyla ulaşılar. Doğru bir hamleyle örgütün manifestosunu yazma görevini birlikte üstlendiler ve örgütün karışık yapısına rağmen kendi komünist anlayışlarına en yakın şekilde, daha sonra komünizmin el kitabı olacak olan, *Komünist Parti Manifestosu*'nu yazdılar.

Bu yıllarda Carver'ın da sık sık söz ettiği üzere Engels, işçi sınıfının gelişmesine yardım edecek özgür siyasal koşullar yaratma amacıyla radikal reform arayışı içindeki siyasi hareketleri destekleme stratejisine uygun olarak küçük burjuva meşrutiyet taraftarları ve gazeteleriyle önemli ilişkiler kuruyordu. Fakat bu meşrutiyet taraftarları aynı zamanda komünizmi de kendilerine karşı bir tehdit olarak düşünüyordu. Bu da onları devrimlere uzak durmaya, reformlara karşı da tereddüt ve tedirginliğe sürüklüyordu. 25 Şubat 1848'de Paris'te İkinci Cumhuriyet'in ilanının Avrupa çapında büyük etkileri oldu. Engels apar topar devrimci Fransa'ya, Paris'e geçti. Onun Paris'e geçişi devrime katkı verme arzusunun bir işaretiydi ve Carver'ın önemli vurgusuyla Engels devrimin ilerlemesinin yolunun gösteri ve yazılarla kışkırtılmış halk güçlerinin silahlı eyleminden geçtiğini düşünüyordu (s. 267).

1848 devrimleri Avrupa çapına yayılırken Almanya'da Engels'in doğduğu kasaba olan Barmen'in komşusu Elberfeld'de demokratik bir kalkışma yaşandı. Engels de elde silah devrimin hizmetine koştu. Engels gibi genç bir devrimcinin, üstelik şimdiye kadar gazete ve makale yazarı karakteriyle ön plana çıkmış birinin, devrim sırasında elinde silahla devrimciliğe koyulmasının yaşamında son derece önemli bir an olduğu şüphesizdir. Fakat Carver'ın, Engels'in bu silahlı devrim

günlerinde yaşadıklarını ancak kıyasından aktarırken, silahlı olarak devrimi savunmasının onun yaşamına ve düşüncelerine etkilerini incelemeye koyulmaması en hafif tabiriyle üzücü olarak addedilebilir.

Durgunluk yılları ve sonrası

Engels'in büyük bir istek ve beklenti ile parçası olduğu 1848 devrimleri yenildi. Bu yenilgiden sonra Avrupa çapında gericilik canlandı. Komünist Birlik hizipçilik yüzünden hareket edemez hale gelmiş, Engels ve Marx'ın çevresi ile sağlıklı bir şekilde siyasi ilişkiler yürütebilmesi epey zorlaşmış ve üstüne serbest siyasi faaliyet olanakları ve özgür basın buhar olup uçmuştu. Bu şartlar altında 1849 yılında İngiltere'ye geçen Engels bir yandan kendisinin ve Marx'ın ekonomik ihtiyaçları için aile şirketine çalışırken diğer yandan da Marx'la birlikte kuramsal çalışmalara odaklanıyordu. Engels'in yaşamının sonuna kadar sürecek sürgün dönemi başlamıştı.

Engels, Londra'da Marx'la birlikte içeriği tarihsel ve kuramsal konulardan oluşan ve komünist hareketin proleter kanadının yayın organı olan *Neue Rheinische Zeitung*'u yayınlamaya başladı. Engels bu dergi için ilk siyasi deneyimlerinin ışığında Fransız ve Alman devrimlerini incelediği yazılar hazırlıyordu. Bununla da kalmıyor, Almanya'nın farkında olmadığı devrimci tarihini öne çıkartarak devrimci bir bilincin tekrar hatırlanması ve uyanması için de ünlü yapıtlarından olan *Alman Köylü Savaşı*'nı yine bu dergide yayınlıyordu.

Engels ve Marx'ın doğrudan siyasi hareketten soyutlanmışlıkları bir yönüyle koşulların ürünüken bir yönüyle de geçmişin derslerini çıkarmak ve hareketlerinin kuramsal altyapısını güçlendirmek yönünde bir tercihti. Carver, Engels ve Marx'ın içinde bulundukları durumu anlatmak için, bu yıllardaki siyasi soyutlanmışlık durumları hakkında ikili arasındaki mektuplaşmalardan parçalar sunuyor (s. 298-299). Bu parçalar ikilinin Komünist Birlik içindeki göçmen hizipçiliğine kızgınlıklarını ve o gün o hareket içinde doğrudan bir siyasi eylemin içinde bulunmanın nasıl bir israfa yol açacağını düşündüklerini gösteriyor.

Engels siyasal mücadelesi açısından yeni bir strateji belirlemişti. Yamalı bohça gibi farklı grupların bir araya geldiği, iç tartışmalar ve mücadelelerden başını kaldırıp etkili bir siyasi faaliyet yürütemeyen örgütlerin içinde bulunmak yerine şimdi daha uzun vadeli bir planı vardı. Marx'ın incelikle geliştirdiği kuramların, ki kendisinin de bu kuramların geliştirilmesindeki payı büyüktür, yılmaz bir savunucusu olan Engels, gelecekte yükselecek bir sınıf hareketinin ayaklarının yere sağlam basacağı bir kuramsal zemin hazırlıyordu. Bu sayede ileride Marx ile birlikte bu yükselen harekete çok daha güçlü bir şekilde yön verme fırsatına kavuşabilirdi. Böylece harekete doğru bir önderlik inşa etmeleri daha olası hale gelebilirdi. Carver'e göre şimdilik bu strateji ile Engels bir siyasi hareketin önderi olmaktan ziyade uluslararası komünist hareketin farklı seksiyonları ile ilişki halinde olan etkili bir kişi olmayı seçiyordu (s. 301).

Engels bu aşamadan itibaren enerjisinin önemli bir kısmını tarihsel ve diyalektik materyalist yaklaşımını farklı alanlarda uygulamaya ayırdı. Doğa bilimleri üzerine kapsamlı araştırmalar, Marx'ın üzerinde çalışmaya fırsat bulamayacağı birçok konuda eserler üretebilmesine olanak sağladı. Carver bu dönemde Engels'in eskisine

oranla daha yüksek soyutluk düzeylerinde yaptığı çalışmaların sosyalizmi yalnızca uzman kuramcıların kavrayabileceği hale getirdiği eleştirilerine ve bu çalışmaların sosyalistlerin sınıf siyasetinin somut gerçeklerini anlamalarında herhangi bir yardımı olup olmadığı konusundaki soru işaretlerine de yanıt veriyor. Engels'in "bilimsel" yapıtlarının, maddeci diyalektiği komünist siyasette daha etkili, proleter sosyalizmini de eskisinden daha dikkate alınır hale getirdiğini ve bu sayede sınıf siyaseti ile Marksizmin kapitalizm kavramsallaştırmasına ek bir ilgi duyulmasını sağladığını ileri sürüyor (s. 327).

1864'te Londra'da kurulan Uluslararası İşçi Birliği ya da diğer adıyla Birinci Enternasyonal Marx ve Engels için işçi hareketinde yeniden başlayan kıpırdanmanın emaresiydi. Yoğun bir siyasi faaliyet dönemi başlamıştı. Engels Enternasyonal'in faaliyetlerinde Marx'la birlikte siyasi olarak belirleyici rol üstlenmeye çalışıyordu. 1869'da aile işletmesinden emekli oluşuyla da vaktinin daha büyük kısmını buraya hasretmeye başlamıştı. Fakat Carver, Engels'in hayatının o döneminde Enternasyonal faaliyetlerinin ne kadar yer işgal ettiğine, faaliyet olarak neler yaptığına dair hiçbir şey söylemiyor. Yine Alman Sosyal Demokrat İşçi Partisi ile ilişkileri, Marx'la birlikte o partide verdikleri siyasi mücadeleyi neredeyse hiç incelemiyor. Bunlardan yıllar sonra kurulan İkinci Enternasyonal'de nasıl bir rol üstlendiğini de bu kitaptan anlayabilmek mümkün değil.

Sonuç

Bir çalışmanın başarısı amaçlarını ne ölçüde gerçekleştirdiği ile ölçülebilir ve bununla birlikte bir çalışmada yer verilenler kadar verilmeyenler de önemlidir.

Terrell Carver bu eseri için Engels'in ilk yıllarını dikkatle incelediğini belirtiyor. Ona göre Engels hakkındaki diğer çalışmalar onun gençlik gelişiminin sonraki yaşam uğraşlarıyla ilişkisini etkin bir şekilde kurmuyor. Bu açıdan baktığımızda Carver hem Engels'in gelişimini titiz bir şekilde açıklıyor hem de sonraki yıllardaki eylem ve fikirlerinin bu gençlik dönemiyle ilintisini sık sık irdeleyerek başarılı bir iş yapıyor. Carver, Engels'in gençlik dönemiyle yaşamı boyunca amaçladıkları arasında gerçek bir süreklilik olduğunu göstermeye çalışıyor. Onun Marx'ın yanındaki biri olarak değil, Engels olarak, Engels gibi ortaya konması için de bu sürekliliğe dikkat çekilmesi gerektiğini vurguluyor.

Kitabın bizce yumuşak karnı ise Engels'in devrimciliğinin bu kitapta aktarılan haliyle diğer insani yönleri arasında büyük ölçüde kaybolması ve yaşamının son 40 yılının neredeyse sadece bir yazar ve düşünür olarak aktarılması. "Neredeyse" diyoruz çünkü yazar bunun böyle olmadığını ve kısa değinilerle de olsa Engels'in o yıllarda da siyasi bir faaliyet içerisinde olduğunu söylüyor. Kitap içerisinde Engels'in son 40 yılı çok az yer kaplıyor ve Engels'in yaşamı hakkında merak konusu olabilecek çok şey gölgede kalıyor. Evet, bir çalışma her şeyi kapsayamaz ve yazarın amaçları doğrultusunda çalışmanın odağını belirli bir noktada toplaması da anlaşılabilir. Fakat bizce, sözünü ettiğimiz 40 yıldaki birçok önemli noktayı es geçip bu döneme çok az yer ayırmak bu çalışmayı bir ölçüde yanıltıcı kılmış ve zayıflatmıştır. Bahsettiğimiz dönemin kitapta yer alan haliyle okuyucu için Engels'in köşesine çekilip neredeyse sadece kuramsal konularla ilgilendiği, siyasi faaliyetlerle ilişkisinin son derece zayıf kaldığı ve hayatında dikkate değer çok az

gelişmenin olduğu izlenimi yaratabileceğini söylememiz gerekir.

Sonuç olarak bizce Terrell Carver'ın bu eseri Engels'in doğduğu, büyüdüğü şartların ve etkilendiği fikirlerin yaşamına yayılan etkilerini, Engels'i nelerin Engels yaptığını yakından incelemek isteyen okuyucular için yararlanılabilecek bir kitap olmasına rağmen Engels'in “Yaşamı ve Düşüncesi”ni tanıtmak için yeterince doğru ve dengeli bir tablo çizemiyor.

Kitap Tanıtımı

Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye’de Sınıflar ve Mücadeleleri

*Marksizm ve Sınıflar,
Dünyada ve Türkiye’de sınıflar
ve mücadeleleri*
Hazırlayanlar:
Sungur Savran, Kurtar
Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak,
Yordam Kitap

“Bugüne kadarki bütün toplumların tarihi sınıf mücadelelerinin tarihidir.” Marx ile Engels’in kaleme aldığı *Komünist Manifesto*’nun bu ünlü cümlesindeki “bugüne kadarki” ibaresi, bazılarınca “postmodern çağ” olarak niteledikleri döneme kadarki anlamına yorumlanmış olacak ki, özellikle 1990’lı yıllardan, yani Sovyetler Birliği, Çin ve Doğu Avrupa’da kapitalizmin restorasyonunun hızlandığı aşamadan sonra sınıf politikasının yerini “kimlik politikası”nın aldığı solda yaygın bir görüş haline geldi.

Ama öte yandan, tam da aynı dönemde, burjuvazi neoliberalizm adı altında işçi sınıfına karşı kapitalizmin tarihinde görülen belki de en uzun taarruzu yapıyordu. Durumun tuhaflığı dikkat çekiciydi: Burjuvazi işçi sınıfına saldırıyordu, yani sınıf mücadelesi veriyordu. Aydınlar (sol aydınlar!) ise işçi sınıfına dönmüş, sınıf mücadelesinin önemsiz ya da demode olduğunu telkin ediyorlardı. Bu kitapta yazıları yayınlanmakta olan yazarlar, kendilerini solda yaygın olan bu modadan uzun zamandır ayırmış insanlar. Uzun yıllardır çalışmalarında sınıf kategorisine merkezi bir yer vermiş, gerek dünya çapında, gerekse Türkiye’de toplumun gelişmesini sınıf mücadeleleri temelinde kavramayı kendilerine pusula edinmiş araştırmacılar. Burada, bu konulardaki yazılarını bir araya getiriyorlar.

Yazıların konuları geniş bir yelpazeye yayılıyor. Marksizmde sınıfların teorik statüsü, günümüzde sınıfların ortadan kalkıp kalkmadığı, sınıf mücadelelerinde merkezi bir rol taşıyan sendikalar, Türkiye’de sınıfların yapısı, köylülükten Gezi’ye sınıf mücadeleleri bunların bazıları.

Bütün bu yazıları birbirine bağlayan çizgi ise sınıflı toplumlarda yaşanan adaletsizlik ve yabancılaşma konusunda ortak bir anlayışı paylaşmaları, Türkiye’de ve dünyada sınıf tahakkümüne son vererek sınıfsız bir toplum yaratmanın yüce bir hedef olduğuna inanmaları. (Kapak yazısından)

Geçiş Programı'nın yapısı ve yöntemi

Levent Dölek

Modern toplumun siyasal hareketleri içinde program üzerine en yoğun tartışmalar yürütmüş olan, program sorununu en çok gündemine alan akım Marksizm olmuştur. Burjuvazi için, program, bir vaatler toplamı ya da niyetler beyanından ibaret olup çoğu zaman da, seçilmiş bir parti tarafından iktidar olur olmaz unutulmuş ve unutturulan bir metindir. Bu yüzden de burjuva siyasetinde program tartışmalarına sıklıkla rastlamayız. Oysa işçi sınıfı, burjuvazinin sistematik yalana dayalı siyasetinin karşısında sürekli çarpıtılan gerçeği gün yüzüne çıkarmak mecburiyetindedir. Bir işçi sınıfı partisi eğer tutarlı ise burjuvazinin tam tersine kitleleri kandırmaya değil, uyandırmaya çalışarak siyaset yapmak durumundadır. Komünist Manifesto'dan Gotha ve Erfurt programına, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDİP) programından Komintern programına ve nihayet IV. Enternasyonal'in Geçiş Programı'na uzanan tüm tartışmalar, bu hususa ne kadar önem verildiğini göstermektedir.

Öte yandan “gerçek hareketin her adımı bir düzine programdan değerlidir”¹ diyen de bizzat Karl Marx'ın kendisidir. Gerçekten de proletaryanın en büyük tarihsel adımı olan Ekim Devrimi'nin dört başı mamur bir parti programını takip ederek gerçekleşmediğini bilakis 1917'de RSDİP'in hala 1903'te yazılmış programının geçerli olduğunu ve Ekim Devrimi'nin izlediği rotanın da hayata geçirdiklerinin

¹ Karl Marx, Wilhelm Bracke'ye mektup, *Gotha ve Erfurt Programları Üzerine*, çev. Erkin Özalp, İstanbul: Yordam Kitap, 2017, s.18

de bu programda yazarlarla pek az ortak yanı olduğunu biliyoruz. Düşünsenize, 1917’de devrimle birlikte barikatın iki yanına savrulmuş olan Bolşevikler ve Menşevikler kağıt üzerinde aynı programa sahiplerdi. O halde, üzerinde sayfalarca polemikler yürütülen, kitaplar yazılan programlar burjuvazi için olduğu gibi işçi sınıfı için de son tahlilde değersiz birer metinden ibarettir diyebilir miyiz? Eğer bu metinler gerçek hareketin adımlarından kopuyor ve soyut bir vaatler, hedefler ya da ilkeler manzumesine dönüşüyor ise belki de bunu söylemeliyiz.

Hatta gerçek hareketin devinimi ile belirli bir tarihte ve koşullar altında yazılmış bir programın durağanlığı arasındaki çelişki aşılmadıkça gerçek hareketin her adımı düzinelerce programdan daha değerli olmayı sürdürecektir diyebiliriz. Ancak gerçek hareketin her zaman işçi sınıfının çıkarlarına dolaysız bir şekilde uygun olmayacağını, hâkim sınıf olan burjuvazinin kültürel, ekonomik ve siyasi gücü/baskısı ile pratikte sürekli çarpılabileceğini, sapabileceğini düşünürsek, programın tümüyle tali bir meseleye, gözardı edilebilir, pratiğin gerekleri bahanesiyle sürekli çiğnenip geçilebilir bir metne indirgenmesi, kapıları burjuva pragmatizmine doğru sonuna kadar açmak olacaktır.

Eylem ve program arasında bu çelişkinin devrimci bir biçimde aşılmasının tek bir yolu olduğu açıktır. O yol da bir şekilde gerçek hareketin programını yazabilmektir. Bu yazıda, işçi sınıfının bu devrimci senteze, gerçek hareketin büyük ileri adımları kadar geri adımlarının, zaferlerin olduğu kadar yenilgilerin, devrimci önderliğin olduğu kadar ihanetlerin deneyimlerinden geçerek Trotskiy’in IV. Enternasyonal’in programı olarak kaleme aldığı Geçiş Programı’nda ulaşılmış olduğunu ortaya koymaya çalışacağız. Yazarı Trotskiy’in de açık yüreklilikle belirttiği gibi tam olmayan, epeyce eksikleri bulunan, bir programda olması gereken bazı unsurları içermeyen ama bir programda yer verilmesi beklenmeyecek bazı ayrıntılara, polemiklere ve referanslara yer vermek zorunda kalınmış olan bu program metni, tüm başka program metinleri gibi, yazıldığı dönemin ve koşulların damgasını taşımaktadır. Diğer yandan, Geçiş Programı’nın önemi ve ayırıcı özelliği dönemini en iyi şekilde yansıtmış ve yazıldığı dönemin sorunlarına en iyi yanıtları vermesinden ziyade, gerçek hareketle programın diyalektik birliğini sağlayan yapısı ve yönteminde aranmalıdır. Bu yazı, işte Geçiş Programı’nın bu yapısını incelemeyi ve günümüzün gerçek devrimci hareketinin programını oluşturmak amacıyla belirli ipuçları yakalamayı amaçlamaktadır.

Uluslararası parti programı

IV. Enternasyonal’in Geçiş Programı bir uluslararası parti programıdır. Bu parti, ismindeki “IV.” nitelemesinden de açıkça görülebileceği gibi, öncülünün yani III. Enternasyonal’in (Komünist Enternasyonal) içinden çıkıp gelmiştir. IV. Enternasyonal’in kuruluşunu gerçekleştiren Trotskiy’in önderliğinde kendini Bolşevik-Leninistler olarak adlandıran akım Rusya’da Bolşevik Partisi’ni, uluslararası alanda Komintern’i Stalinist bürokrasinin revizyonizmine karşı doğru ve devrimci bir rotaya sokmak için mücadele etmiştir. 1930’da kurulan Uluslararası Sol Muhalefet, 1933 yılında 11 Nokta olarak bilinen bir deklarasyonla platformunu ilan ettiğinde kendisini Komintern’in ilk dört kongresinin zemininde tanımlıyor, 5. ve 6.

Kongre'nin revizyonist kararlarını reddediyor ve "Komintern'in programının köklü olarak yeniden biçimlendirilmesinin zorunlu olduğunu kabul" ediyordu.²

1933 yılında Almanya'da Nazizmin zaferine, daha doğru bir ifadeyle, Alman proletaryasının yaşadığı büyük felakete giden süreçte, Komintern'in güdümünde, sekterlikle oportünizm arasında zikzaklar çizen bir siyaset izleyen Almanya Komünist Partisi'nin sadece yetersiz olduğu değil, aşılması gereken bir engel olduğu da ortaya çıkmıştı. Daha sonra Komintern, Almanya'da izlenen siyasetin tamamen doğru olduğunu açıklayıp, bu konuda uluslararası komünist hareket içinde tartışmayı dahi yasaklamaya yeltenince, Trotskiy ve Sol Muhalefet Komintern'in de aşılması gereken bir engel olduğu konusunda net bir fikre ve tutuma sahip oldu. Tabii ki Almanya'da yaşanan felaket, bir birikimin son noktasıydı. SSCB'deki bürokratik yozlaşma, 1925-1927 Çin Devrimi'nin Stalinizmin milliyetçi burjuvaziye teslimiyet politikaları sonucunda yenilmesi gibi bir dizi uğraktan geçerek bu aşamaya gelmişti. Gelineen aşamada artık "Komintern'in programının köklü olarak yeniden biçimlendirilmesi zorunluluğu" yeni bir parti inşası biçimini almak zorundaydı. Uluslararası Sol Muhalefet'in programatik yönelişini yansıtan "11 Nokta"sının 10. Maddesi ilk kabul edildiğinde "Komünizm alanında üç kümenin (Marksist, merkezci ve sağ) ayrıştırılması; merkezciğe karşı sağla bir siyasal ittifaka girilemeyeceğinin kabulü; sınıf düşmanına karşı merkezciğin desteklenmesi; merkezciğe ve zikzaklı politikalarına karşı uzlaşmaz ve sistematik mücadele" iken bu madde şöyle değiştirildi: "Dünya işçi sınıfının devrimci güçlerinin uluslararası Komünizmin bayrağı altında yeniden kümelenmesi için mücadele. Yukarıda sıralanan ilkelere uygulayabilecek gerçek bir Komünist Enternasyonal'in yaratılmasının gerekliliğinin kabulü."³

IV. Enternasyonal'in içinden çıkmış olduğu bu tarihsel koşullar, ister istemez Geçiş Programı'nda yeni partinin kendisini işçi hareketinin diğer akımlarından (esas olarak da Sosyal Demokrasi'den ve Stalinizmden) ayırdığı bazı yorum ve polemiklere yer verilmesine neden oldu. Trotskiy, bu yorum ve polemiklerin doğaları gereği bir programa ait olmayan kısımlar olduğunu söylüyordu.⁴ Ancak bu bölümlerin varlığı dar anlamda bir hizip mücadelesinin değil, sınıf mücadelesinin pratik gerekliliklerinin bir sonucuydu. Nitekim *Geçiş Programı*'nda yer alan yorum ve polemiklerin hiçbirisi birer kimlik tanımlaması niteliğinde olmayıp hepsi sınıf mücadelesinin yakıcı ve pratik sorunları etrafında alınan pozisyonların netleştirilmesine yönelik olmuştur. Amacın "gerçek Komünist Enternasyonal" iddiası ile bir uluslararası Komünist Partisi kurmak olarak tanımlandığı bir yerde bunun doğal ve anlaşılır bir şey olduğunu düşünmek ve *Geçiş Programı*'nı geçmişten geleceğe bir süreklilik içinde kavramak gerekir.

Bir "Geçiş Programı" yazılması kararının Komintern'in 4. Kongresi'nde alındığını biliyoruz. Komintern daha önce de 3. Kongre'de "Taktikler Üzerine Tezler"de

2 Lev Trotskiy, *Uluslararası Sol Muhalefet Platformu (On Bir Nokta)*, Geçiş Programı içinde, çev. Zeynep Gök, İstanbul: Kardelen Yayınları, 1992, s. 63.

3 A.g.e., s. 64.

4 Leon Trotsky, *On the Transitional Programme*, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1938/tp/tpdiscuss.htm>

geçiş programı anlayışını II. Enternasyonal'in asgari program anlayışına karşıtlık içinde ortaya koymuştur. Biraz öncesine gittiğimizde Komintern'in 21 Koşulu'nda da geçiş programı mantığının nüvelerini görmek mümkündür. Zira 21 Koşul her şeyden önce Komünist Partisi'nin devrimci faaliyetinin kitlelerle organik bir etkileşim içerisinde olmasını zorunlu tutmuştur. Geçiş programı mantığının merkezinde de partinin kitleyle kurduğu etkileşim ve kitlelerin eylem içerisinde öğrenme ve olgunlaşmasına yardımcı olmak vardır. 21 Koşul'un daha ilk maddesinde proletarya diktatörlüğü propagandasının gündelik hayat olgularından hareket etmesi gerektiği vurgulanmıştır. Daha da geriye gittiğimizde “geçiş talepleri” mantığının *Komünist Manifesto*'nun ikinci bölümünün sonunda maddeler halinde sıralanan ve “hareketin seyri içinde kendini aşacağı” öngörülen talepler ihtiva eden eylem programından⁵ itibaren mevcut olduğunu görmekteyiz.

Bu noktada “geçiş programı”ndan değil, programın mantığını oluşturan taleplerin geçişselliğinden yani “hareketin seyri içinde kendini aşması”ndan bahsettiğimiz altını çizmeliyiz. Zira Marksizmin diyalektik materyalist yönteminin doğal bir sonucu olan geçiş talepleri mantığı Marksist partiler tarafından, belirlenmiş ve kabul edilmiş bir programatik perspektif çerçevesinde bilfiil uygulanmış değildir. Tam tersine, uzun bir dönem boyunca asgari talepler çerçevesinde mücadeleyi büyük oranda ekonomik ve demokratik sınırlara hapseden ve asgari taleplerin mevcut düzen sınırları içinde elde edilmesine odaklanan aşamacı bir anlayış Marksist işçi hareketine hâkim olmuştur.

Marx ve Engels 1848 Alman Devrimi'nin deneyimi sonucunda burjuvazinin devrimci barutunu yitirmekte olduğuna dair yargılarını kesinleştirmişlerdir. Alman Devrimi'nden önce yazmış oldukları metinlerde, örneğin *Komünist Manifesto*'da, burjuva devriminde feodal sınıflara ve monarşiye karşı burjuvaziyle ittifak stratejisinin belirli koşullarda (en başta da bu sınıfın devrimci bir tutum içinde olması) mümkün hatta gerekli olduğunu söylemektedirler.⁶ Bunu elbette ki proletaryanın sınıf çıkarlarının bilincine vararak bağımsız bir parti olarak örgütlenmesi ilkesinden taviz vermeden savunmuşlardır. Alman Devrimi'nin pratik ve politik deneyiminden çıkarılan dersler ışığında bu burjuvazi ile birlikte mücadele olasılığı yerini burjuvaziye karşı güvensizliğe bırakmıştır. 1950 yılında Marx ve Engels'in Komünist Birlik Merkez Komitesi adına yayınladıkları genelgede bu perspektif doğrultusunda işçi sınıfına verdikleri öğüt ise şöyledir: “Demokratların önerilerini mantıksal uç sınırlarına kadar götürmeli (demokratlar her durumda devrimci değil, yalnızca reformist bir biçimde hareket edecektir) bunları özel mülkiyete doğrudan saldırı biçimine dönüştürmelidirler.”⁷ Sınıfın ve sınıf partisinin bağımsızlığını savunan Marx ve Engels pekâlâ burjuvazinin ve demokratik küçük burjuvazinin asla uzla-

5 Karl Marx-Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, çev. Nail Satlıhan, İstanbul: Yordam Kitap, 6. Basım, Mart 2018, s. 67-68.

6 “Almanya’da Komünist Partisi burjuvazi devrimci bir tutum takınır takınmaz mutlak monarşiye, feodal toprak mülkiyetine ve küçük burjuvaziye karşı burjuvaziyle birlikte mücadele eder.” A.g.e., s. 84

7 K.Marx-F.Engels, *Address of the Central Committee to the Communist League*,

<https://www.marxists.org/archive/marx/works/1847/communist-league/1850-ad1.htm>

şamayacağı ve işçi sınıfının dolaysız çıkarlarını yansıtan bir program oluşturmayı önerebilirdi. Böyle bir program kağıt üstünde bu bağımsızlığı sağlardı. Ancak mesele bu bağımsızlığın teorik ve programatik düzeyde sağlanmasından ibaret değildir, esas mesele işçi kitlelerin bu gerçekliğin bilincine varmasıdır. Bu bilinç ancak eylem içinde oluşabilir. Bu yüzden Marx ve Engels, işçi sınıfını demokratik küçük burjuvaziden bağımsızlaştırmak için her seferinde demokratik küçük burjuvazinin reformist taleplerinin bir adım ilerisine gitmeyi önermektedir: “İşçilerin savaş nara-ları ‘sürekli devrim’ olmalıdır!”

Bir dizi Marksist kitlesel işçi partisinden müteşekkil II. Enternasyonal'in tarih-sel pratiği bize bu örgütün çoğunlukla Marx ve Engels'in öğütlerini takip etmediği-ni göstermektedir. Elbette bunun büyük bir istisnası vardır. O da Rusya'da Bolşevik Partisi'dir.

Ancak biliyoruz ki Bolşevizm geçiş programı mantığı ve yöntemiyle yazıya dö-külmüş ve resmen kabul edilmiş bir parti programına sahip değildi. 1903 RSDİP programı büyük ölçüde aşamacı bir karakterde yazılmıştı. Proletarya diktatörlüğü hedefi ile ilk ve acil görev olarak benimsenen istibdadın yıkılması ve demokratik cumhuriyet perspektifi arasında herhangi bir köprü yoktu. Ekim Devrimi böyle bir programa sahip bir parti tarafından yapıldı. 1903 programı hareket içinde ve Bolşevik partisinin kitlelerle etkileşim içindeki eylemiyle kendisini aşmıştı. 1917 Ekim'i-ne gelindiğinde Lenin'in “Yaklaşan Felaket” broşüründe Bolşevizmin, burjuva hükümetinin ülkeyi sürüklediği bunalımdan çıkmak için önerdiği “tüm bankaların kamulaştırılması ve tek bir devlet bankasında birleştirilmesi; stratejik sektörlerin, büyük ve tekelci kapitalist grupların millileştirilmesi; ticari sırların kaldırılması”⁸ gibi önlemlerin hiçbirisi 1903 programında bulunmuyordu. Ancak bu maddelerin hepsi Ekim Devrimi sürecinde son derece belirleyici olacak, daha sonra da *Geçiş Programı*'nın içinde de ana unsurlar olarak yer alacaktır.

Bu noktada, Trotskiy'in “Komintern'in en iyi döneminde programı yoktu” de-diğini ve “tarihi süreç nihai tamamlanmış ve kapsayıcı bir Marksist araştırmayı beklemez”⁹ sözlerini hatırlıyoruz. Buradan programın önemsiz olduğu, bir tefer-ruat olarak değerlendirilebileceği sonucuna asla varamayız. Tam tersine, Lenin ve Trotskiy, 21 Koşul'dan başlayarak Ekim Devrimi'nin deneyimini uluslararası dev-rimci işçi hareketine mal etmek için büyük bir mücadele vermiştir. Lenin, RKP'nin (Rusya Komünist Partisi) 1919 programına da aynı perspektifle büyük önem ver-miştir. Komintern'in Geçiş Programı yazma kararını yıllar sonra hayata geçiren de yine Trotskiy olmuştur. Trotskiy için partinin önemi neyse programın önemi de odur. Parti ve program birbirinden ayrı düşünülemez. Yazılı bir programın olmayışı devrimci eyleme engel değildir. Ancak devrimci program eyleme eşlik eden teorik politik çalışmalarda, bir dizi makalede, bildiride, teorik çalışmada vb. ifadesini bu-lan kolektif çalışmaların içinde mutlaka formüle edilmiş olmalıdır. Trotskiy *Geçiş Programı* için bu düşüncelerden hareketle şöyle demiştir: “Bu program yeni bir icat

8 V.I.Lenin, *The Impending Catastrophe and How to Combat It*, <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/ichtci/03.htm#v25zz99h-331>

9 Leon Trotsky, “‘For’ the Fourth International? No! The Fourth International”, *The Writings of Leon Trotsky [1937-38]*, 2. basım, New York: Pathfinder Press, 1985, s. 347.

olmadığı gibi tek bir kişinin eseri de değildir. Bugüne kadar yapılmış tüm kolektif çalışmanın toplamıdır.”¹⁰ Elbette bu toplam aritmetik değil, diyalektiktir. İçinde eylem tarafından doğrulanmış öngörüler kadar hataları ve deneyimin sonucunda bu hatalardan çıkartılan dersleri de içermektedir.

Lenin’in Nisan Tezleri ile verdiği mücadeleyi hatırlarsak programın önemini daha iyi kavrayabiliriz. 1903 programı bir yazılı metin olarak kalmamış, bütün bir Bolşevik kuşağın eğitiminde rol oynamıştır. 1917’ye gelindiğinde aşamacı bir eğitim almış Rus devrimci Marksist kadroları (eski Bolşevikler) Lenin’i başta azınlıkta bırakmıştır. Lenin, partide görüşlerini kabul ettirmişse de mücadele bitmemiştir. İktidarın alınmasına karşı çıkan Bolşevik önderleri ve bunların (Zinovyev ve Kamenev gibi) ayaklanmanın arifesinde dahi yarattığı sorunları, ölümcül tehlikeleri biliyoruz. Eğer Bolşevik kadrolar 20 yıl boyunca geçiş programı perspektifi ile eğitilmiş olsaydı elbette durum çok farklı olacaktı. Daha önemlisi, şunu sormalıyız: Rus işçi sınıfı Lenin’e sahip olmasaydı, arkalarında 1903 programı ve epey köklü bir aşamacı gelenek olan Bolşevik partisini sürekli devrim yoluna girmeye kim ikna edebilirdi? Trotskiy’in dediği gibi, Lenin olmasaydı devrim olmazdı ama bu aynı zamanda bize şu soruyu sordurtur: Devrimin zaferi için her ülkeye bir Lenin mi gerekecektir? Elbette ki hayır! Gerekli olan, kişi olarak Lenin değil, Bolşevizmin rehberliğinde işçi sınıfını iktidara taşıyan programdır.

Var olan durumu ortadan kaldıran gerçek hareketin programı

1938’de Trotskiy tarafından kaleme alınan *Geçiş Programı*’nın Komintern’in 1922’de toplanan 4. Kongresi’nin “program üzerine karar”ının çizdiği ana çerçeveye uygun hazırlandığını söyleyebiliriz. Bu kararda ulusal programların yanında enternasyonalin “genel programı” için öngörülen geçiş taleplerinin ve kısmi taleplerin teorik temellerinin ortaya konması, geçiş taleplerinin bir yanda aşırı sol eleştirisine diğer yanda oportünist tanımlanmasına karşı rezervler konması (3. Bölüm: Asgari Program ve Geçiş Programı), geçiş taleplerinin zamana ve ülkelerin koşullarına göre farklılaşabileceğine dair düşünülen kayıtlar ve toplumların farklı ekonomik politik yapılarına bağlı olarak geçiş talebi türlerinin ayrıştırılması (15. Bölüm: Geri Ülkeler; 16. Bölüm: Faşist Ülkeler; 17. Bölüm: SSCB) programın yapısında mevcuttur.

Ancak *Geçiş Programı* tüm bunları içermekle birlikte Komintern kararında ifade edilmeyen ve daha da önemlisi *Komünist Manifesto*’dan başlayarak o güne kadar pek benzeri olmayan bir yapı göstermektedir. Burada odaklandığımız nokta, *Geçiş Programı*’nın içerdiği konular ve kapsamından ziyade yöntemidir. Zira Trotskiy’in kendisi programın tamamlanmamış bir program olduğunu, başlangıç kısmında kapitalizmin ve dünya durumunun tahliline ilişkin ilk bölümlerin çok daha geniş bir teorik açıklama gerektirdiği halde özet geçildiğini, sonuç kısmında da sosyal devrimden, iktidarın silahlı ayaklanma ile fethedilmesinden, kapitalist toplumun pro-

10 Leon Trotsky, *On The Transitional Programme*, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1938/tp/tpdiscuss.htm>

letarya diktatörlüğüne, proletarya diktatörlüğünün de sosyalist topluma dönüşmesinden bahsedilmediğini belirtir. Yine Trotskiy'in ifadesiyle, *Geçiş Programı* okuru kapının eşiğine kadar getirmektedir. “Bu program bugünden sosyal devrimin başlangıcına kadar bir eylem programıdır.”¹¹ Biz *Geçiş Programı*'nı bu kapsamı içinde bir değerlendirmeye tabi tutuyoruz. Elbette ki Trotskiy'in ifadesi bizlere devrimci programın çok daha geniş kapsamlı bir şekilde ele alınabileceğini hatta alınması gerektiğini de anlatmaktadır. Ancak *Geçiş Programı*'na ilişkin aynı “tamamlanmamışlık” nitelemesinden hareketle bir program için esas önemli ve vazgeçilmez olanın ne olduğunu da görebiliyoruz: “Şimdi en önemli olan şey, proletaryanın farklı katmanlarına sosyal devrim doğrultusunda nasıl rehberlik edeceğimizdir.”¹²

Komünist Manifesto'nun programatik taleplerini “hareketin seyri içinde kendini açacağı” öngörüsüyle ortaya koyduğunu biliyoruz. *Komünist Manifesto* ayrıca var olan toplumu da sınıf mücadelesinin motoru olduğu bir tarihsel hareket içinde diyalektik yöntemi kullanarak resmetmiştir. Daha sonraki 1903 programında da Rusya'nın sosyo-ekonomik formasyonunun tanımlanmasının yine toplumun nereden gelip nereye gittiğini öngörmeye ve devrimci işçi hareketinin stratejik ve programatik görevlerini de bu hareketin içine yerleştirmeye yönelik olduğunu görebiliriz. Ancak tarihsel süreci, sınıf mücadelesini, sınıf mücadelesinin örgütlerini ve işçi sınıfı partisini, kitlelerin bilinciyle birlikte ve hepsini karşılıklı etkileşimleri içerisinde kapsayan bir programı tabir uygun düşerse hareketin programını belki de tek bir örnek olarak *Geçiş Programı*'nda görmekteyiz.

Bu açıdan bakıldığında, Marx'ın *Alman İdeolojisi*'nde yer alan “bizim için komünizm yerleştirilmesi gereken bir *durum*, gerçekliğin kendini uyarlaması gereken bir *ideal* değildir. Biz, halihazırda var olan durumu ortadan kaldıran *gerçek* harekete komünizm adını veriyoruz. Bu hareketin koşulları, şimdi var olan öncülün sonucu olarak ortaya çıkar”¹³ ifadesinin programatik karşılığını *Geçiş Programı*'nda (Komünizmin Programı olarak) bulduğunu söyleyebiliriz.

Çağ ve dönem analizi

Geçiş Programı'nın yapısını bu hareket belirlemektedir. Program anlayışı genel ifadesiyle, nesnel ve öznel koşulların karşılıklı etkileşim içerisinde sergilendiği ilk iki bölümün ardından ortaya konmaktadır. İlk iki bölümde sosyalizmin nesnel ön koşullarının olgunluğu (hatta çürümeye yüz tutuşu) ile proletarya önderliğinin krizi sergilenir ve program anlayışı bu çelişkinin belirlediği bir dönem analizi üzerine yerleştirilir. Dönem bir ön devrimci ajitasyon, propaganda ve örgütlenme dönemidir, stratejik görev ise “devrimin nesnel koşullarının olgunluğu ile proletarya ve onun öncüsünün olgunlaşmamışlığı arasındaki çelişkinin üstesinden gelmektir.”¹⁴

Buradaki ön devrimci dönem tahlili dünya ölçeğinde yapılmaktadır ve bu yüz-

11 Leon Trotsky, a.g.e.

12 A.g.e.

13 Karl Marx/Friedrich Engels, *The German Ideology, Collected Works*, cilt 5. Londra: Lawrence & Wishard, 1976, s. 49, aktaran: Sungur Savran, “Bir Devrimci Olarak Marx”, *Devrimci Marksizm*, Sayı 35, Yaz 2018, s. 58.

14 Trotskiy, *Geçiş Programı*, s. 15.

den çok genel bir tanımlama ile devrimin nesnel koşullarının olgunluğu ile proletarya ve öncüsünün olgunlaşmamışlığı arasındaki çelişki temelinde açıklanmaktadır. Bu genel ve dünya ölçeğindeki tespitin ulusal düzeyde birbirinden çok farklı yapı ve konjonktürleri içerebileceği akılda tutulmalıdır. *Geçiş Programı*'nın yazıldığı 1938 yılı düşünüldüğünde bir uçta İspanya'da devrim ve iç savaş sürmekte, Fransa fabrika işgallerinin ardından genel grevle sarsılmakta iken Almanya ve İtalya'da faşizm proletaryayı tüm örgütleriyle atomize etmiştir; doğuda ise İkinci Çin Devrimi bir yanda Guomindang diğer yanda Japon emperyalizminin arasında önemli bir geri çekiliş içerisinde. Siyasal durum tahlillerinde mutlaka ulusal farklılıklar ve özgünlükler hesaba katılmalı, somut durumun somut tahlilinden hareket edilmelidir. Öte yandan uluslararası düzey ulusal olana göre her zaman belirleyicidir. Uluslararası ölçekte ön devrimci bir dönem tahlili tüm farklı yöndeki eğilim ve etkilerle birlikte toplamda ana eğilimin devrimci yönde olduğuna işaret eder. Nitekim *Geçiş Programı*'nın öngördüğü II. Dünya Savaşı çok geçmeden patlak vermiş ve yine tam da *Geçiş Programı*'nda öngörüldüğü gibi bu savaş yeni bir dünya devrimci dalgasıyla sonuçlanmıştır.

Toplum kapitalizmden sosyalizme geçiş çağındadır, bu geçişsellğe damgasını vuran olgu kapitalizmin kendi iç dinamikleriyle herhangi bir şekilde çözüme ulaşamayacak olan ekonomik ve sosyal krizidir. Bu kriz sınıf mücadelesini olduğu kadar uluslar arasındaki mücadeleleri de keskinleştirmekte ve savaş eğilimini güçlendirmektedir. Dönemin ön devrimci karakteri ise kapitalizmin nesnel koşullarından kaynaklanmakla birlikte esas olarak proletaryanın öncüsünün ve önderliğinin durumuyla ilişkilidir. Mesele ön devrimci durumun devrimci duruma dönüştürülmesidir. Bu kendiliğinden bir gelişmenin ürünü olmayacak, proletaryanın önderliğinin eylemi ile sağlanacaktır. Aynı anlama gelmek üzere ön devrimci durumun devrimci duruma dönüşmesindeki başlıca engel proletarya önderliğinin ana gövdesinin oportünist ve sınıf işbirlikçi niteliğidir.

Bu noktada *Geçiş Programı*'nın öznesi olan IV. Enternasyonal, tarihsel harekete dışsal etkide bulunan bir unsur değil bu hareketin bir parçası olmaktadır. “Tarihin yasaları bürokratik aygıttan güçlüdür” ve “Onların tarihin çarkını durdurmak için ümitsiz çabaları her geçen gün kitlelere daha açık olarak gösterecektir ki, insanlık kültürünün bunalımı haline gelen proletarya önderliğinin bunalımı ancak IV. Enternasyonal tarafından çözüme kavuşturulabilir”¹⁵ ifadelerinin üzerinde bu açıdan durmak gerekir. Genellikle geçiş programı anlayışının asgari ve azami programa olan üstünlüğü, Bolşevik-Leninist akımın öznel olarak devrimci oluşuna, Marx, Engels ve Lenin'den gelen devrimci geleneğin sürdürücüsü olma özelliğine bağlanarak tartışılır. Geçiş taleplerinin, günlük sorunları ve mücadeleleri iktidar sorununa bağlayan karakteri de yine esas olarak devrimci sınıf siyasetinin bir gereği olarak savunulur. Bunların hepsi doğrudur. Ancak Trotskiy *Geçiş Programı*'nın özünü, IV'ün geçmişten bugüne aktarılmış program anlayışları arasında salt bir tercihe, bu anlayışların salt bir devrimci yorumlanışına dayandırmıyor.

“Asgari Program ve Geçiş Programı” başlığı altındaki şu cümleyi dikkatle okumalıyız: “İçinde bulunduğumuz çağın ayırt edici özelliği, devrimci partiyi günlük

15 A.g.e., s.15

sorunlara ilişkin çalışmalardan kurtarması değil, bu çalışmaları devrimin görevleriyle ayrılmaz bir biçimde bir arada yürütmeyi olanaklı kılmasıdır.”¹⁶ Geçiş talepleri perspektifi burada devrimci önderliğin öznel yorum ve tercihinine değil, çağın nesnel karakterine bağlanmıştır. Böylece Geçiş Programı, gerçekliğin kendini uyarlaması gereken bir ideal olarak değil var olan durumu ortadan kaldıran gerçek hareketin kendisi olarak ortaya konmaktadır. Bu şekilde baktığımızda tarihin IV. Enternasyonal'den yana olduğuna dair güçlü ve özgüvenli tespitleri anlam olarak yerli yerine oturtabiliriz.

Biz, kapitalizmi ıslah etmeye çalışmayı burjuvaziyle uzlaşmaz nitelikteki devrimci bir siyasete göre ahlaki olarak düşük bir seviyede görürüz. Bu ahlaki durum devrimci siyaseti günbegün yürütmeye ve devrimcilerin eğitiminde etkilidir, hatta vazgeçilmezdir. Ancak bu ahlaki tutumun Bolşevizmin geleneğinde ve IV. Enternasyonal'de güçlü bir nesnel zemine sahip olduğunun bilincinde olmalıyız. Kapitalizmin yükseliş çağında, yani burjuvazinin devrimci barutunu tüketmediği dönemde, emekçi kitlelerin refahını yükseltmek için, siyasal yapının demokratikleşmesini sağlamak üzere, kapitalizm öncesi gerici sınıflara karşı burjuvazinin devrimci kanatlarıyla ittifak içinde olmak ahlaki olarak düşük bir eylem olarak görülmezdi. “Can çekişme anında bile burjuvaziyle sürdürülen haince bağlar”;¹⁷ işte ihanet buradadır. “Can çekişme anında bile...” Ön devrimci durumu devrimci duruma dönüştürmekteki başlıca engel proletarya önderliğinin bu ihanet içerisindeki sosyal-demokrat, Stalinist vb. unsurlarıdır. Nitekim Oportünizme ve Revizyonizme karşı 18. Bölümde Sosyal Demokrasi ve Stalinizm, proleter devriminin yanı sıra “ahlakının” da amansız düşmanları olarak mahkûm edilmektedir. Aynı bölümde IV. Enternasyonal, dürüstlüğü, titizliğin, sabrın, sebat etmenin ve cesaretin timsali olarak sunulmaktadır. Ancak *Onların Ahlakı Bizim Ahlakımız* kitabının yazarının ahlakı yeryüzünden ve sınıf mücadelesinden kopartıp gökyüzüne, idealler evrenine çıkartması düşünülebilir mi? IV. Enternasyonal'in kurallarını anlatan dürüstlüğü, engellerden yılmamanın, titizliğin, cesaretin olduğu silsile içinde bir ifade daha vardır ve belki de Bolşevik-Leninizmin ahlaki üstünlüğünün temeli de burada yatmaktadır: “Programı sınıf mücadelesinin mantığına dayandırmak.”¹⁸

Sınıf mücadelesinin mantığı içinde geçiş talepleri

Öncelikle geçiş taleplerinin muhatabı işçi sınıfıdır. Taleplerin işçi sınıfı içinde de kol işçilerine ve sanayiye odaklandığı ve kalkış noktası olarak bu alanı gördüğü açıktır. Proletaryanın çok daha geniş ve kapsayıcı bir kavram olduğunu biliyoruz. Hiç şüphesiz ki Trotskiy ve IV. Enternasyonal de bunun farkında ve bilincindedir. Ancak geçiş taleplerinin mantığı, yani sınıf mücadelesinin mantığı, kendi nesnel koşulları gereği mücadeleye topluca giren ve bu mücadele içinde sendikal bilincini siyasal bilince doğru genişletebilecek, nesnel olarak emek sürecinin beraberinde getirdiği örgütlenmeyi mücadele içinde daha ileri sınıf örgütlenmelerine dönüştüre-

16 A.g.e., s. 16

17 A.g.e., s. 14

18 A.g.e., s. 45

bilecek bir kitleyi gerektirir. Bu perspektif Marx'tan bu yana özellikle de Bolşevizmin geleneğinde zaten mevcuttur.

Geçiş Programı'nda geçiş taleplerinin niteliği ve mantığı açıklanmıştır. Geçiş programı, asgari program ve azami program arasındaki kesin ayrımı ortadan kaldırır ve tek bir program içinde iç içe geçirir. Eski program anlayışında asgari programa tekabül eden unsurlarla proletarya diktatörlüğü arasında bir köprü kurar. Bu köprü, asgari talepler çürüten kapitalizmin oluşturduğu maddi sınırlarla çatıştıkça ileri sürülen ve amacı kitleleri proleter devrim için seferber etmek olan geçiş talepleri üzerine inşa edilir. Geçiş talepleri kitleleri harekete geçirmek için değil, "asgari program" dahilinde görülebilecek, acil, kısmi talepler için harekete geçmiş/geçmekte olan kitlelerin mücadele içinde burjuva düzeninin temellerine yönelmesini sağlamak için ileri sürülür. Bir siyasal partinin asgari programı reddedip onun yerine geçiş programını benimsemesinden değil, asgari programın mücadele içinde geçiş programı tarafından aşılmasından bahsedilir.¹⁹

Bu temelde kitlelerin somut koşullardan, özellikle de ekonomik durumdan kaynaklanan kısmi, acil talepleri için mücadele daha önce de söylediğimiz gibi devrimcilerin faaliyetinin önemli bir parçasıdır. Geçiş talepleri bu kalkış noktasından hareketle işçi sınıfının sadece bilinç değil, aynı zamanda örgütlülük düzeyini de burjuva düzeninin temellerini sarsmayı hedefleyecek şekilde yükseltmeyi hedefler.

Geçiş Programı'nın Eşel Mobil (Oynak Merdiven) sistemini öne çıkaran 4. Bölümünden itibaren 14. Bölümdeki "Sovyetler" başlıklı kısma kadar bu düzeyleri diyaletik bir yöntemle ve hareket halinde sunulmuş biçimde görmekteyiz. Başlangıç noktası Eşel Mobil'dir. Neden? Burada talebin kendisine değil, konusuna odaklanırsak neden buradan başladığını daha iyi anlayabiliriz. Konu, işsizlik ve hayat pahalılığıdır: "Kapitalist sistemin artan abesliğini özetleyen iki temel ekonomik illet **işsizlik** ve **hayat pahalılığı** için genelleştirilmiş mücadele yöntemleri ve sloganlar gerekmektedir."²⁰ Kapitalizm koşullarında, sadece kendisinin ve ailesinin yaşamını idame ettirmek için bile, her işçinin, bilincinden ve örgütlü olup olmamasından bağımsız olarak uğraştığı ana sorunlar bunlardır. Daha da önemlisi, kapitalizm koşullarında bu iki illet, ülkeden ülkeye, ya da ülkenin içinde bulunduğu ekonomik konjonktüre göre şiddeti değişse de varlığı ortadan kalkmayacak sorunlardır. Bunun sebebi bellidir: "Çözülen kapitalizmin koşulları!"

Şöyle düşünelim: Ekim Devrimi'ne giden süreçte kitleleri mobilize eden üç ana talepten biri ekmektir. Ama aynı zamanda işçi sınıfının tamamen burjuva ideolojisinin hegemonyası altında olduğu, geri bir bilinç ve örgütlenme seviyesine sahip olduğu ortamlarda da ekmek talebi en ilkel biçimlerde de olsa vardır. İşsizlik ise işgücü piyasası olgusuna içkindir ve kapitalist üretim tarzının çok istisnai anları hariç olmak üzere her zaman var olacak bir sorundur. Ayrıca kapitalizmde işsizliğin açıklık demek olduğu da açıktır. Bu yüzden işsizlik ve hayat pahalılığı temel sorundur, kalkış noktasıdır. Eşel Mobil bu en temel ve gündelik meseleye karşı mücadeleyi, kapitalizmin temellerine yöneltecek şekilde formüle eden geçiş talebidir.

Geçiş Programı'nın mantığının kitlelerle etkileşime dayandığını söyledik. Kit-

¹⁹ A.g.e., s. 16

²⁰ A.g.e., s. 16 (Vurgu aslında)

lelerle etkileşim dediğimiz şey soyut değildir. Örgütlenmeler aracılığı ile olur. Nitekim programda hemen sonraki başlıklarda Eşel Mobil talebinin temsil ettiği düzeye denk düşen örgütlülük seviyelerinin ele alındığını görüyoruz. Önce *sendikalar...* Sendikaların niteliği ve taşıdığı dinamikler, en önemlisi de sendikal örgütlerin sınırları ortaya konduktan sonra bu sınırların mücadelenin yükselmesiyle birlikte aşılması ve bu sınırları aşan yeni bir örgütsel düzey ele alınmaktadır: **Fabrika komiteleri.** *Geçiş Programı*'nda bu yöntemin *sovyetlere* varıncaya kadar takip edildiğini görüyoruz. Farklı geçiş talepleri art arda ve rastgele sıralanmış, araya da farklı örgütlenme biçimlerine yönelik partinin tutumu ve taktikleri sergilenmiş değildir. Sergilenen, sınıf mücadelesinin hareket içindeki mantığıdır. Kitlelerin bilinci, örgütlülükleri ve proletarya önderliğinin bunlarla girdiği devrimci etkileşimdir.

Teker teker başlıkların içeriğini ele almaya gerek yoktur. Ancak izlenen rotayı kuşbakışı tanımlamak bize *Geçiş Programı*'nın yapısını net bir şekilde gösterecektir. Fabrika komitelerinin işyeri düzeyinde ikili iktidar yarattığını tespit ettikten sonra, ticari sırlar ve sanayi üzerinde işçi denetimi gündeme gelmektedir. Fabrika ve işyeri seviyesinde, üretim üzerinde işçi denetiminin burjuvazinin karşısına dikilmesi mülkiyet sorununu gündeme getirecektir. Mücadele fabrikalardan sektöre/işkoluna, oradan tüm ülkeye yayılırken, konumuz doğal olarak tüm ekonomi olmakta, çözüm de bankalar ve kredi sisteminin kamulaştırılmasına odaklanmaktadır. Bu talep ve şiarlar her daim burjuva sistemini teşhir etmeye yönelik propaganda sloganları olarak kullanılabilir. Ancak bu talepler işçi sınıfı mücadelesinin sendikal düzeyden siyasal düzeye yükselmesini temsil etmektedir. Eşel Mobil'de olduğu gibi bu taleplerin ardından da daha ileri bilinç düzeylerine ait daha ileri örgütlülük düzeyleri tanımlanmaktadır. "Grev gözcüsü, savunma kolları, işçi milisi, proletaryanın silahlanması" adeta işçi sınıfının siyasallaşmasının, siyasi iktidara talip hale gelmesinin örgütsel biçimlerini tanımlamaktadır. Tabii ki yine hareket halinde bir tanımlamadır bu. Bu noktada, işçi milisi bir talep olabileceği gibi, aynı zamanda ve aslında daha önemli olarak sınıf mücadelesinin daha ileri biçimlerinin, burjuvazinin tekelleri döneme özgü müstebit, faşizan eğilimleri ile diyalektik çarpışmasının kaçınılmaz bir biçimi olarak da önümüzdedir.

Proletaryanın bilinç ve örgütlülük olarak sendikal düzeyi aşması ve siyasallaşması aynı zamanda siyasi iktidara talip olmaya başlaması anlamına gelir. Bu, işçi sınıfının siyaseten ulusallaşması demektir. Burada elbette ulusal kimliklerden ya da sınıfın etnik bileşenlerinden değil işçi sınıfının siyasette ulusal ölçekte bir güç odağı haline gelmesinden, işçi sınıfının bu anlamda ulusal bir sınıf düzeyine yükselmesinden bahsediyoruz. *Komünist Manifesto*'da proletaryanın ulusal sınıf ya da ulusun öncü sınıfı konumuna yükselmesi doğrudan doğruya siyasi hâkimiyeti ele geçirme mücadelesine bağlanmaktadır. "Proletarya önce siyasi hâkimiyeti ele geçirmek, ulusal sınıf durumuna yükselmek, kendini ulus olarak kurmak zorunda olduğu ölçüde kendisi de hala ulusaldır, ama asla sözcüğün burjuva anlamında değil."²¹ Proletarya burjuvalara karşı fabrikalarda yürüttüğü tekil ve ekonomik odaklı mücadeleleri bir sınıf olarak burjuvaziye karşı bir siyasal mücadeleye doğru yükselttikçe, kendi etrafında diğer ezilen sınıf ve katmanları topladıkça, bu anlamda

21 Karl Marx-Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, s.64

ulusallaşmaktadır. “İşçi Köylü İttifakı” başlığı işte bu ulusallaşma sürecinin içerisine oturur. Proletaryanın burjuvazinin karşısında diğer toplumsal sınıf ve katmanlar üzerinde hegemonyasını sağlamasının en önemli başlığı hiç şüphesiz programın yazıldığı dönemde ve Ekim Devrimi’nin deneyimi ışığında işçi-köylü ittifakıdır. Bu başlık altında sadece tarımsal sorunlar ele alınmaz, zanaatkârlar, kent yoksulları, ev kadınları gündeme gelir, fiyat denetim komiteleri, esnafın tekellere karşı mücadelesi de ele alınır. Kendi patronlarına karşı önce fabrikalarda ve işyerlerinde mücadeleye atılan, mücadelesini önce sektörel sonra da ulusal düzeye taşıyan işçi sınıfı bu aşamada sadece ölçek olarak değil, içerik olarak da ulusallaşmakta, ulusun içinde potansiyel müttefiki olan tüm sınıf ve katmanların sorunlarına ilişkin çözümlerini programına almaktadır.

“Emperyalizme ve Savaşa Karşı Mücadele” başlığının başka bir yerde değil de hemen işçi köylü ittifakının ardından ele alınmasını da bu açıdan gayet iyi anlayabiliriz. Değişik sınıf ve katmanları burjuvaziye karşı kendi arkasında toplamak proletarya için bir düzeydir; savaş gibi burjuvazinin ulusa dolaysız biçimde kendi çıkarını “ulusal çıkar” olarak dayattığı bir alanda proletaryanın burjuvaziyle uzlaşmaz karşıtlık içindeki programını ulusa kabul ettirmesi ve bunu hayata geçirmesi ise başka bir düzeydir. Aynı fabrikaların ve bazı kapitalist grupların kamulaştırılmasının bankaların ve kredi düzeninin kamulaştırılmasıyla bir üst düzeye, tüm ekonomiye işçi sınıfının hükmetmesini gündeme getiren bir düzeye yükselmesi gibi. Savaş iktidar sorununu dolaysız şekilde gündeme getirecek en önemli unsurdur: “Proletaryanın iktidarı ele geçirmesi sorunu bütün azametiyle ortaya çıkacaktır!”²² Dönem, sadece savaşın kendisini değil, savaş öncesinde ve çok daha geniş bir zaman dilimine yayılan savaş tehdidini de sınıf mücadelesinin mutlak gündemi haline getirmektedir. Yersiz ve mesnetsiz bir iyimserlik yoktur. Savaş tüm gericiliği ile gelecek, ulusun büyük kitlelerini hükümetin yanına itecektir. Ancak zaman içinde kitlelerin hoşnutsuzluk ve isyanı bir devrimci dalga yaratacak ve geçiş talepleri de bu dalganın başını çekecek IV. Enternasyonal’in ana silahı olacaktır.

O halde programımızda iktidar formülünü ortaya koymanın zamanı gelmiştir: İşçi-Köylü Hükümeti! Ancak burada bu formülasyona asla yüzeysel yaklaşmamalıyız. *Geçiş Programı*’nın diyalektiğinin muazzam bir düğüm noktasındayız. Konu işçi sınıfının iktidarındır. Ancak bu başlık altında esas olarak bu iktidarın ne olduğu ve ne yapacağı anlatılmaz. Proletarya Diktatörlüğü’nün popüler bir ifadesi olduğu söylenir. Neden proletarya diktatörlüğü popüler şekilde ifade edilmelidir? Ekim Devrimi ile proletarya iktidarı aldıktan sonra iktidarının adını da koymuştur: Proletarya diktatörlüğü. Uluslararası arenada hiç de popüler olmayan bir ad! Ancak *Geçiş Programı*, iktidara gelince ne yapacağını vadetmekten ibaret bir burjuva partisi programı değildir. Konusu, başından sonuna kitlelerin bilinç ve örgütlülük olarak sosyalizme doğru gelişimine yardımcı olmak ve işçi iktidarı doğrultusunda nesnel koşullarla öznel koşulların uyumunu sağlamaktır. Bu açıdan “işçi köylü hükümeti” bir talep olarak iktidar sorununun kitlelerin bilincine taşınmasını ifade eder. Bu anlamda, eğer ulusal koşullar iktidar sorununu gündeme getiren bir kriz içinde değilse bu talep bir propaganda ve eğitim işlevi görecektir. İktidar sorununun dolaysız şe-

22 A.g.e., s. 31.

kilde ulusun gündemine taşındığı bir krizde ise proletarya önderliğinin burjuvaziye karşı savaşım içine girmiş kitlelere göstereceği berrak siyasi hedef niteliğindedir.

İşçi köylü hükümeti bu aşamada hala iktidar sorununun bir ölçüde soyut bir ifadesi olarak programa girmektedir. Bu yüzden de iktidar sorununun somut ifadesi karşısında hâlâ bir alt düzeyi ifade eder. İşte bu noktada “sovyetlerin” geçiş programının doruk noktası olarak tanımlanmasını görüyoruz. Ekim Devrimi'nin kronolojisi önce sovyetleri gündeme getirmiş sonra sovyetlerin iktidarı ve işçi köylü hükümeti gelmiştir. *Geçiş Programı*'nda ise önce işçi köylü hükümeti sonra sovyetler anlatılmıştır. Çünkü *Geçiş Programı* devrimin aşamalarını değil, kitlelerin hareketini ve proletarya önderliğinin onunla etkileşimini anlatmaktadır. Buna göre daha sendikal mücadelenin ana biçim olduğu dönemde dahi devrimci parti, bir propaganda ve eğitim sloganı olarak işçi köylü hükümeti sloganını benimseyebilir ve benimsemelidir de. Sovyetler ise:

[A]ncak kitle hareketinin açıkça devrimci aşamaya geçtiği bir zamanda ortaya çıkabilirler. Ortaya çıktıkları ilk andan itibaren, Sovyetler, sömürücülere karşı mücadelelerinde milyonlarca emekçinin etrafında birleştikleri bir eksen olarak, yerel yönetimin ve daha sonra merkezi hükümetin rakipleri ve hasımları olurlar. Nasıl ki fabrika komitesi fabrikada bir ikili iktidar yaratıyorsa, Sovyetler de ülke çapında bir ikili iktidar dönemi başlatırlar.

İkili iktidarın kendisi geçiş döneminin **doruk noktasıdır**. İki düzen burjuva düzeni ve proleter düzeni, uzlaşmaz bir biçimde karşı karşıya gelirler. Aralarında çatışma kaçınılmazdır. Toplumun kaderi bu çatışmanın sonucuna bağlıdır. Devrim yenilgiye uğrarsa burjuvazinin faşist diktatörlüğü gelecektir. Zafer durumunda ise, Sovyetlerin iktidarı yani proletarya diktatörlüğü ve toplumun sosyalist yeniden inşası gündeme gelecektir.²³

Geçiş programı bize grev yapmak, fabrika işgali gerçekleştirmek ya da sovyet kurmak için bir kılavuz sunmuyor. Esas olan işçi sınıfının tüm bu eylemleri yapabileceği ve bir yönüyle de hayatta kalmak için yapmak zorunda olduğu bir çağda, kitlelere bugünkü mücadeleleriyle sosyalist iktidar arasındaki köprüyü kurmakta (hem bilinç hem de örgütlülük olarak) yardımcı olmaktır, rehberlik etmektir. Geçiş programını sınıf mücadelesinin mantığına dayandırmak bu şekilde kavranmalıdır.

“Geçiş taleplerinin başlıca tarihsel türleri”

Komünist Enternasyonal Programı Üzerine Karar'ın 5. Maddesi geçiş taleplerinin farklı ülkelere ve sosyo-ekonomik formasyonlara göre uyarlanması gerektiğini en baştan ifade etmiştir: “Genel programda değişik ülkelerin, örneğin, bir yanda İngiltere'nin öte yanda Hindistan'ın vb. temel ekonomik ve politik yapılarının farklılığına bağlı olarak, ulusal seksiyonların geçiş taleplerinin başlıca tarihsel türleri açık seçik bir biçimde ayrıştırılmalıdır.”²⁴ Bu ayrıştırmanın neden gerekli olduğu

23 A.g.e., s. 34-35 (Vurgu bizim).

24 “Komünist Enternasyonal Programı Üzerine Karar”, *Geçiş Programı* içinde, s. 62.

izah gerektirmez. *Geçiş Programı*'nın temel mantığı ise koşullar ne kadar farklı olursa olsun esas itibarıyla aynı kalmaktadır. *Geçiş Programı*'nın kitlelerle devrimci önderlik arasında öngördüğü diyalektik ilişki esastır, ancak çok farklı koşullarda çok farklı biçimler altında ve çok farklı bir tempo ile yaşanacaktır.

Geçiş Programı'nda Trotskiy, Komintern kararının gereğini 15., 16. ve 17. başlıklarda işlemiştir. 15. Bölümde sömürge, yarı sömürge ülkeler dâhil olmak üzere, geri ülkeler ele alınmıştır. Buradan geçiş programının ana gövdesinin sadece ileri kapitalist ülkeler için geçerli olduğu sonucuna varamayız. Tam tersine, geçiş programı bu ana kadar belirli bir ülkeler grubunun koşullarını tanımlayarak değil, kapitalist üretim tarzının çizdiği çerçevede sınıf mücadelesinin mantığına dayandırılarak ortaya konmuştur. Bu anlamda kapitalizmin emperyalist aşamasında artık çok daha kesin biçimde bir dünya sistemi haline geldiği düşünülürse, ortaya konan perspektifi gelişmiş kapitalist ülkelere genele teşmil etmek mümkündür. Eşitsiz ve bileşik gelişme esastır. Bu bölümde Trotskiy'in söylediği gibi “geri ülkelerde en ilkel ekonomik biçimler en gelişmiş kapitalist teknik ve kültürle içiçedir.”²⁵

Geri ülkelerde geçiş talepleri geçerliliğini korumakla birlikte, tarım sorunu ve ulusal bağımsızlık proletaryanın siyasallaşması sürecinde üzerinden atlanması mümkün olmayan merkezi görevler olarak programa dâhil olmak durumundadır. Kurucu Meclis gibi bir burjuva demokratik slogan da bu koşullar altında proletaryanın programına girebilir. Burada Kurucu Meclis bir geçiş talebi olarak değil, kitlelerin mücadele içinde aşması gereken ve bu anlamda bir başına reddetmenin mümkün olmadığı demokratik programın bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada öngörülen diyalektik, geçiş programı perspektifi içinde proletaryanın kısmi ve acil taleplerinin reddedilmeyip bunların mücadele içinde aşılmasıyla benzerdir. İleri ülkelerde asgari programın talepleri temelinde yürütülecek bir mücadele proletarya ve burjuvazi arasındaki sınıf mücadelesini körükleyecek ve kitleleri deneyim yoluyla bilinç ve örgütlülük olarak ilerletecektir. Geri ülkelerde ise görev devrimci demokratik program temelinde işçilerin “ulusal” burjuvaziye karşı çıkmasını sağlamaktır. Bu noktada yine proletaryanın bilinç ve örgütlülük düzeyinin en üst seviyedeki karşılığı, geri ülkeler için de sovyetler olarak karşımıza çıkmaktadır. Eşitsiz ve bileşik gelişme yasasının bu ülkelerde yaratacağı dinamik ile proletaryanın nispeten uzun bir sendikal mücadele ve hazırlık deneyiminden geçmeden çok daha hızlı bir tempoyla siyasal bir düzeye yükselebileceği ve ulusun önderliği rolüne soyunabileceği öngörülmektedir.

Faşist ülkelerde geçiş talepleri sorunu ele alınırken de metodoloji aynıdır. Faşist ülkelerde en büyük handikap, proletaryanın örgütsel atomizasyonu ve ağır baskı koşullarında devrimci partinin ve devrimci programın, kitlelerle etkileşim içerisine giremeyişiştir. IV. Enternasyonal en başta Almanya'da, faşizmin sınıfsal karakterinin, Nazizmin zaferinin ve proletaryanın yenilgisinin sebeplerinin ve bütün sınıfların karşılıklı mevzilenişinin bilimsel analizine dayanan güçlü bir siyasal kavrayışa, pozisyona ve programa sahiptir. Ancak programın kendindeki bu güç, faşist ülkenin koşullarında neredeyse etkisizleşmektedir. Zira “program deneyim yoluyla doğrulanır” ve faşizm koşullarında olmayan tam da kitle hareketi deneyiminin kendisidir.

25 Trotskiy, *Geçiş Programı*, s. 35.

Bu yüzden faşist ülkelerde geçiş talepleri, faşist devletin askeri bir yenilgisi ya da proletaryanın başka ülkelerdeki zaferlerinin etkisiyle muhtemelen faşizmin çözülüşüne koşut olarak çok hızlı bir tempo içerisinde uygulama alanı bulacaktır. Sendikalar kurulmadan önce fabrika komitelerinin çıkması, Kurucu Meclis toplanmadan sovyetlerin ülkeyi sarması, bu patlayıcı gelişme öngörüsüne uygun olasılıklar olarak ele alınmaktadır.

“SSCB ve Geçiş Çağının Sorunları” başlığı altında ise artık geçiş programının ana mantığı farklı bir düzeyde işlemeye başlamaktadır. Geri ülkeler ve faşist ülkeler için geçiş programının temel mantığı çevresinde farklı koşullara cevap veren programatik yaklaşımlar ortaya konmakta iken konu SSCB'ye geldiğinde başka bir düzeye geçilmektedir. Bu alt başlık içerisinde yaklaşık 3 kitap sayfası uzunluğunda neredeyse müstakil bir program söz konusudur. Farklı tipte ve gelişmişlik seviyesindeki ülkelerde asla gündeme gelmeyen ve sadece siyasi olarak değil, ahlaki olarak da mahkûm edilmiş bazı düşünceleri bu başlıkta görüyoruz. Devlet bürokrasisi içindeki bir kesimin desteklenmesi ya da devletin savunulması gibi... Hatta kapitalist karşı devrimin açık bir saldırısına karşı bürokrasinin Termidorcu kesimi yani açıkça Stalin hizbi ile birleşik cephenin reddedilemeyecek olması gibi!²⁶

Geçiş programı mantığının, burjuva partilerinin iktidara geldikten sonra çeşitli alanlarda uygulayacağı politikaları sergilediği program anlayışını dışladığını söylemiştik. Ancak bu başlıkta devletin dış politikasından siyasal rejime, kolektif çiftliklerden tüketim kooperatiflerine kadar tam da geçiş programının dışladığı alanlara girilmektedir. Hiç şüphesiz bunun sebebi SSCB'nin sınıfsal karakteridir. SSCB yozlaşmış da olsa bir işçi devletidir. Faşist bir devletle “demokratik” bir burjuva devleti arasında biçimsel olarak devasa farklar bulunmakla birlikte bu devletlerin sınıf karakteri ortaktır. SSCB ile faşist devletler arasında, özellikle de siyasal rejimin şekli yönleri açısından çokça biçimsel benzerlik bulunabilirse de bu devletlerin sınıf karakterleri niteliksel olarak birbirinin zıddıdır.

Elbette ki değiştirici ve dönüştürücü öznenin işçi sınıfı olması konusunda geçiş programının mantığı SSCB için de geçerlidir. Ancak SSCB'de kitle mücadelesinin olası bir yükselişi toplumsal eşitsizliğe (sınıfsal değil toplumsal!) ve politik baskıya karşı şekillenecektir. Sendikalar, fabrika komiteleri, toplanma hakkı vb. için mücadele de niteliksel olarak farklıdır. Sendikal mücadelenin ilerlemesi kapitalist toplumda adım adım fabrikanın mülkiyetini, daha ileri bir aşamada da ekonominin denetimini gündeme getirirken, işçi devletinde kitle mücadelesinin doğrudan sov-

26 Trotskiy, SSCB bürokrasisi içinde desteklenmesi gereken belirli grupların varlığını Ignace Reiss ismine referansla ve “gerçek Bolşevizm” tanımlaması ile ifade etmektedir. Ignace Reiss, SSCB istihbarat örgütü NKVD'nin (İçişleri Halk Komiserliği) en parlak subaylarından biri iken Stalinist bürokrasinin terörüne karşı çıkmış, Trotskiy'e ve IV. Enternasyonal'e katılacağını açıkladıktan sonra 1937 yılında Stalin'e bağlı NKVD ajanlarının düzenlediği bir suikast ile katledilmiştir. Trotskiy *Geçiş Programı*'nın aynı bölümünde gerçek Bolşevizmin tam karşıt kutbunu bürokrasi içindeki en gerici kanatları tarif etmek için ise 1938 yılının başlarında Mussolini'nin Faşist İtalya'sına iltihak eden Sovyet diplomatı Butenko'nun adını zikretmektedir. Trotskiy, Butenko hizbinin iktidarı ele geçirmeye yönelmesi halinde Reiss grubunun bürokrasinin termidorcu kesimi olarak tariflediği Stalinist merkezle SSCB'nin faşist saldırıya karşı korunması amacıyla birleşik bir cephe kurması gerekebileceğinden bahsetmektedir. A.g.e., s. 39-43.

yet demokrasisinin yeniden doğuşu ve serpilmesi mücadelesine dönüşeceği öngörülmektedir.

Bürokrasiye karşı mücadele de dâhil olmak üzere bir işçi devletinde Komünist Partisi'nin izlemesi gereken program ve politikaların Komintern'in ilk kongrelerinde ele alınmış olduğunu biliyoruz. Ancak Komintern hiçbir şekilde SSCB'de (ve başka işçi devletlerinde) siyasal iktidar ve devrim sorununu ele almamıştır. SSCB'deki bürokratik karşı-devrim ise bu sorunu kaçınılmaz biçimde proletaryanın önüne (sadece SSCB'de değil dünya ölçeğinde) çıkarmıştır. *Geçiş Programı* SSCB'de devrimci programın bürokrasi devrilmeksizin gerçekleştirilemeyeceğini açıkça ortaya koyarak Komintern'den niteliksel olarak ayrılmaktadır. 17. Bölüme (SSCB ve Geçiş Çağının Sorunları) kadar denebilir ki *Geçiş Programı* Komintern'in ve genel olarak Bolşevizmin programatik perspektifinin en özlü ve en doğru ifade edilışıdır. Faşizm olgusunun daha belirgin bir şekilde ortaya çıkması ve faşist ülkelerde programatik anlayışın ortaya konması çok büyük bir katkıdır ve niteliksel olarak Komintern'de var olan perspektifi en doğru şekilde sürdürerek ileriye taşımaktadır.

Bununla birlikte, "SSCB'de politik devrim" perspektifi niteliksel olarak Komintern programının aşılmasıdır. Bu olgu IV. Enternasyonal'in uluslararası devrimci işçi hareketinin programatik olarak tarihsel bir doruk niteliğini perçinlemektedir. Bugün Küba ya da Kuzey Kore gibi yozlaşma düzeyleri ve kapitalist restorasyonun kat ettiği mesafeler açısından farklı özellikler gösteren ülkeler için benimsenecek politik perspektifler son tahlilde *Geçiş Programı*'nın somut koşullara uyarlanması niteliği taşıyacaktır.

Geçiş Programı ve parti

Geçiş programının son bölümü bir parti olarak IV. Enternasyonal'in kendisini tariflemektedir. Bir yanda oportünizme öte yanda sekterliğe karşı partinin siyasal tutum, pozisyon ve yöntemleri açısından adeta partinin siyasal koordinatları tanımlanmaktadır. *Geçiş Programı*'nda 21 Koşul benzeri ayrıntılı bir örgütsel kurallar bütününe rastlamıyoruz. Komintern'in ve onun merkezindeki Bolşevik Partisi'nin örgütsel gücünün IV'ün elinde olmadığını kavramış olan, dünya sosyalist hareketinde işe yarar ne kalmışsa, devrimci bir dönüşüm yaşamaya uygun ve niyetli kim varsa etrafında toplamaya çalışan, proletaryanın önderliği açısından Komintern'le neredeyse tamamen zıt koşullarda inşa edilmekte olan IV. Enternasyonal'in farklı bir tutum içinde olması anlaşılabilir. Ancak bu farklılık da asla örgütsel Bolşevizmden vazgeçmek değildir. *Geçiş Programı*'nda demokratik merkezizetçilik sadece demokrasi açısından değil eylemde birlik ve disiplin açısından tanımlanmaktadır. Küçük burjuva ve kariyerist unsurlara karşı uzun aday üyelik rejimleri öngörülmesi, nicel olarak zayıf konumdaki IV. Enternasyonal'in bu durumuna rağmen Bolşevizmden asla uzaklaşmadığının bir kanıtıdır.

IV. Enternasyonal örgütsel alanda Bolşevizmden geri adım atmadığı gibi, geçiş programı mantığını örgütsel düzeye de taşıyarak, Bolşevizmin örgütsel geleneğine katkıda da bulunmaktadır. Örgütsel alanda "hareketin programı" olma mantığını, proletarya önderliğini parçalayan geçmişin sorumluluğunu taşımayan gençliği ve

kapitalizmin çürüyüşünün en ağır darbeleri vurduğu hem işyerinde hem de evde ezilen kadınları saflara çağırان perspektifte görüyoruz. “Devrimci işçilerin örgüt içinde efendi olduklarını hissetmesi”; genç ve kadın işçilere yer açın çağırısı ve bu kesimlere verilen önem, soyut bir ahlaki yaklaşımın ürünü değil, dönemin nesnel karakterinin proletarya önderliğinin o dönemdeki öznel durumu ile karşılıklı etkileşiminden doğan, işçi aristokrasisi, kariyerist bürokratlar, çıkarıcılar vb. karşısında bir yüksek ahlaki tutumun yansımasıdır.

Yine IV. Enternasyonal'in zaferine olan özgüven ve işçi sınıfına verilen zafer vaadi de temelsiz bir iyimserliğin değil, tüm programda ince ince işlenen çağ ve dönem analizinin sonucudur. Düşünecek olursak Bolşevizm zafere ulaşmazdan evvel yaklaşık 20 senelik bir zaman zarfı içinde, devrimci yükselişleri ve karşı devrimci geri çekiliş dönemlerini içeren en azından üç ayrı ve birbirine zıt konjonktür içinden geçmiştir. Ancak bir asır sonra dönüp geriye baktığımızda, Dünya Savaşı'nın ilk yıllarının büyük karanlığında yaşayan bir tekil devrimcinin görmesinin çok da mümkün olmadığı (Lenin ve Trotskiy gibi dâhiler hariç) bir gerçeği, tarihin devrim yönünde aktığını biz görebiliyoruz. IV. Enternasyonal, “sınıfa, proletaryanın ve dünyanın bütün ezilenlerinin kurtuluş için verdikleri mücadelenin uluslararası deneyimlerine dayalı bir program” bırakmıştır ve bu program tüm işçi sınıfı devrimcilerine içinde bulunduğu alanın ve zamanın ötesine bakabilme, kendi eylemini tarihin akışı içinde anlamlandırabilme, işçi sınıfına duyduğu güveni maddi temellere dayandırabilme olanağı sunmakta ve halen insanlığın proletaryanın önderlik krizine indirgenebilecek olan krizini çözmenin yolunu göstermektedir. Bir devrimci programdan beklenen de bu olsa gerektir.

Dünya devrimci işçi hareketi açısından tarihsel ve güncel olarak programatik doruk hala IV. Enternasyonal ve *Geçiş Programı*'dır. IV. Enternasyonal geleneğinin halihazırda içinde bulunduğu dağınık ve örgütsüz hal, bu gerçekliği ortadan kaldırmaz. IV. Enternasyonal ve onun *Geçiş Programı* devrimci işçi sınıfı partisinin üzerinde yükselebileceği esas dayanak noktasıdır. Örgütsel açıdan ise IV. Enternasyonal geleneğinin mevcut durumunun alternatifi örgütsüzlüğün ve programsızlığın merkezlerine dönüşen, adına “İlerici” ya da “Beşinci” diyen bilimüm enternasyonal girişimleri değildir.²⁷ IV. Enternasyonal'i ve *Geçiş Programı*'nı tarihsel sürekliliği içinde kavramak bizi örgütsel olarak uluslararası bir Leninist parti niteliğinde olan ve ne yazık ki IV. Enternasyonal'in de aşmaya muktedir olmadığı Komintern'in mirasını sahiplenmeye götürür. Bu perspektifle biz geleceğin enternasyonalinin dünya devrimci işçi sınıfı hareketinin programatik ve örgütsel iki doruk noktasına ayaklarını basarak yükselmesini bir zorunluluk olarak görüyoruz. Sadece IV. Enternasyonal'in değil, aynı zamanda (IV.'ün kuruluş sürecinde de ifade edildiği gibi) gerçek Komintern'in de yeniden inşasını savunuyoruz.

27 Bu konuda daha ayrıntılı görüşlerimiz için bkz. Levent Dölek, “Geleceğin enternasyonalinin örgütsel ve programatik temelleri”, *Devrimci Marksizm*, Sayı 37, Kış 2019, s. 11-31.

Kitap Tanıtımı

Metaların Kerameti

Metaların Kerameti,
Melda Yaman - Özgür Öztürk,
İletişim Yayınları

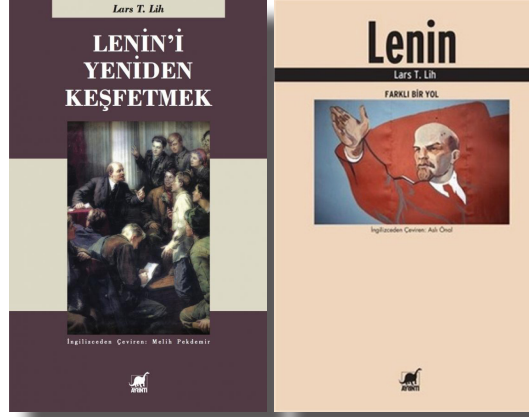

“İçinde yaşadığımız kapitalist toplum, birçok yaşamsal nesnenin ve sürecin metalaştığı, her yanımızı alınıp satılan metaların kuşattığı özgül bir tarihsel dönem oluşturuyor. Önümüzdeki, arkamızdaki, sağımızdaki, solumuzdaki her şey meta – yiyecekler, içecekler, giysiler, evler, arabalar, toprak, su... Hatta neredeyse hava bile meta. (...) İnsanın ihtiyaçlarının sınırının olmadığı iddiasıyla, bu binlerce çeşit ürün bir “cennet” vaat ediyor. (...) Her şey için bu metalara muhtacız. Bilim epeydir meta üretiminin devindirici gücü olmuş durumda. Keza sanatın da meta dünyasının dışında kaldığını söylemek hayli güç. (...) Bir yandansa bize vaat edilen ‘cennet’ bir cehennem aynı zamanda. Doğru, metalara muhtacız ama metalara sahip olmaksızın kendi canımızı, kanımızı, üretken gücümüzü meta haline getirmekten geçiyor ne yazık ki.”

İktisadiyatın kilit ve “sihirli” kavramı metanın, tarihsel ve çok boyutlu bir analizini yapıyor bu kitap. İlk insan toplumlarında metanın yerine dair tarihin ve antropolojinin bulgularından, klasik felsefede –Aristoteles’te– metanın “kerametine”... Modern ekonomi-politikte metanın kazandığı anlamdan, Marx’ın yönteminde ve Kapital’de metanın önemine; metaların fetiş karakterine ve sıradan bir meta olmanın “ötesine” geçen bir meta olarak paraya... Kadınların hane içindeki karşılıksız emeğinin metalaşma sürecinden istisna edilmesinin ataerki-kapitalizm ittifakındaki işlevine. Melda Yaman ve Özgür Öztürk, Ankara Dayanışma Akademisi’nde verdikleri derslerin ürünü olan bu kitapta, meta kavramı üzerinden bütün bir insanlık tarihi ve iktisat bilimi okuması yapıyorlar bir bakıma. Meta kavramı üzerinden, insan oluşumuzun olanak ve kısıtlarını sorguluyorlar.

Lars Lih'in *Lenin*'leri

Özgür Öztürk

Lars T. Lih, *Lenin: Farklı Bir Yol*, çev: Aslı Önal, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.

Lars T. Lih, *Ne Yapmalı? Bağlamında Lenin'i Yeniden Keşfetmek*, çev: Melih Pekdemir, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018.

Kanadalı tarihçi Lars T. Lih, çok çeşitli alanlarda faaliyet gösteren bir akademisyen. Siyaset bilimi kökenli, ama aynı zamanda müzikoloji uzmanı. Bunların yanı sıra, aslında esas olarak, erken dönem Sovyet tarihi, özellikle de Lenin üzerine yapıtları ile tanınıyor.

Lih, 1990'lı yıllarda, *Bread and Authority in Russia, 1914-1921 (Rusya'da Ekmek ve Otorite, 1914-1921)* başlıklı kitabı ile Marksist dünyada belirli bir etki yaratmıştı.¹ Bunun ardından kaleme aldığı diğer yapıtlarla, günümüzde yeniden canlanan Lenin çalışmaları alanındaki en önemli isimlerden biri haline geldi. Lih'in Lenin üzerine iki kitabı birkaç yıl önce –gayet özenli çevirilerle– dilimize kazandırıldı. Bu iki çalışmayı bir arada değerlendirmeye çalışacağız (referanslarda parantez içinde tarih ve sayfa numarası kullanılacak).

Birbirini bütünleyen bu iki yapıt arasında çarpıcı bir asimetri bulunuyor: *Lenin: Farklı Bir Yol* başlığını taşıyan (İngilizce ilk baskısı 2011 tarihli) küçük hacimli kitap,

¹ Berkeley: University of California Press, 1990.

ustanın yaşamını bir bütün olarak ele alıyor. “Tuğla” benzetmesini hak edecek kalınlıktaki *Lenin’i Yeniden Keşfetmek* ise Lenin’in yaşamının sadece bir kısmına, *Ne Yapmalı?* yıllarına odaklanıyor (bu daha önce, 2006 yılında yayınlanmış). İçeriği daha dar kapsamlı olmakla birlikte, kalın kitap daha önemli. Zira Lih’in temel argümanları önce burada ortaya konuluyor. Diğer –ince– kitap ise hem daha sonra yazıldığı hem de *Lenin’i Yeniden Keşfetmek*’teki tezlerden hareket ettiği için bir nevi “türev” çalışma niteliğinde. Yine de, rahat okunan, akıcı bir biyografi olarak bağımsız bir değer taşıdığı, iyi bir “giriş” kitabı olduğu kesin.

Üç perdelik bir yaşam

Lih’e göre, Lenin’in 1894’ten 1924’teki ölümüne kadar siyasal yaşamı, her biri on yıl süren üç döneme ayrılarak incelenebilir. Bu dönemler, Lenin’in 1893-94 yıllarında geliştirip *Halkın Dostları* çalışmasının son cümlesinde dile getirdiği “program”ın öngördüğü aşamalara denk düşüyor. Lih’in aktardığı cümle şu şekilde:

Bu sınıfın ileri temsilcileri, bilimsel sosyalizm fikrini ve Rus işçisinin tarihsel rolü görüşünü özümstediklerinde -bu fikirler yaygınlık kazandığında- ve işçiler arasında hâlihazırda yürüttükleri eşgüdümlessük iktisadî mücadeleyi ne yaptığını bilen [*purposive*] bir sınıf mücadelesine dönüştürecek kalıcı örgütler kurulduğunda, tüm demokratik unsurların lideri konumuna yükselecek olan Rus İŞÇİSİ, mutlaka-yeti yıkacak ve *açık siyasî* mücadeleden dosdoğru KOMÜNİST DEVRİMİN ZAFERİNE *giden yolda*, (BÜTÜN ÜLKELERİN proletaryalarıyla beraber) RUS PROLETARYASINA liderlik edecektir (2017, s. 54).

Sırasıyla yerine getirilmesi gereken üç görev, Lih’e göre, bir anlamda üç perdelik bir tiyatro oyunu gibi görülebilir. Birinci perde yani Rus sosyal demokrasisinin yaratılması, 1894-1904 yıllarına karşılık geliyor. İkinci perdeyi oluşturan burjuva demokratik devrim ve siyasal özgürlüklerin kazanılması ise 1904-1914 arasında Lenin’in başlıca meselesi oluyor. Nihayet üçüncü perdede, dünya sosyalist devrimi sahneye çıkıyor. Lih’e göre “Lenin’in kariyerinin 1914-1924 yılları arasını kapsayan son on yılının temel kaygısı, hem memleketi Rusya’da hem de Batı Avrupa’da” sosyalist devrimi gerçekleştirmek (2017, s. 58).

Lih’in 1905 ve 1917 gibi iki büyük devrim yılını birer “dönemeç” olarak almaması ilk bakışta dikkati çekiyor. Bu elbette tartışmalı bir tercih. Öte yandan, dönemler arasında açık ve net sınırlar bulunduğu da düşünülmemeli. Nitekim bir akım olarak Bolşevizmin biçimlenmesi ilk dönemde değil, temelde “ikinci perde”de gerçekleşiyor. “Dünya sosyalist devrimi” her üç perdenin ortak teması, ama ancak 1917’den sonra pratik bir gerçeklik kazanıyor. Örnekler çoğaltılabilir. Yine de Lih’in dönemlendirmesinin, biraz zorlama bir nitelik taşısa da, esas olarak pedagojik (hatta estetik) kaygılarla oluşturulduğu, bu bakımdan çarpıcı ve akılda kalıcı olmak gibi bir avantaj barındırdığı da düşünülebilir.

”Ders kitabı” yorumu

İnce kitap, sözünü ettiğimiz üç perdenin bir özeti iken, kalın kitap, olabildiğince ayrıntılı, yer yer insanı bezdirecek ölçüde kılı kırk yaran bir *Ne Yapmalı?* tefsiri. Lih, Rusçaya olan hâkimiyeti ve inanılmaz titizliği sayesinde, konu hakkındaki literatüre yeni bir soluk ve bilimsel standart getirmiş. Ayrıca kitaba Lenin'in yapıtının Lih tarafından yapılan yeni bir çevirisi de eklenmiş. Dizin ve Kaynakça haricinde 865 sayfa tutan kitabın son 165 sayfasını, yani kabaca beşte birini *Ne Yapmalı?* oluşturuyor (“*Ne Yapılmalı?*” biçimindeki yeni başlığıyla). Dolayısıyla yeni çeviriyi okumadan önce, hazırlık olarak, Lih'in 700 sayfalık yorumlarını okuyoruz!

Kuşkusuz ki, *Ne Yapmalı?* yoğun bir felsefe metni değil, anlaşılması güç bir dille kaleme alındığı söylenemez. Hatta tam tersine, Lenin'in, birçok eserinde olduğu gibi, burada da okuyucuya açık seçik bir dille hitap ettiği, kafa karışıklığı yaratmamaya çalıştığı biliniyor. Bu durumda, Lih'in çabasının nedenine dair bir soru akla gelebilir. En temel neden, Lih'in *Ne Yapmalı?* hakkında Batıda yaygın kabul gören imgenin yanlışlığını göstermeyi amaçlaması. Lih bu yanıltıcı görüşe, artık ders kitaplarına girecek kadar standart hale geldiği için, “ders kitabı yorumu” adını veriyor. Böyle genel geçerlik kazanmış görüşleri geçersiz kılabilmek için de tüm ayrıntıları tartışması gerekiyor. Muarız bir veya birkaç yazar değil, on yıllar boyunca şekillenmiş çok etkili bir gelenek. Dolayısıyla, Einstein'a göre atomu parçalamaktan daha zor olan bir işe, önyargıları parçalama işine girişmiş bulunuyor.

Lih'in “ders kitabı yorumu” adını verdiği gelenek, Lenin'in işçilere (işçilerin siyasal becerilerine ve örgütlenme kapasitelerine) güvenmediği fikrinden yola çıkıyor. Bu yoruma göre, Lenin, “Emekçi sınıfların kurtuluşu emekçi sınıfların kendi eseri olacaktır” şeklindeki Enternasyonal şiarı bir yana bırakarak, entelektüel devrimcilerden oluşan komplocu bir örgüt kurmuş. Siyasal özgürlükleri veya demokrasiyi önemsemeyen otoriter vizyonunu da esas olarak *Ne Yapmalı?*'da dile getirmiş. Bu bakımdan *Ne Yapmalı?*, Bolşevizmin özünü ve Lenin'in tüm yaşamını adadığı projeyi en iyi ifade eden çalışma olarak, bizzat bir “ders kitabı” olarak görülüyor. Lih ders kitabı yorumunun genel bakışını şu şekilde özetliyor:

Ders kitabı yorumunun temel izleği, Lenin'in “işçilerle ilgili -sözde- endişesi”dir. Bu bakış açısına göre Lenin, işçilerin devrimci eğilimlere sahip olmaması nedeniyle karamsardı ve bu yüzden hakiki bir kitle hareketinden vazgeçmeye meyilliydi. Dolayısıyla da bunun yerine, daha ziyade entelijensiyadan devrimcilerin oluşturduğu, seçkin ve komplocu bir yeraltı partisi kurmayı hedeflemişti. Buradan hareketle ders kitabı yorumu, Lenin ile Avrupa Sosyal Demokrasisinin geri kalanı arasında temel bazı karşıtlıklar görür. Onlar iyimserken Lenin karamsardır. Onlar kaderciyken, Lenin iradecidir. Onlar demokratikken, Lenin seçkincidir. Onlar bir kitle hareketine kendilerini adanmışken, Lenin komplocudur (2017, s. 20).

Ders kitabı yorumuna eleştiriler

Lih bu yorumun her bakımdan yanlış olduğu kanısında, öncelikle de Lenin'in işçilere güvenmediği iddiasını reddediyor. Aslında tam tersine, o dönemde Lenin, işçilerin yetenekleri konusunda belki gereğinden fazla iyimser bir Marksist. *Ne Yapmalı?*'daki "ekonomist" hasımlarının aksine, işçi sınıfına ve bu sınıfın içinden çıkacak devrimci önderlere büyük bir güven besliyor. Bunu döne döne vurgulayan Lih kesinlikle haklı. Yüzyıl dönümü itibarıyla Lenin, işçilerin kısa sürede önemli mesafe kat ettiklerini, örgütlü ve disiplinli bir güç haline gelmeye başladıklarını, oysa sosyalistlerin bu "kendiliğinden" gelişen harekete etkili şekilde önderlik yapamadıklarını savunuyor. Bu yetersizliği de amatörce yöntemlere, merkezi örgütün gereklerinin henüz anlaşılmamış olmasına, eski tarz "çevre" (eğitim çalışması yürüten küçük grup, etüt çevresi) alışkanlıklarının devam etmesine bağlıyor. Bir başka deyişle, Lenin işçileri değil, sosyalistleri yetersiz buluyor. *Ne Yapmalı?*'yı yazma nedeni de bu: İşçi hareketi ile sosyalizmin "mezcedilmesi", kaynaştırılması gerekiyor ve burada aksayan taraf sosyalistler (2017, s. 91).

"Ders kitabı" yorumunda bununla bağlantılı bir başka sorun, Leninist örgütün entelektüel devrimcilerden oluştuğu kanısı. Bu yaygın kanıya göre, bir grup aydın (ki o dönemde aydınlar ezici çoğunlukla burjuva veya küçük burjuva kökenden geliyor) işçi sınıfına bilinç taşıyacak. İşçi sınıfı kendi başına sınıf bilinci geliştiremeyeceği için, bu bilinç burjuvazinin bazı kesimlerinden gelecek. Oysa işçi sınıfına bilincin dışarıdan geldiği tezi böyle bir anlam barındırmıyor. Devrimci örgütün işlevi, var olmayan bir bilinci işçilere empoze etmek değil. Lih'in anlatımıyla, Lenin'e göre örgütün işlevi, Marx ve Engels'in bilimsel bir temele oturttuğu sosyalizm teorisinden ilham alarak, tüm halka önderlik yapabilmesi için işçi sınıfına ilham vermek. Dolayısıyla mesele daha ziyade bir öncülük meselesi; işçi sınıfı kaçınılmaz olarak heterojen yapıda olduğundan, bu sınıfın içinde diğerlerinden daha "ileri" bilinç düzeyinde bulunan kesimlerin öncülük görevini üstlenmesi. Lenin'in anladığı biçimiyle devrimciler örgütü de profesyonel devrimci (Lih bunu "meslekten devrimci" biçiminde tercüme etmeyi öneriyor) haline gelmiş **ileri işçilerden ve aydınlardan** oluşuyor. Rusya bağlamında bu insanlara *praktik* (çoğulu *praktiki*) deniliyor. Lih haklı olarak, "Lenin'in 'meslekten devrimciler'i entelektüellerle sınırladığı fikri, olgusal bir temele sahip değildir ve onun bakış açısıyla bağdaşmamaktadır" (2017, s. 82-83) diye vurguluyor. Bu örgütsel yapıda burjuva veya küçük burjuva kökenli aydınların herhangi bir ayrıcalığı olmadığı gibi, aslında örgütün gerektirdiği disipline uymak bakımından aydınlar daha güvenilmez bulunuyor. *Ne Yapmalı?*'nın yazıldığı dönemde, 1903 yılında Rusya'da meslekten devrimcilerin sayısı ancak 200 kadar ve bunların yarısı işçi kökenli (2018, s. 486).

Lih 20. yüzyıl dönümünde Rusya'daki yeraltı devrimci örgütlenmesi hakkında birtakım bilgiler de derlemiştir. İşin doğası gereği, bu tür konularda kesinlikli istatistikler yok. Fakat arşivlerden ve polis kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, 1898'de 54, 1903'te 312 yerleşim yerinde örgütlenme var. Yahudi Bund örgütü de dâhil olmak üzere, örgütlerin çok büyük bir çoğunluğu (yüzde 85'i) sosyal demokrat ve tüm yeraltı örgütlerinin kabaca üçte biri İskra'ya bağlı. 1903'ten önce üye sayısı 3500 kadar,

bunların içinde işçilerin oranı 1880'lerde yüzde 40'lardan, 1905-1907 yıllarında yüzde 70'lere çıkmış (2018, s. 463-464). Tüm bu veriler, 20. yüzyıl başında Rusya genelinde devrimci yeraltı örgütlenmesinin ölçeğinin fazla büyük olmadığını gösteriyor. Fakat bu küçük grubun kararlı ve sebatkâr propaganda çalışması ile halk kesimleri sosyalist programın temel unsurlarını öğreniyor; çarlık devleti yıkıldığında da yüzlerini sosyalistlere dönüyorlar (2018, s. 467).

Ders kitabı yorumundaki bir başka çarpıtma, Leninist devrimci örgüte atfedilen "komplocu" nitelik. Lih, Rusça *konspiratsiya* sözcüğünün o dönemde günümüzdeki "komplo" anlamına gelmediğini, Blankist türde "darbe-i hükümet sanatı"yla ilgisinin bulunmadığını uzun uzun açıklıyor. *Konspiratsiya* daha ziyade, yeraltı örgütlenmesi koşullarında siyasi polisten kaçabilme teknikleri anlamını taşıyor. Bunda başarısız olmaksız polis baskını sonucunda örgütün çökmesi anlamındaki *proval*'e yol açıyor. Böyle bir kaçma kovalamaca söyleminin oluşmasının temel nedeni ise Çarlık rejiminin en basit burjuva demokratik özgürlükleri bile tanımaması. Gerçekten de Lenin'in ve birçok Rus devrimcinin o dönemde Alman Sosyal Demokrat Partisi SPD'yi genel olarak başarılı buldukları ve örnek almaya çalıştıkları biliniyor. Yeraltında çıkarılacak parti gazetesinin örgütlenmenin omurgasını oluşturması fikri bile, 1878-1890 arasında Almanya'da Bismarck'ın anti-sosyalist yasaları karşısında SPD'nin yurt dışında gizlice basıp ülke içinde elden ele dağıttığı *Sozialdemokrat* gazetesinin başarısından ilham alıyor (2018, s. 82-83). Daha önceki Narodnik kuşağın gerçekten "komplocu" denebilecek örgütlenmesinin aksine, Leninist örgütlenmede esas amaç işçi kitleleri ve halk içinde sosyalist mesajı yaymak, siyasal propaganda yapmak.

Çarlık Rusyası bağlamında devrimci örgütlerin önlerine koydukları öncelikli görevin siyasal özgürlüklerin kazanılması olduğu söylenebilir. Lih'in belirttiği gibi, örneğin, *Ne Yapmalı?*'yi yazdığı dönemde "Lenin'in en acil sorunu sosyalist devrim değildi. Ondan önce gerçekleşecek ve siyasî özgürlüğü tesis edecek olan demokratik ve çarlık karşıtı devrim için olası kitlesele desteği sağlamak meselesi, onu daha çok ilgilendiriyordu" (2017, s. 41). Genel olarak İskra ve özel olarak Lenin bu konu üzerinde o kadar çok duruyorlar ki, o dönemde hasımlarından gelen, işçi sınıfını ihmal ettikleri eleştirisiyle karşılaşılıyorlar. Mesela 1904'te Menşeviklerin Bolşevikleri "sınıf bakış açısını" dikkate almayıp çara karşı devrime özel vurgu yapmakla suçladıkları bile görülüyor (2018, s. 197). Bunun aksine, örneğin, Lenin'in *Ne Yapmalı?*'da eleştirdiği "ekonomist" eğilimler, işçilerin esas olarak ekonomik taleplere yoğunlaşmasını, buna karşılık demokratik siyasal talepleri liberallerin ve Marksistlerin dile getirmesini öneriyorlar. Bir başka deyişle bu tür eğilimlerde hareketin ekonomik ve siyasal yönleri (ve bu yönleri görev olarak üstlenecek aktörler) arasında açık bir iş bölümü olması gerektiği ileri sürülüyor. Leninist anlayış ise tam tersine, bu iki yönün birleştirilmesi gerektiğini savunuyor.

Yöntem sorunu: Ekonomizm tartışması

Lih'in kalın kitapta kullandığı yöntem, *Ne Yapmalı?*'nin bağlamını yeniden oluşturmayı amaçlıyor. Bu, kabaca 1899-1904 yılları arasında Rus devrimci hareketi içindeki tartışmaların, hiziplerin, yayınların ve terminolojinin incelenmesi anlamına geliyor. Bunun okuyucuya sağladığı muazzam bir avantaj var: Böylece *Ne Yapmalı?*'nin dünyasına orta yerinden giriyor ve Lenin'in o yıllardaki polemik muarızlarını, *Raboçaya Misl'*1, *Raboçeye Dyelo*'yu ve diğerlerini daha yakından tanıyoruz. Kullanılan kilit terimlerin farklı anlamlarını ve etimolojilerini öğreniyoruz. Ayrıca Lenin'in derdinin ne olduğunu, kimi, neden ve hangi açıdan eleştirdiğini daha iyi anlıyoruz. Tüm bunlar, Lih'in zahmetli tefsir çabasının güçlü yönlerini oluşturuyor.

Diğer taraftan, bağlama bu şekilde gömülmenin bir dezavantaj barındırdığı da açık: Bu bağlamın dışında gerçekleşen olaylar görüş alanımızın dışında kalıyor. Mesela Lenin'in II. Enternasyonal Marksizminden kopuşunun dolaysız nedeni dünya savaşı patlak verdiğinde Avrupa'nın sosyal demokrat partilerinin takındıkları tavrıdır. Fakat bu kopuşun teorik işaretlerini *Ne Yapmalı?* döneminde (hatta biraz daha öncesinde) dahi görebiliriz. Elbette ancak ararsak görebiliriz bu işaretleri. Oysa Lih'in yaklaşımında böyle ipuçlarının peşine düşülmediği için, Lenin'in özgünlüğü de kayboluyor. Daha doğrusu, Lenin, Kautsky'nin temsil ettiği II. Enternasyonal Marksizmine (Lih buna "Erfurtçuluk" adını veriyor) harfiyen sadık bir Rus Erfurtçusu olup çıkıyor. Üstelik Lih, 1917 gibi geç bir tarihe dek Lenin'in bu yönelimini koruduğunu düşünüyor (2018, s. 132). Fakat II. Enternasyonal'in determinizmi ile Lenin'in olumsuzluklara açık kavrayışı aslında dünya savaşından önce de farklılaşıyor. Örneğin, Kautsky, kapitalizmin gelişmesiyle işçi hareketinin kendiliğinden büyüyeceğini, bunun sosyalizmle kaynaşmasının ise çeşitli faktörlere bağlı olduğunu düşünüyor (2018, s. 658). Yolun belli olduğu, üzerinde alınacak mesafeninse mücadele ile belirlendiği kanısında. Oysa, Lenin'e göre, ileriye doğru birden fazla yol var, birden fazla gelişme olasılığı var. Örneğin, sosyal-demokratlar işçi hareketine etkili şekilde önderlik etmeyi başaramazlarsa, işçi hareketi burjuvazinin nüfuzu altına girecek. Dolayısıyla etkili önderlik (ve hegemonya) meselesi, Lenin'in düşüncesinde ve pratiğinde merkezi önem taşıyor. *Ne Yapmalı?*, böyle bir perspektifle, bazı formülasyonları henüz yetersiz olsa da, Lenin'in "Erfurtçuluk"tan uzaklaşmaya başladığı bir metin olarak okunabilir. Nitekim son dönem Lenin araştırmalarının bir başka önemli ismi Alan Shandro da konuya bu şekilde yaklaşıyor.²

Bağlam içine fazlaca gömülmenin ortaya çıkardığı bir başka sorun, Lih'in *Ne Yapmalı?*'daki "ekonomizm" tartışmasına pek önem atfetmemesi. Lih'e göre, Lenin'in esas meselesi ekonomizmi eleştirmek değil, ekonomizm suçlamasını kullanarak *Raboçeye Dyelo*'yu hırpalamak. Lih, o dönemde Rus devrimci hareketi içinde küçük ve etkisiz bir-iki çevre dışında aslında kimsenin ekonomizmi savunmadığını, hatta *Raboçeye Dyelo*'nun da en az İskra kadar ekonomizm karşıtı olduğunu belirtiyor. Fakat Lenin, *Raboçeye Dyelo*'nun ekonomizme yeterince şiddetli şekilde

2 Bu konuda Alan Shandro'nun yakında Türkçe olarak da basılacak çalışmasına bkz. *Lenin and the Logic of Hegemony* [Lenin ve Hegemonya Mantığı], Leiden: Brill, 2014.

karşı çıkmadığını öne sürerek, hasmını ekonomistlerle bir tutmaya çalışıyor. Lih bu manevranın temelde polemik kaygılardan kaynaklandığını ve Lenin'in *Raboçeye Dyelo*'ya haksızlık yaptığını öne sürüyor. Bu yoruma göre, ekonomizm Lenin'in gözünde gerçek bir tehlike değil, sadece hasımlarına yüklenmek için (biraz da yapay şekilde) kullandığı bir bahane (2018, s. 29).

Fakat Lih, Lenin'in daha sonraki yıllarda emperyalizm tartışması çerçevesinde de benzer bir eleştiriyi başkalarına yönelttiğini (Buharin, Piyatakov gibi Bolşeviklere yönelik "emperyalist ekonomizm" eleştirisi) unutmuş gibi davranıyor. Lih'in bizi ikna etmeye çalıştığının aksine, Lenin'in ekonomizmi gerçek bir tehlike olarak gördüğü, hatta tüm yaşamı boyunca bununla mücadele ettiği bile söylenebilir. Zira ekonomizm, toplumsal yapıyı bir bütün olarak kavramamak ve burada bütünsel dönüşüm sağlayabilmek için belirleyici düzeyin siyasal iktidar olduğunu reddetmek anlamına geliyor. Ekonomizm siyasetin reddi demek değil, fakat siyasal iktidar sorunuyla yüzleşmeyi reddeden bir siyaset anlayışı geliştirmek demek.

Hiç kuşkusuz, Marksizm, ekonomik altyapının siyasal, hukuksal, ideolojik vb. "üstyapı" unsurlarını belirlediğini savunur. Kaba ve mekanik bir yaklaşımda bu, ekonominin "son tahlilde" her şeyi açıklayan belirleyici bir faktör olması anlamına gelir: Mesele ekonomidir. Buharin'in emperyalizm kavrayışında veya Rosa Luxemburg'un ulusların kendi kaderini tayin hakkını kabul etmeyişinde bu tarz mekanik bir anlayışın izleri görülebilir. Siyasal düzeye ait sorunlar bir başka düzeye havale edilerek ortadan kaldırılmış olur.

Ekonomist anlayışın basit bir kavrayış sorunu olmayıp, bizzat kapitalist ilişkilerden doğup beslendiğini vurgulamak gerekiyor. Tarihsel açıdan, çok genel hatlarıyla, burjuvazi feodal dönemde önce ekonomik alanda, üretim ilişkileri alanında güç kazanmış, ardından bu gücü siyasal düzeye taşıyarak devlet iktidarını ele geçirmiştir. Buna karşılık, işçi sınıfının kapitalist toplumda ekonomik gücü ele geçirme olanağı yoktur. Yeni bir toplumsal yapı oluşturma yolunda tek şansı, önce devlet iktidarını ele geçirmek, ardından üretim ilişkilerini yeniden düzenlemektir. Proletaryanın başlıca meselesi siyasal iktidarın fethidir. Ama bunun için de işçi sınıfının sadece kendisini ilgilendiren (çoğu dar anlamıyla ekonomik) sorunların ötesine geçip, diğer ezilen toplumsal kesimlere de önderlik edebilmesi, bir toplumu yönetebileceğini göstermesi gerekir. Gelgelelim, üretim ilişkileri içindeki konumu nedeniyle, işçi sınıfının, daha doğrusu sınıfın büyük çoğunluğunun bunu fark edebilmesi çok zordur. İşçi sınıfı içinde bilinç düzeyi bakımından daha geri durumda olan geniş kesimler, az çok kendiliğinden şekilde "ekonomist" bir kavrayışa yönelirler. Öte yandan, sermaye sınıfı açısından da işçilerin mücadelesini olabildiğince ekonomi alanına sıkıştırmak, siyasetle ekonomi arasına aşılabilir duvarlar dikmeye çalışmak rasyonel bir tavrıdır. Dolayısıyla, kapitalist gelişmenin ürünü olan işçi hareketinin "kendiliğinden" gidebileceği yer ekonomizm veya bunun kardeşi sendikalizm olacaktır.

Bu bağlamda, her şeyi uzun uzun tartışan Lih'in, Lenin'in şu cümlesini bir dipnota sıkıştırmaya anlaşılmaz hale geliyor: "Sınıfsal siyasal farkındalık, işçiye yalnızca dışarıdan, yani ekonomik mücadelenin dışından, işverenlerle işçi ilişkileri alanının dışından getirilebilir" (2018, s. 670 dn). Burada Lenin, ancak siyasal iktidar için mü-

cadele ile elde edilebilecek bir farkındalıktan söz ediyor. Genel anlamda siyasal mücadele yürütmeyen bir işçi sınıfının “sınıfsal siyasal farkındalık” kazanamayacağını öne sürüyor.

Bu konu büyük önem taşıyor. Zira genel kabule göre işçiler kendi “hakları” için mücadele vermek suretiyle sınıf haline gelirler. Oysa Lenin bunun yeterli olmaya-çağını söylüyor. Sadece işçi hakları için mücadele edenlerin ekonomizmden (veya sendikalizmden) öteye geçemeyeceklerini, burjuva demokrasisinde bu tür konumlanışlara yer verildiğini düşünüyor. Ekonomik taleplerle sınırlı işçi hareketinin kapitalist toplum tarafından massedilebileceğini savunuyor ve *Ne Yapmalı?*’da İngiliz ve Alman işçi hareketlerini karşılaştırmak suretiyle bu iddiasını destekliyor (2018, s. 423-427). Son 100 yılda yaşananların bu kaygıları haklı çıkardığı gayet açık. Lenin’e göre işçi hareketini sendikal sınırlara hapsedmeye çalışanlar, aslında burjuva ideolojisinin işçi hareketi içindeki etkisini temsil ediyorlar. Günümüzde işçi hareketinin epey gerilemiş olmasının bu tarz girişimlerin kitleler nezdinde daha fazla karşılık bulmasına yol açtığını da ekleyebiliriz.

Kahramanlık senaryosu ve ötesi

Lenin biyografisi niteliğindeki ince kitapta Lih, Lenin’in tarihsel vizyonunu bir “kahramanlık senaryosu” olarak betimliyor ve bu senaryoda işçi önderlerinin kilit rol oynadığına dikkat çekiyor. Meslekten devrimci haline gelen işçi önderleri ve aydınlar, bilimsel sosyalizm teorisinden aldıkları ilhamla, proletaryanın tamamını etkileyecek ve onun da tüm halkın önderliğini üstlenmesini sağlayacaklar. Bir bakıma, önderlik piramidinin üst katmanını oluşturacaklar. “Bize bir devrimciler örgütü verin, Rusya’yı yerinden oynatalım!” şiarına uygun olarak, önce Rusya’yı, sonra tüm dünyayı dönüştürecek kıvılcımları çakacaklar. Lih bu “kahramanca” senaryonun Lenin’in özgün buluşu olmadığını da belirtiyor (Lih’e göre Lenin’in bir “Erfurtçu” olduğunu anımsayalım). Dolayısıyla mesele aslında Lenin’in kendi yazdığı bir senaryoya uygun davranması değil, daha ziyade Marksizmin öngördüğü şekilde davranması. Nitekim Lenin de kendisini teorik yenilikler getiren birisi olarak değil, daima Marksizmin temel ilkelerine göre davranmaya çalışan birisi olarak düşünüyor.

Lih’in ince kitaptaki şemasına göre, birinci perdenin sonunda, Lenin fiilen Rusya’da *praktiki*’nin önderi haline geliyor. Bir başka deyişle, Lenin’in başlıca “güç kaynağı”nı, yeraltı devrimci örgütünün önde gelen unsurları oluşturuyor. Bu sayede, Plehanov’un saray darbesi sonrasında İskra’dan ayrıldıktan sonra bile parti içindeki etkinliği devam ediyor.

İlginçtir, Lenin’in o dönemin önde gelen hatiplerinden biri olmadığı biliniyor. Tarihin bu en büyük devrimcisi heyecanlı konuşmalarla kitleleri coşturan bir sahne figürü değil. Onun dünyası daha ziyade her gün yerine getirilmesi gereken ufak (ama önemli) işlerin, illegal gazeteye yetiyecek yazıların, gizli bölmelerde taşınan evrakların, görünmez mürekkeple yazılan mektupların dünyası. Fakat 1905 devrimi sonrasında bu durumun değişmeye başladığını, yeni bir işçi militanlığı dalgasıyla Bolşeviklere desteğin arttığını görüyoruz. Böylece Lenin’in “artık sendika ve koo-

peratifler gibi yerüstü örgütlerinde sağlam bir çoğunluk desteği iddiasında bulunabilmesi” olanaklı hale geliyor ve özellikle 1907 sonrasında gittikçe artan gericilik ve baskı dalgasına rağmen, 1912’de yasal bir gazete (*Pravda*) çıkarılmaya başlanıyor (2017, s. 129).

Lih, Lenin’in yaşamının üçüncü perdesini 1914’te dünya savaşı ile birlikte başlatıyor. Aslında bu son on yıl, kendi içinde bir dizi farklı evre içeriyor. Örneğin, sosyalist devrimin gündeme girmesi ancak 1917’de, Şubat devrimi ile birlikte gerçekleşiyor. 1917 başında, henüz İsviçre’den ayrılmadan bir gün öncesine kadar Lenin iki devrimden bahsediyor: “Rusya’daki demokratik devrim ve Batı Avrupa’daki sosyalist devrim... Ne var ki bizatihi Rusya’da ‘sosyalizme doğru adımlar’ atılması fikri ilk kez, 8 Nisan 1917’de yazılmış ve ... yayımlanmamış olan bir taslakta karşımıza” çıkıyor (2017, s. 154).

1919 bir başka kırılma noktasını oluşturuyor. Lih’e göre, İç Savaş’ın zorlu günlerinden Lenin’in ölümüne dek geçen yıllarda, teorik beklentilerle gerçeklik arasındaki mesafenin giderek açılmaya başlaması, Lenin’in düşüncesinde birtakım dönüşümleri tetiklemiş. Lih, özellikle üç konunun bu bakımdan önem taşıdığını belirtiyor: Dünya devriminin gerçekleşmemesi, kırdaki yoksul köylülük yerine orta köylüye dayalı yeni bir strateji ve devlet aygıtının yeniden inşası, daha doğrusu bürokrasi sorunu (2017, s. 192).

Lih’in bu konulardaki değerlendirmeleri biraz yüzeysel kalıyor. Fakat belki de giriş kitabı denebilecek kısa bir özetlemede bundan fazlasını da beklememek gerekiyor. Önemli olan şu ki, Lenin’in, hayatının son dönemecinde, özellikle bürokratikleşme sorunuyla mücadele konusunda bir kez daha yüzünü işçi sınıfı içinden çıkacak önderlere döndüğü görülüyor (2017, s. 213).

Sonuç

Günümüzde Lenin üzerine son derece geniş bir Türkçe külliyat oluşmuş durumda. Sadece Lenin’in yaşamını konu alan kitaplar bile herhalde bir kitaplığı doldurabilecek kadar çok sayıdadır. Ortalama okuyucu açısından bunların hepsini birden okumak gerekli ve anlamlı olmayacağına göre, seçici davranmak mecburiyeti bulunuyor. Bu bakımdan Lih’in Lenin üzerine kitaplarının Türkçe yayınlanması gerçekten memnuniyet verici bir gelişme.

Lenin: Farklı Bir Yol, hem rahat okunur olması hem de Lenin hakkında yeni ve taze bir perspektif sağlaması nedeniyle herkes tarafından faydalı bir kaynak olarak görülebilir, ama standart eğitim materyali sayılabilecek bir çalışma olduğu söylenemez. *Lenin’i Yeniden Keşfetmek* ise daha ziyade deneyimli okuyucuya hitap ediyor. Fakat Lih’in temel argümanlarının bastığı zemini bu kalın kitabın sağladığını unutmamak lazım. Gerçekten büyük titizlikle hazırlanmış, sıra dışı bir çalışma bu ve okuyana o dönemin Rus devrimci hareketini yakından tanımak gibi benzersiz bir deneyim vaat ediyor.

Kitap Tanıtımı

Kapital'in İzinde

Kapital'in İzinde

Nail Satlıgan, Sungur Savran,
E. Ahmet Tonak
Yordam Kitap

Bu kitabın yayınlandığı 2012 yılı, Karl Marx'ın *Kapital* başlığını taşıyan başyapıtının ilk kez yayınlanışının (1867) 145. yılıydı. Ama aynı zamanda dünya kapitalizminin 2007'de başlayan büyük ekonomik krizinin 5. yılı. Marx'ın *Kapital*'de sergilediği kapitalizm eleştirisi ve analizi, kapitalist üretim tarzının çelişkili doğasını kavramış olanlar için, 1990'lı ve 2000'li yıllarda bütün dünya "küreselleşme" güzellmeleriyle sarhoş olmuşken bile geçerli idi. Ama içinden geçmekte olduğumuz dev ekonomik kriz *Kapital*'i bütün dünya için yeniden güncelleştirmiş bulunuyor. Elinizdeki çalışma, entelektüel hayatlarının bütünü boyunca, insan düşüncesinin bu büyük ürününden, *Kapital*'den hareketle içinde yaşadığımız dünyayı kavramaya çaba göstermiş üç yazarın, Nail Satlıgan, Sungur Savran ve E. Ahmet Tonak'ın, çeşitli tarihlerde yazmış oldukları yazıları bir araya getiriyor. Bu kitaptaki yazılar, kâh *Kapital*'in insan düşüncesinin tarihsel gelişmesinde nasıl eşsiz bir sıçrama olduğunu ortaya koyuyor, kâh Marx'ın kapitalist üretim tarzına ilişkin analizini eleştiren yaklaşımlara bir dizi cevap getiriyor, kâh *Kapital*'in kategorilerini somut ve elle tutulur büyüklükler olarak ölçüyor, kâh Marksist tezleri günümüzün dünyasının yenilikleri karşısında sınıyor... Bu toprakların üç insanı, Avrupa'nın bütününün çocuğu Karl Marx'ın düşüncelerini 21. yüzyıla taşımaya çalışıyor. Bu kitap, uluslararası bir sınıf olan proletaryanın bakış açısını ifade eden teorinin kendisinin de enternasyonal karakterini tescil ediyor.

“Piyasa Sosyalizmi”nin yükselişi ve düşüşü – 1

Sungur Savran

Yazarın notu: Bu yazı, 1990 sonu-1991 başında yazıldı. Dönem bürokratik olarak yozlaşmış işçi devletlerinin genel bir çöküntü içine girmiş oldukları bir dönemdi. 1989 yılında “Doğu Bloku” olarak anılan ülkeler topluluğunun parçası olan Doğu ve Orta Avrupa ülkelerinin hepsinde rejimler çökmüş ve böylece kapitalizme dönüş sürecinin ilk adımları atılmaya başlamıştı. 1990 yılı içinde Doğu Almanya’nın Federal Almanya tarafından yutulması, sürecin ne kadar hızla kapitalist restorasyon yönünde işlemekte olduğunu açıkça ortaya koyuyordu. Çin Halk Cumhuriyeti, zaten Deng Şiao Ping yönetimi altında 1978’den itibaren “piyasa sosyalizmi” olarak anılabilecek bir yöneliş içine girmişti. Bu, zamanla ekonominin kapitalist birimlere de açık hale getirilmesine ve emperyalist dünya ekonomisi ile bütünleşmesine doğru evrilecekti. Yugoslavya’da iç savaş daha başlamamıştı, ama o günlerdeki kıpırdanmalar, sadece üç yıl sonra büyük katliamlara yol açacak bir milliyetler hesaplaşmasına dönecekti. Arnavutluk ise bu süreçte hızla çökecekti.

Ancak, bu yazı yazıldığında, Ekim devriminin ürünü olan, herkesin hâlâ “model” olarak baktığı Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) henüz ayaktaydı. Ne var ki, o da 1985’te oybirliğiyle partinin genel sekreterliğine seçilmiş olan Mikhail Garbaçov yönetimi altında, perestroyka (yeniden yapılanma) ve glasnost (açıklık) adlarıyla anılan bir stratejik yöneliş çerçevesinde hızla kapitalist restorasyon yönünde adımlar atıyordu.

Gerek dünyada gerek Türkiye’de, sosyalist bir geleceğe inanmış insanlar şok içindeydi. Bir de sosyalizmden çoktan vazgeçmiş olup kendilerine sosyalist süsü ver-

mekten bir türlü vazgeçmeyen bir kadro vardı. Bunlar yıllardır “piyasa sosyalizmi” adı altında sosyalizmin ana sosyo-ekonomik ilişkisi olan sosyalist planlamaya savaş açmışlardı. Garbaçov’un yönelişini de bu “piyasa sosyalizmi” yönelişinin nadide bir örneği sayıyorlar ve destekliyorlardı.

Aşağıdaki yazı, o dönemde yayınlanmakta olan Marksist teori dergisi *Onbirinci Tez*’de daha önce bütün bu kargaşayı çözümlemeye çalışan iki yazımızın (“Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?”, sayı 8, 1988 ve “Kapitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi?”, sayı 10, 1990) ardından bir üçlünün son faslı olarak kaleme alınmış ve 1991 başlarında aynı derginin 11. sayısında yayınlanmıştır. Burada amacımız, bir yandan “piyasa sosyalizmi” adı altında kapitalist restorasyonu el altından destekleyenlerin görüşlerini çürütürken bir yandan da bürokratik olarak yozlaşmış işçi devletlerinin, kapitalizmden sosyalizme geçiş dönemi ekonomisinde yarattıkları ölümcül çelişkilerin devrimci Marksist analizini ileriye taşımaktır. *Onbirinci Tez* dergisinin genç kuşaklar açısından erişilebilirliği çok sınırlı olduğundan bugün bu yazıyı “Sosyalist Planlama” akar dosyamızın bir parçası olarak yeniden yayınlıyoruz. Derginin yayın kurulu olarak, çok zorlu konuları incelediği için kaçınılmaz olarak çok uzun olan bu yazıyı ikiye bölerek yayınlamayı uygun bulduk. İkinci bölümü bir sonraki sayımızda yayınlanacak.

Ancak, 1991’de, yani dijital teknolojinin emekleme çağında yazılmış bir yazının 30 yıl öncenin matbaa teknolojisiyle saman kâğıda basılmış olduğu bir derginin sayfalarından kurtarılarak burada yayınlanabilmesi kolay olmadı. Yazının orijinal daktilo kopyası kim bilir nerededir. Modern bilgisayar teknolojisinin bazı teknikleri eski yazıların dijitalize edilmesini kısmen mümkün hale getirmiş bulunuyor, ama işin ehlinin kullandığı terimle “çapak” büyük bir sorun oluşturuyor. “ın” kolaylıkla “m” gibi çıkabiliyor. “cl” program tarafından “d” ile karıştırılabilir. Bunun gibi sayısız problem metnin düzgün hale getirilmesinde ciddi bir sorun oluşturuyor. Yazıyı mükemmel biçimde dijitalize etme işini üstlenmiş olan Özgür Öztürk yoldaşıma teşekkürü gerçek bir borç bilirim. Onun zahmetli emeği olmasaydı yazıyı tekrar nasıl basardık, bilmiyorum.

Bu vesileyle komünist bir kolektivizmin militan bir Marksist teori dergisinde nasıl işlediğinin altını çizmek gerekir. Bu sayıda yayınlanan diğer yazımızda da Burak Gürel ve Kutlu Dane yoldaşlarımızın büyük katkıları var: Onların yardımı olmasaydı, yazının argümanının esasını oluşturan noktalarda bize yol gösteren bazı kaynakları bulamazdık. Daha genelleştirerek diyebiliriz ki, Devrimci Marksizm’de yayınlanan hiçbir yazı tek bir bireyin emeğinden ibaret değildir. Yazıların tesliminden sonra yaşanan değerlendirme ve tartışma süreci hepimizi ve çalışmalarımızı ileri doğru geliştirmede büyük bir katkı oluşturuyor. Çoğu yazıda elbette yazarının kendine özgü fikirleri ön plandadır. Ama aynı zamanda kolektif aklın üstünlüğünü düstur edinmiş bir yaklaşım her yazıya damgasını vurmuştur. Dolayısıyla, bu dergi, Marksist fikirleri yaydığını sanan akademisyenlerin burjuva bireyciliğinin pençesinde gösterişe çıktığı dergilerden farklı olarak komünist kolektivizmin ürünüdür.

Yazıda, dizgi hatalarının düzeltilmesi dışında herhangi bir değişiklik yapılmadı.

Fabrikada işbölümü üretim araçlarının tek bir kapitalistin elinde yoğunlaşmasını içerir; toplumda işbölümü aynı üretim araçlarının birçok bağımsız meta üreticisi arasında dağılmasını... Fabrikada işbölümü a priori bir sistem temelinde düzenli biçimde yürütülürken, toplum çapında işbölümü, a posteriori, doğa tarafından dayatılan, üreticilerin yasa tanımaz kaprislerini denetim altına alan, ancak piyasa fiyatlarının barometrik iniş çıkışlarında algılanabilen bir zorunluluk haline gelir.

Fabrikada işbölümü kapitalistin, kendisine ait bir mekanizmanın piyonlarından başka bir şey olmayan adamları üzerinde tartışılmaz otoritesi anlamına gelir. Toplumda işbölümü, aynen hayvanlar krallığında herkesin herkese karşı savaşının her türün varlık koşullarını az çok koruduğu gibi, rekabetten, karşılıklı çıkarlarının basıncının doğurduğu zorlamadan başka hiçbir otorite tanımayan meta üreticilerini bir araya getirir. Fabrikadaki işbölümünü, işçinin kısmi bir işleme hayat boyu zincirlenmesini ve sermayeye tümüyle tabi olmasını, emeğin üretkenliğini arttıran bir örgütlenme olarak göklere çıkartan burjuva kafası —tam da bu aynı kafa— üretim sürecinin toplumsal olarak denetlenmesi ve düzenlenmesi yolundaki her girişimi, mülkiyet hakkı, özgürlük ve bireysel kapitalistin eğilimlerinin sınırlanmaması gibi kutsal şeylere bir tecavüz diye niteler ve aynı ateşlilikle reddeder.

Marx¹

13 rakamının uğursuzluğuna inananlar için iyi haber olabilir. Sovyetler Birliği on iki tane beş yıllık plandan sonra tam on üçüncü plan döneminin (1991-1995) eşliğine geldiğinde planlamadan vazgeçiyor. Şatalin’in “500 gün planı”, “Rijkov planı”, ikisini uzlaştıran “Aganbegyan planı”— bütün bu planlar Sovyetler Birliği’nde planlamanın terk edilmesi, “serbest piyasa”ya geçişin temellerinin atılması gerektiği varsayımı temelinde hazırlanmış “plan”lar. Tarihin acı cilvesi: Sovyet bürokrasisinin Ekim devriminin ülkesinde yaptığı son “plan” bu gidişle kapitalizme dönüş planı olacak. Gorbacov önderliğindeki Sovyet bürokrasisi, Kemalist dönemin Ankara valisi Nevzat Tandoğan’a parmak ısırtacak biçimde,² “bu ülkeye kapitalizmi de biz getiririz, hem de sosyalist yöntemlerle, planlanmış biçimde” diyor!

Sovyetler Birliği’nde, Doğu Avrupa’da ve (onların çoğundan önce bu yola girmiş olsa da şimdi geride kalmış olan) Çin Halk Cumhuriyeti’nde merkezi planlamanın içine girdiği bu çöküş süreci, “piyasa ekonomisi”nin bu zaferi, ilk bakışta dünyada ve Türkiye’de “piyasa sosyalizmi” adıyla bilinen düşünce okulunun tarihsel olarak haklı çıktığını düşündürebilir. Dünyaya sonra döneceğim. Ama Türkiye’de piyasa sosyalizmi yandaşları şimdiden çeşitli tartışma ortamlarında, panellerde, açık oturumlarda, “biz söylemiştik” demeye başladılar bile. (Bu tavrın yazılı ifadesine ben henüz rastlamış değilim.) İlk bakışta çok da inandırıcı görünebilir bu söylem: Sonuç olarak, merkezi planlama ardı ardına bütün “sosyalist” ülkelerde terk edilmiyor mu? Bu, “piyasa ekonomisi”nin üstünlüğünün açık kanıtı değil mi? Pratiğin yargısı (en çok da Marksistler için) teorik tartışmada haklılığın nihai kıstası değil midir? Bu yazının

1 Karl Marx, *Capital*, cilt 1, International Publishers, New York, 1984, s. 336-37.

2 Gençlere not: Nevzat Tandoğan, 30’lu yıllarda bir “komünist tevkifatı” sırasında sarfettiği “size ne oluyor, bu ülkeye komünizm gerekiyorsa onu da biz getiririz” sözü ile ünlüdür.

amaçlarından biri, bu görünümün son derecede **aldatıcı** olduğunu bütün kanıtlarıyla ortaya koymak olacak. Bürokratik işçi devletlerinde merkezi planlamanın tasfiyesini içeren süreç, yüzeysel biçimde değil de biraz derinlemesine incelendiğinde, pratiğin “piyasa sosyalizmi”ni doğrulamak bir yana **bütünüyle yanlışladığı** görülecek.

Bu mistifikasyonu ortadan kaldırmak başlı başına önemli bir amaç sayılabilir. Ama bugün “piyasa sosyalizmi” sorununun tartışılmasının önemi, yalnızca eskiden beri sürmekte olan bir **teorik** tartışmanın, içinde bulunduğumuz aşamada yeniden değerlendirilmesiyle sınırlı değil. Tartışmanın önemi teorinin boyutlarının çok ötesinde yatıyor. 1980’li yıllar boyunca sol liberalizmin “sivil toplumcu” versiyonunun sahip çıktığı “piyasa sosyalizmi”, bugün Gorbaciovizmin Türkiye’deki aktarma kayışı rolünü üstlenmiş olan siyasal güçlerce de benimsenmeye başladı.³ TBKP’nin yöneticileri “liberal ekonomi”yi, “serbest piyasa”yı sadece Sovyetler Birliği vb. ülkeler için değil, Türkiye için de bir çözüm gibi sunuyorlar. Böylece, “piyasa-saseverlik” Türkiye’de kendini kitlelere “sosyalist” ya da “komünist” olarak sunan siyasal hareketler içinde de bir yayılma gösteriyor. Yani sorun artık teorik olmaktan çok öteye, Türkiye bağlamında da **dolaysız biçimde siyasal** bir sorun haline geliyor. “Piyasa sosyalizmi”nin eleştirisi bu bağlamda tam bir aciliyet kazanıyor.

“Piyasa sosyalizmi”nin eleştirisinin Türkiye’deki tartışmanın boyutlarını aşan bir önemi de var. Teorik açıdan çok ciddi bir sorunla karşı karşıyayız. Planlama düşüncesi Marksizmin komünizme ilişkin genel anlayışının asli, vazgeçilmez bir köşe taşıdır. Eğer Sovyetler Birliği ve öteki bürokratik işçi devletlerinde merkezi planlamanın tasfiyesi, planlama düşüncesinin tarihsel bir anlamda iflasının bir göstergesi olarak kabul edilirse, bu Marksizmin sadece komünizme ilişkin anlayışının değil, genel olarak tarihsel gelişmeyi kavrayışının da ciddi biçimde sarsılması anlamına gelecektir. Bu sorunu, “planlama düşüncesi zaten Marksizmin önemli bir boyutu değildi” türünden özürlerle savsaklamak, sadece entelektüel kolaycılık değildir — aynı zamanda, Marksizmi tanınmaz hale getirmeyi de kabul etmektir. Daha da önemlisi, Marksist programı kapitalizme ve meta üretiminin anarşisine karşı en büyük silahından yoksun kılmak, insanlığın geleceğinin komünist temellerde biçimlendirilmesinden vazgeçmektir.⁴ Marksistler için teoride kolaycılığa yer yoktur çünkü teorik sorunlara göz kapamak pratikte dünyayı değiştirme çabasında başarısızlığa razı olmak anlamına gelir. Denilebilir ki, “Marksizmin bunalımı” adı verilen tartışmada, sınıf (ya da devrimci özne) ve devrim tartışmalarının yanı sıra en önemli boyut planlamanın geleceği sorunudur.

Bu sorunların hepsini tek bir yazının sınırları içinde ve tüketici biçimde ele almanın mümkün olmadığı açık. Burada tartışmayı (Türkiye solu açısından güncelliğini de göz önüne alarak) “piyasa sosyalizmi”nin eleştirisi ekseninde yürüteceğim. Bu tartışma sorunun öteki boyutları konusunda ipuçları verecek kuşkusuz. Ama özellikle planlamanın geleceği sorununun, Marksistler tarafından, bürokratik işçi devletlerinin deneyiminin eleştirel bir bilançosunu da içeren bir teorik derinlikte ele alınmasının gerekliliğinin yadsınamaz olduğunu düşünüyorum. “Piyasa sosyalizmi”nin eleştirisi, bürokratik planlamanın alternatifi olan **demokratik sosyalist planlama**’nın artık somut olarak geliştirilmesi gereken ayrıntıları konusunda kendiliğinden bir açıklık getirmiyor. Bu konuda, şimdilik bir başlangıç noktası olarak, Ernest Mandel’in “Sosyalist Planlamanın Savunusu” başlıklı yazısında geliştirdiği görüşlere katıldığımı

belirtmekle yetineceğim.⁵

Yazının ana gövdesine girmeden önce okuyucudan sabır diliyorum. Uzun bir yazı, bu konunun yeterli biçimde ele alınabilmesi açısından gerekliydi. **Görünüş ile gerçeğin birbirinin bu denli tersi olduğu** bir döneme tarihte az rastlanmış olmalı. Aynaların çarpıttığı imgeleri ancak ağır bir çabayla düzeltmek mümkün.

1. Piyasa ve planlama karşısında Marksizm

(Başlangıçta tümüyle kendiliğinden bir nitelik taşıyan) kişisel bağımlılık ilişkileri ilk toplumsal biçimlerdir. Bu ilişkiler altında insanın üretici kapasitesi ancak zayıf bir ölçüde ve yalıtılmış noktalarda gelişir. Nesnel bir bağımlılık temelinde kişisel bağımsızlık ikinci ana biçimdir. Burada genel bir toplumsal metabolizmaya, evrensel ilişkilere, çok yönlü ihtiyaçlara ve evrensel kapasitelere dayalı bir sistem ilk kez biçimlenir. Bireylerin evrensel gelişmesine ve komünal, toplumsal üretkenliklerini kendi toplumsal servetleri olarak denetimlerine almalarına dayanan özgür bireysel-lik üçüncü aşamadır. İkinci aşama üçüncüsünün koşullarını yaratır.
Marx⁶

Gerek yukarıda planlamanın Marksizmin bütünselliği içindeki önemi konusunda söylediklerimin bir ölçüde gerekçelendirilmesi, gerekse aşağıda değineceğim birçok noktanın açıklığa kavuşması açısından klasik Marksizmin piyasa ve planlama konusunda geliştirdiği temel görüşleri kısaca ele almakta yarar görüyorum.

Marksizmin sosyalist planlama konusundaki tezlerinin temeli, kapitalist üretim tarzının **tanımlayıcı** özelliklerinden biri olan meta üretiminin (değer ilişkisinin) eleştirisinde yatar. Meta üretimi, bütün insanların üretim faaliyetinin işbölümü dolayısıyla birbirine **bağımlı** hale geldiği bir toplumda, özel mülkiyetin bir sonucu olarak üretim kararlarının sayısız odak arasında **parçalanmış** olduğu bir tarihsel durumun ürünüdür. Üreticilerin birbirlerine bağımlılığının gerektirdiği bütünsellik, bu koşullar altında, ancak ürünlerinin mübadelesi sonucunda **piyasa** aracılığıyla, yani bilinçsiz, kendiliğinden, “anarşik” bir biçimde kurulur. Bu “anarşi” bir rastgelelik, bir kargaşa anlamını taşımaz. Meta üretiminin, insanların iradesinden bağımsız olarak işleyen yasaları vardır. Bu yasaların başında da **değer yasası** gelir: Bu yasaya göre, kapitalist toplumda toplumsal emeğin dağılımı, piyasa fiyatlarının arz/talep mekanizması temelinde, sürekli olarak, üretim için gerekli emek miktarlarının belirlediği değerlerin çevresinde salınması aracılığıyla, **parayla desteklenmiş** talebe uyumlu hale gelir. Burjuva iktisadının “piyasa mekanizmaları” adını verdiği işleyiş tarzı, meta üretiminin değer yasasında temellenen yasalarının değer çeşitli biçimleri (para, sermaye, kredi vb.) altında işleyişinden başka bir şey değildir. Yani piyasa, üreticiler arasında bir **üretim ilişkisi** olan değer (meta üretiminin) kurulduğu toplumsal alandır. İşte bu üretim ilişkisi, kapitalizmin iki tanımlayıcı ilişkisinden biridir. (Kuşkusuz esas

⁵ Söz konusu yazı *İktisat Dergisi*’nde iki bölüm halinde (sayı 273 ve 274) yayınlanmıştır.

⁶ Karl Marx, *Grundrisse*, Harmondsworth: Penguin, 1973, “Chapter on Money”, s. 158.

belirleyici olan öteki ilişkidir: sermaye/ücretli emek ilişkisi.)

Piyanın (değerin, metanın, paranın) kapitalizme özgü bir üretim ilişkisi olarak nitelenmesine karşı, piyasa sosyalistleri piyanın, meta mübadelesinin, paranın kapitalizmden önce de var olduğunu hatırlatmayı görev bilirler. Kimse için sır olmayan bu tarihsel olgu, paranın, metanın, piyanın kapitalizm sonrasında, sosyalizmde de varlığını sürdürmesinin bir gerekçesi olarak öne sürülür. Oysa, kapitalizm öncesindeki üretim tarzlarında piyanın, metanın, paranın **üretim** sürecindeki yeri, kapitalizm içindeki yerinden çok farklıdır. Kapitalizm öncesi toplumlarda piyasa üretim ilişkilerinin **asli, kurucu** bir ögesi değildir; toplumlar arasında ya da toplumsal üretimin kıyısında ortaya çıkar. Kapitalist toplumda ise meta üretimi **toplumsal yeniden üretimin hücre biçimi** haline gelmiştir.⁷

Bu nedenledir ki Marx, meta üretiminin ancak kapitalizmle birlikte hâkim ilişki biçimi haline geldiğini, değer yasasının bütün ağırlığıyla ancak kapitalizm altında geçerlilik kazandığını, birini (metayı, özel mübadeleyi) kaldırmadan ötekini (sermayeyi, sömürüyü) kaldırmanın bir hayal olduğunu defalarca, bıkmadan usanmadan vurgulamak zorunluluğunu hissetmiştir.⁸

Öte yandan, komünizm ancak üretici güçleri kapitalizmin geliştirdiği düzeyden devralarak ve kendine uygun hale getirerek var olabilir. Yani, kapitalizm-öncesi toplumlardan farklı olarak komünizmin ekonomik temeli üretim birimlerinin kendine yeterliliği değil, karşılıklı bağımlılığın genelleşmesi, hatta **evrenselleşmesi** olacaktır. Bir dünya toplumu olarak komünizmde paranın, mübadele, piyanın, kapitalizm-öncesi toplumlarda olduğu gibi toplumsal üretimin kıyısında yer alması bu nedenle mümkün değildir. Öyleyse, piyanın kapitalizm öncesinde var olmuş olması, ne kapitalizmde **özel** bir yeri olduğunu reddetmek, ne de komünizmde de kapitalizm öncesindeki benzer biçimde var olabileceğini savunmak için bir gerekçe oluşturamaz.

Meta üretimi, insanlar arasındaki ilişkilerin bilinçli ve işbirliğine dayalı biçimde değil, piyanın kör güçlerine bağlı olarak düzenlenmesi dolayısıyla, insanın kendi ilişkilerinin, kendi gücünün, kendi karşısına yabancı bir güç olarak çıkması anlamında **yabancılaşmış** bir sistemdir. Piyasa sistemi, insanların amaçlarını elbirliği temelinde gerçekleştirmesinin önünde bir engeldir. Burada gelişme ya kör, bilinçsiz, hedeflenmemiş biçimde çıkar ortaya, ya da ancak piyasa güçlerinin dizginlenebildiği, geriletilebildiği, askıya alınabildiği ölçüde bilinçli bir gelişmedir.

İşte planlamanın komünist (ya da bu bağlamda eş anlamlı olmak üzere sosyalist) bir toplumun kuruluşunda **tanımlayıcı** bir öge olmasının temelinde bu yatar. Kapitalizm, üretici güçleri ve bilimi dev bir hızla geliştirmekle insanlığın doğayı denetim altına almasını ve kendi amaçları uğruna kullanmasının koşullarını yaratmıştır. Ama

7 “...burjuva toplumu için emek ürününün meta biçimi ya da metanın değer biçimi, iktisadi bütünün hücre biçimidir.” Marx, Capital, c. I, International Publishers, New York, 1968, s. 8.

8 “... değer yasası... ancak kapitalist üretim tarzı temelinde bütünüyle gelişir.” Karl Marx, *Un chapitre inédit du Capital*, 10/18, Paris, 1971, s. 223; ayrıca bk. s. 74-75 ve 77. Aynı konuda bk. *Le Capital*, cilt I, bölüm I, Editions Sociales, Paris, 1973, s. 172-73 ve 173n. Marx *Grundrisse*’de Proudhon ve Bray’i sömürüyü kaldırırken mübadeleyi korumak istemeleri dolayısıyla “budalalık” ile suçlar. *Grundrisse*, a.g.y., s. 249. Ayrıca bk. Felsefenin Sefaleti, Sol Yayınları, İstanbul, 1975, s. 70-71 ve 80-81.

bunun maliyeti insanın insanla (ve doğayla) olan ilişkisinin tam bir yabancılaşma ilişkisi haline gelmesidir. Komünizm insanlığın kendi ilişkilerini bilinçli biçimde ve elbirliğine dayanan bir temelde kurmasının (ve bu arada doğayı denetlerken aynı zamanda bilinçsizce tahrip etmeye son vermesinin) olanaklarını yaratacaktır. İşte bunun temeli üretimin toplum (ve son aşamada dünya) çapında planlanmasıdır.

Planlama, ne Devlet Planlama Teşkilatı ya da Gosplandır, ne de Kantoroviç’in planlama teknikleri. Bunlar (yani bir planlama örgütlenmesi ve belirli planlama teknikleri) kuşkusuz önemlidir. Ama, her şeyden önce, **planlama bir üretim ilişkisidir**. Meta üretiminin, üreticilerin faaliyetini **kendiliğinden** biçimde, piyasa aracılığıyla bütünleştiren ve toplumsal üretimin bir parçası haline getiren yabancılaşmış ilişkilerine karşıt olarak, planlama, karmaşık bir sosyo-ekonomik bütünün parçaları olan tekil üreticilerin faaliyetini, piyasanın dolayımından geçmeksiz, **bilinçli** biçimde toplumsallaştıran bir ilişkidir. Üretici güçlerin bugün ulaştığı düzeyde, yani işbölümüne ve geniş ölçekli sanayi üretimine dayalı bir dünyada, çeşitli üretim ve dolaşım birimlerini birbirine bağlayarak toplumsal üretimin bütünlüğünü sağlayabilecek yalnızca iki tür üretim ilişkisi vardır: meta üretimi (piyasa) ve planlama. Komünizm, kapitalizmin toplumsallaştırma biçimi olan piyasayı aşmak, planlamaya yaslanarak gelişmek zorundadır. Çünkü meta üretimi (piyasa) insanlar arasındaki ilişkilerin bilinçli biçimde düzenlenmesine olanak tanımaz. Çünkü meta üretimi (piyasa) toplumsal ihtiyaçların bilinçli bir öncelikler dizisine göre karşılanması için elverişli değildir. Çünkü meta üretimi (piyasa) doğası gereği üreticiler arasında eşitsizlikler yaratır yeniden ve yeniden. Çünkü meta üretimi üretim kararlarının özel biçimde verilmesine dayanır, dolayısıyla **özel mülkiyet** meta üretimine en uygun biçimdir. Çünkü meta üretimi hücrelerinde sermayenin oluşum dinamiğini, yani sınıflaşmanın itici güçlerini taşır. Komünizm ya üretimin planlaması temelinde olacaktır, ya da olmayacaktır.

Bu ana kadar söylenenler, planlamanın sosyalizm için **gerekliliğini** ortaya koyuyor. Ama planlamanın **olanaklı** olup olmadığı konusunda henüz hiçbir şey söylenmiş değil. Marksizm sosyalizmin temellerini kapitalist üretim tarzının gelişme dinamiklerinin bir ürünü olarak görür. Planlamanın olanaklılığını sağlayan da tam tamına kapitalizmin gelişmesinin belirli bir aşamasında ortaya çıkan özelliklerdir. Engels’in mükemmel biçimde özetlediği gibi⁹, kapitalizm, üretim birimlerinin ölçeklerini büyütür, hisse senetli şirketler aracılığıyla bireysel mülkiyeti aşarak, karteller vb. aracılığıyla birden fazla üretim birimini bir araya getirerek, devletin doğrudan doğruya üretime ve ekonomik yaşama el atmasına yol açarak, emeği ve üretimi giderek daha fazla toplumsallaştırmakta, toplumsal üretimin eşgüdümüne dayalı, bilinçli ve önceden verilmiş kararlara bağlı biçimde yürütülmesinin ön koşullarını oluşturmaktadır. Bütün bu gelişmeler “toplumsal üretimin sistematik, kesin biçimde örgütlenmesi”nin, yani “önceden belirlenmiş bir plan temelinde toplumsallaşmış üretim”in giderek meta üretiminin yerini almasının tarihsel basamaklarıdır.¹⁰ Kuşkusuz, kapitalizmin hâkimiyeti devam ettiği sürece bu genel toplumsallaşma meta üretiminin anarşisine ve sermayenin kârlılık mantığına tâbi adacıklarda sıkışıp

9 Özellikle *Anti-Dühring*’in 25. bölümünde ve *Bilimsel ve Ütopik Sosyalizm* adlı çalışmasında.

10 Frederick Engels, “Socialism: Utopian and Scientific”, *The Marx-Engels Reader*, der: Robert Tucker, 2. edisyon, WW Norton, New York, 1978, s. 715 ve 717.

kalacaktır. Yani üretim birimlerinin, sermaye birimlerinin, kısmen ulusal devletlerin bağrında gelişen planlama süreçleri, dünya piyasasının genel anarşisine tâbi olmaya devam edecektir. Ancak sermayenin sosyo-ekonomik hâkimiyetinin yıkılmasıyla da ki bu toplumsallaşma temelinde planlanmış bir ekonominin serpilip gelişmesinin önündeki engeller ortadan kaldırılacaktır.

Bu bizi Marksizmin piyasa ve planlama konusundaki konumu açısından son noktaya getiriyor. Madem, denecektir, planlanmış bir ekonominin önündeki engel esas olarak sermayenin hâkimiyeti, öyleyse neden bu hâkimiyetin ortadan kaldırılmış olduğu bürokratik işçi devletlerinde planlama “serpilip gelişmek” bir yana, bunalım içinde, giderek tasfiye ediliyor? Bu soruya somut bir cevap vermek için bir süre sabretmemiz gerekiyor – aşağıda bu soruna temel çizgileriyle değinilecek. Ama aşağıda verilecek cevabın teorik temelini burada atmamız gerekiyor. Klasik Marksizm komünizmin, sermayenin hâkimiyeti yıkılır yıkılmaz derhal ve bütünsel olarak kurulmasının mümkün olmadığı, bu kuruluşun uzun bir *geçiş dönemi* boyunca devam edecek bir sürecin ürünü olacağı noktasından yola çıkar. Komünist toplumun (ya da onun alt evresi olan sosyalizmin) kuruluşunun başka öğeleri gibi, planlama da akşamdan sabaha piyasanın yerini alamaz. Başka bir biçimde söylenirse, piyasa *ilga edilemez*, aynen devlet gibi sönmelenir, “uykuya yatar”, “ölür gider”. Üretim ve tüketim toplumsallaştığı *ölçüde* planlama piyasanın yerini alır, toplumun düzenleyici mekanizması haline gelir. Bu demektir ki, “serpilip gelişme” piyasanın derhal yok olması anlamına gelmez. Plan ve piyasa geçiş dönemi boyunca çelişik bir birliktelik içinde yeni toplumun iki düzenleyici ilkesi olarak varlıklarını sürdürecektir. Burada birliktelik kadar önemli olan unsur iki ilkenin *çelişik* karakteridir: planlama ilkesi ile değer yasası birbirine karşıt iki düzenleme biçimidir. Üretim alanındaki bu iki temel ilişki, birbirleriyle sürekli bir mücadele içindedir. Sosyalizme doğru ilerleyişin ana itici güçlerinden biri bu yüzden planlama ilişkisinin değer yasasına (piyasa mekanizmalarına) hâkimiyetinin gittikçe artmasıdır.¹¹

Bütün bunlar sosyalizmin piyasadan hiçbir biçimde yararlanamayacağı, onu kullanamayacağı anlamına gelmez. Üretici güçlerin gelişme düzeyi, sınıflar arasındaki (özellikle işçi sınıfı ile küçük burjuvazi arasındaki) ilişkiler, kapitalizmin ilga edildiği ülke(ler) ile dünya kapitalizminin görece ekonomik güçleri vb. etkenler, geçiş toplumunda piyasa kategorilerinin, hatta piyasanın işleyişinin yaygınlığı ve biçimleri açısından son derecede büyük önem taşır. Dolayısıyla, Marksizmin varılacak hedefe (komünist topluma) ilişkin önermelerinden, oraya giden yola (geçiş toplumuna) ilişkin mekanik, dolayimsız sonuçlara varmak mümkün değildir. Plan ile piyasanın oranı ve bileşme (eklemlenme) biçimleri, ele alınan geçiş toplumunun (toplumlarının) *somut* koşullarından bağımsız biçimde ve *statik* olarak belirlenemez. Her tarihsel duruma uygun oran ve bileşme biçimi farklı olacaktır.

Ama bu esneklik şu konularda Marksist teori açısından hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak bir kesinlikle el ele gitmek zorundadır: Birincisi, üretici güçler geliştiği *ölçüde* planlama daha olanaklı ve gerekli hale gelir. İkincisi, ancak plan piyasayı daha

11 Sosyalizme geçiş toplumunun karakterini bu açıdan ilk olarak Sol Muhalefet üyesi Yevgeni Preobrajenskiy 1926 tarihli Yeni Ekonomi başlıklı çalışmasında formüle etmiştir. Bk. *La nouvelle économique*, EDI, Paris, tarih yok.

güçlü biçimde kendine tâbi kıldığı ve meta üretiminin gittikçe daha fazla alanda sönmülenmesini sağladığı **ölçüde** toplum sosyalizme yaklaşıyor demektir. Dolayısıyla, üçüncüsü, piyasanın alanının genişlemesi ve plana tâbiliğinin gevşemesi her zaman geri bir adımdır. Geri adımlar (ricatlar) bazı tarihsel uğraklarda gerekli olabilir ama bu bunların geri adımlar olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Marksizmin planlama/piyasa ilişkisi konusundaki zengin tezlerine hakkını vermekten uzak olan bu tartışmayı dört tez halinde özetleyebiliriz: (1) Piyasa kapitalist üretim tarzının asli bir biçimidir, onun damgasını taşır. Ama tek başına alındığında kapitalizmin varlığının bir kanıtı değildir. (2) Sosyalizm piyasanın sönmülenmesi, yerini planlamanın alması temelinde kurulacaktır. (3) Planlamanın ön koşulları kapitalizmin kendi gelişme dinamiklerince yaratılmıştır, yaratılmaktadır. (4) Kapitalizmden sosyalizme geçiş toplumunda piyasa mekanizması ve piyasa kategorileri planlama ilkesiyle çelişik biçimde bir arada varolacak, toplum sosyalizme yaklaştığı ölçüde planlama piyasayı geriletecek ve nihayet ortadan kaldıracaktır.

2. Piyasa sosyalizmi nedir?

Piyasa sosyalizmi, sosyalizmin inşasında merkezi planlamanın temel rolünün eleştirisi ve piyasanın öneminin savunusunu üstlenen geniş bir düşünce okulu. Uzun bir tarihe sahip: Geçmiş ta 30’lu yıllara, bazı burjuva iktisatçıların (von Mises, von Hayek vb.) sosyalist planlamanın olanaksız olduğu ve iktisadi etkinliği sağlayamayacağı iddiaları karşısında, burjuva iktisadının etkinlik kavramlarından hareketle planlamanın, piyasanın mantığını taklit eden (simüle eden) bir mekanizma haline getirilmesini öneren Oskar Lange’ye kadar uzanıyor. Ama esas olarak 50’li yılların sonundan itibaren Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği’nde iktisatçılar arasında yeniden filizleniyor, 60’lı yıllarda Avrupa’nın bütün bürokratik işçi devletlerinde ortaya çıkan iktisadi reform eğilimlerine yol gösteren bir düşünce okulu haline geliyor.¹²

60’lı yılların piyasa sosyalizmini Lange’nin yalıtılmış açılımından ayıran, bu ikinci dalganın temsilcilerinin içinde yaşadıkları toplumlarda uygulanmakta olan bürokratik merkezi planlama deneyiminin pratik eleştirisinden yola çıkmaları. Bu, piyasa sosyalizmi ile iktisadi reform girişimleri arasında güçlü bir bağın kurulmuş olmasını da açıklıyor. Nihayet, 80’li yıllarda, piyasa sosyalizmi **Doğu’da ve Batı’da** büyük bir patlama gösteriyor. Bu patlamanın temel nedeni kuşkusuz Yugoslavya ve Macaristan’dan sonra Çin’in (1978) ve Sovyetler Birliği’nin de (1985) piyasaya büyük ağırlık tanıyan bir yöneliş içine girmiş olmaları. Ama Batı’da buna Keynesçi müdahale politikalarının bile ideolojik planda yenilgisinin ve yeni-liberalizmin yükselişinin damga vurduğu bir ideolojik iklimin eşlik ettiği unutulmamalı. Piyasa, bürokratik işçi devletlerinden önce, gelişmişlikle azgelişmişlikle bütün kapitalist ülkelerde yeniden ideolojik/kültürel söylemin merkezine yerleşmişti. Reagan ve Thatcher, Pinochet ve Özal, Gorbacov’dan önce iktidara gelmişlerdi.

Piyasa sosyalizminin teorik planda en ciddi temsilcileri Doğu Avrupa’dan çıkmıştır. Bunlar arasında (kendisi Polonyalı olan Lange’nin dışında), Polonya’dan Włod-

¹² 60’lı yıllardaki reform denemeleri ve bunlara eşlik eden ideolojik tartışmalar için bk. Korkut Boratav, Sosyalist Plânlamada Gelişmeler, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1973.

zimierz Brus, Macaristan'dan Janos Kornai, Çekoslovakya'dan Ota Šik sayılabilir.¹³

Sovyetler Birliği'nde ilk reform dalgası, teorik bakımdan yukarıdaki-
lerle karşılaştırılamayacak olan Yevsey G. Liberman'ın adıyla anılır.¹⁴

80'li yıllarda Macaristan, Polonya ve Sovyetler Birliği'nde adları sayılamayacak kadar çok sayıda iktisatçı piyasa sosyalizminin sözcülüğünü üstlenmiştir. Türkiye okuyucusunun tanıdığı adlar arasında Sovyetler Birliği'nden, Gorbacov'un danışmanı Aganbegyan ve "500 gün planı"nın mimarı Şatalin'i sayabiliriz. Batı'da ise piyasa sosyalizminin en yetkili sözcüsü 1983 tarihli *Gerçekleşebilir Sosyalizmin İktisadi* başlıklı kitabıyla İskoçya'dan Alec Nove'dir.¹⁵

Piyasa sosyalizminin 80'li yıllarda Batı'da da ne kadar hızla yayıldığı-
nın ve aydınlar arasında neredeyse bir *hegemonya* kurduğunun çok çarpıcı örneklerinden biri Sovyet ekonomisinin önde gelen uzmanlarından Michael Ellman'ın geçirdiği dönüşümde gözlenebilir. 70'li yıllardaki çalışmalarında¹⁶ kendi bakış açısından Sovyet deneyiminin eleştirisinin yanı sıra *olumlu* özelliklerine de dikkat çekmeye çalışan Ellman, son çalışmasında tümüyle piyasa sosyalistleriyle aynı doğrultu içine girmiş bulunuyor.¹⁷

13 Brus'un en önemli erken yapıtı *Sosyalist Ekonominin Genel İşleyiş Sorunları*, Polonya'da 1961 yılında yayınlanmıştır. Kitabın İngilizcesi 1972 yılında *The Market in a Socialist Economy* başlığıyla (Routledge and Kegan Paul, Londra), Fransızcası ise 1968 yılında aslına sadık biçimde *Problèmes généraux du fonctionnement de l'économie socialiste* (Maspero, Paris) adıyla yayınlanmıştır. Kornai'nin 1956 tarihli doktora çalışması *Ekonomik Yönetimde Aşırı-Merkezileşme* başlığını taşır ve Macaristan'da 1957 yılında yayınlanır. (İngilizcesi: *Overcentralization in Economic Administration*, Oxford University Press, Oxford, 1959). En etkili kitabı *Darlık Ekonomisi* başlığını taşır. (İngilizcesi: *The Economics of Shortage*, North Holland, Amsterdam, 1980.) Ota Šik, Dubçek yönetiminin ekonomik reformlarının mimarıdır. En önemli kitabı Çekoslovakya'da 1964 yılında *Sosyalist Meta İlişkilerinin Sorunları Üzerine* başlığıyla yayınlanmıştır. İngilizce'de yayınlanan düzeltilmiş versiyonun başlığı, *Plan and Market Under Socialism* (International Arts and Sciences Press, White Plains, New York, 1967) olarak konmuştur. Šik, 1990 yılı içinde İstanbul'da İktisatçı-lar Haftası'nda konuk konuşmacı olarak bulunmuştur.

14 Bk. *Economic Methods and the Effectiveness of Production* (Ekonomik Yöntemler ve Üretimin Etkinliği), International Arts and Sciences Press, White Plains, New York, 1971. (Kitabın Rusçası 1970 yılında yayınlanmıştır.)

15 *The Economics of Feasible Socialism*. George Allen and Unwin, Londra, 1983. Nove, Sovyet ekonomisinin ve iktisat tarihinin önde gelen uzmanlarından. En önemli yapıtları arasında şunlar sayılabilir: *An Economic History of the USSR* (SSCB'nin İktisadi Tarihi), Penguin, Harmondsworth, 1972 (ilk basımı 1969) ve *The Soviet Economic System* (Sovyet Ekonomik Sistemi), Allen and Unwin, Londra, 1986.

16 Bu çalışmalar *Collectivisation, Convergence and Capitalism* (Kolektifleştirme, Yakınsama ve Kapitalizm) başlığı altında toplu halde yayınlanmıştır (Academic Press, New York, 1984).

17 *Socialist Planning* (Sosyalist Planlama), 2. edisyon, Cambridge University Press, Cambridge, 1989. Bu noktada, Türkiye'de piyasa sosyalizminin savunucularının bu konuya ilişkin fikirlerini toplu biçimde sergiledikleri etraflı bir çalışmanın mevcut olmadığını belirtmek gerekiyor. "Yaşasın Piyasa!" türünden popüler kısa parçaların dışında, görebildiğim kadarıyla, bir tek Asaf Savaş Akat'ın *İktisadi Analiz* (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1979) başlıklı kitabı, Kornai'nin bazı kavramlarını da kullanarak piyasa sosyalizmine temel olabilecek teorik bir çerçeve çiziyor, ama bu konunun ayrıntılarına girmiyor. Piyasa sosyalizmi konusunda eleştirel bir tarama Tülay Arın'ın, *Onbirinci Tez*'in 10. sayısında yayınlanmış olan, "Sosyalizmde İktisadi Reform Mo-

Piyasa sosyalizminin adından sosyalizmin kuruluşunda piyasaya ağırlıklı bir rol atfettiğini çıkarmak kolay ama iş içeriğini belirli bir kesinlikle tanımlamaya geldiğinde sayısız tanımla karşılaşmak mümkün. Bunun çeşitli nedenleri var. Teorik olarak, piyasa sosyalizmi çerçevesinde farklı modeller öneriliyor. Brus’un “piyasa mekanizmasını içselleştirmiş merkezi planlı ekonomi”sinden Adam Smith’i ve Friedman’ı geride bırakan bir piyasa savunuculuğunu üstlenen Macar, Yugoslav ve Sovyet iktisatçılarına kadar uzanan geniş bir yelpazeye yayılıyor öneriler.¹⁸

Pratikte de, her ülkede ve her dönemde uygulanan reform paketlerinin kapsamı, piyasa ile planın bileşme biçimi, piyasa kategorilerinin önem derecesi vb. farklılaşıyor. Üstelik, sorunu içinden çıkılamayacak hale getiren bir de *asli neden* var. Yukarıda, klasik Marksizmin plan ve piyasa sorununa yaklaşımını ele alırken belirttiğim gibi, hiçbir geçiş toplumu piyasayı birdenbire ortadan kaldıramaz. Dolayısıyla, piyasa sosyalizminin eleştirdiği ve “komuta ekonomisi” ya da “idari-bürokratik sistem” adını taktığı “geleneksel” (bürokratik Stalinist) planlama sistemlerinde bile piyasanın önemlice bir rol oynadığı söylenebilir. (İşçi devletlerinin tarihinde, piyasanın rolünün *ihmal edilebilir* bir nicelik ve niteliğe düştüğü sadece iki dönemden söz edilebilir: 1918-21 arası Rusyası’nda “savaş komünizmi” ve 1929-34 arası dönemde Stalinist planlamanın aldığı aşırı merkeziyetçi biçim. Bunlar da kuralı doğrulayan *istisnai* durumlardır.) Öyleyse, piyasa sosyalizmini tanımlayan çizgi nereden geçecek? Bu soruya *statik* bir bakış açısından belirli cevaplar vermek mümkün. Örneğin üretim miktarı hedeflerinin merkezi olarak belirlenmesine dayanan (ve “emredici planlama” olarak bilinen) yöntemleri *tümüyle* reddeden ve üretim kararlarını piyasa göstergelerine göre hareket eden özerk işletmelere bırakmayı öneren yaklaşımları piyasa sosyalizmi olarak nitelemek anlamlı olabilir.¹⁹ Ya da (buna bağlı biçimde) sinai üretim araçlarının meta haline geldiği, yani üretim araçlarında ticaretin genelleştiği durumların piyasa sosyalizmi olarak nitelenmesi düşünülebilir. Ama statik kıstaslar kullanan tanımların fazla bir yararı yok. Çünkü değişik somut koşullar altında ve dönemlerde, görünüşte benzer modeller tümüyle karşıt gelişmelere işaret edebilir. 1920’li yılların NEP’i (“savaş komünizmi”nin çok özel koşulları bir kenara bırakılırsa) 1917 Rusyası’na göre üretimin toplumsallaştırılmasında fazlasıyla cesur bir aşama

delleri: Merkezi Planlamadan Özel Mülkiyete” başlıklı yazısında bulunabilir.

18 Yugoslavya’dan örnekler için bk. A. Nove, *The Soviet Economic System*, a.g.y., s. 311-313; Macaristan’dan örnekler için bk. J. Kornai, “The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes and Reality”, *Remaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe*, der. V. Nee/D.Stark, Stanford University Press. Stanford, 1989 içinde, s. 92-93. Sovyet örnekleri her gün gazetelerin sayfalarını dolduruyor, sayılmayacak kadar çok.

19 Piyasa sosyalizmi kavramını tanımlamakta en titiz çabayı gösteren yazarlardan biri olan Brus, çizgiyi biraz daha ötede çiziyor. Ona göre carî üretim kararlarını piyasaya bırakan, ama fiyatların saptanmasını ve uzun dönemli yatırım kararlarını merkezin yetkisine veren bir model (kendi “piyasa mekanizmasını içselleştirmiş merkezi plan” modeli) geleneksel merkezi plandan farklıdır ama piyasa sosyalizminin de berisindedir. Bk. “Evolution of the Communist Economic System: Scope and Limits”, *Remaking the Economic Institutions...*, a.g.y., s. 265. Lange modeli, fiyatların merkezi olarak belirlenmesine dayandığı için Brus’unkine, yatırım kararlarını piyasaya bıraktığı, merkezi otoriteye sadece faiz oranını bir araç olarak verdiği için piyasa sosyalizmine yakın. Geri kalan modeller piyasa sosyalizmi Brus’a göre.

bile sayılabilir. 1960'lı yılların Macar reformları ("Yeni Ekonomik Mekanizma") ya da perestroyka ise, üretimin ve mülkiyetin toplumsallaştırılmasında ciddi bir geriye gidiştir. İki durumun aynı statik kıstasla değerlendirilmesi bu yüzden yeterli olmayacaktır.

Piyasa sosyalizmi ancak onu savunanların tarihsel gelişme sürecine bakışları çerçevesinde, **dinamik** bir perspektifle tanımlandığında anlamlı bir kategori haline gelir. Bunun temel nedeni, piyasa sosyalizminin teorik olarak Marksizmin sosyalizme geçişte plan/piyasa ilişkisine ilişkin tezlerinin reddiyesi olması, pratik olarak da bürokratik işçi devletlerindeki merkezi planlama yöntemlerinden piyasaya doğru bir dönüşü hedeflemesidir. Piyasa sosyalizminin teorik rakibi piyasanın bir süreç içinde yerini planlamaya bırakması gerektiğini söyler. Pratikte ise piyasa sosyalizminin amacı boşlukta bir sistem yaratmak değildir, merkezi planlamanın yerini piyasaya terk etmesidir. Yani her iki durumda da piyasa sosyalizmi kendini dinamik **bir süreç içinde** tanımlamak zorundadır.

İşte bu dinamik bakış açısı bize piyasa sosyalizminin gerçek tanımını verir. Piyasa sosyalizmi, **üretici güçlerin gelişmesinin, ekonomik yapının karmaşıklaşmasının, ihtiyaçların çeşitlenmesinin belirli bir aşamasında, planlamanın gelişmenin önünde bir engel haline geldiği, bu engelin aşılmasının ancak planlamanın yerini piyasanın almasıyla mümkün olacağı** görüşünün ifadesidir. Bu tezin somut bir uzantısını da derhal formüle etmenin açıklık sağlamak bakımından yararı var: "Geleneksel planlama modeli", önce Sovyetler Birliği'nde, daha sonra da uygulandığı öteki ülkelerde, sanayileşmenin güçlü bir atılım yapmasına uygun bir yöntem olmuştur, ama modern koşullar altında, gelişkin bir ekonominin daha ileriye doğru yürümesi için uygun değildir. Bu iki tezi Gorbaçov'dan Alec Nove'ye, Sovyet ideologları Zaslavskaya ve Aganbegyan'dan Michael Ellman'a kadar birçok piyasa sosyalisti paylaşır.²⁰ Aslında bu tezler ilk kez 60'lı yılların tartışmaları içinde çeşitli reformcu Sovyet yazarlarınca ve 1961 tarihli kitabında Brus tarafından temellendirilmiştir.²¹

Bu biçimiyle tanımlandığında piyasa sosyalizminin, Marksizmin plan/piyasa ilişkisi üzerine söylediklerini **tam tersine** çevirdiği ortadadır. Bu da Marksistlerin 80'li yıllarda bu denli yayılmış olan bu düşünce okulunu ciddiye alarak bu tezle hesaplaşmaları için yeterli bir nedendir. Ama daha da önemlisi bugün Sovyetler Birliği ve öteki bürokratik işçi devletlerinin bir bölümünde bu düşüncenin iktidarda olmasıdır. O halde piyasa sosyalizminin iddialarını yakından incelemek zorundayız.

Bir düşünce okulu olarak piyasa sosyalizminin görüşlerinde belirli bir bütünsellik vardır. Bu görüşlerin en önemlilerini kısaca özetlemeye çalışalım. Her şeyin başında

20 Gorbaçov için bk. Sungur Savran, "Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?", *Onbirinci Tez*, 8, Haziran 1988, s. 58-60 ve 81-84; A. Nove, *The Soviet Economic System*, a.g.y., s. 3 ve *Feasible Socialism*, a.g.y., s. 106; Zaslavskaya için bk. David Lane, *Soviet Economy and Society*, Blackwell, Oxford, 1984, s. 74-75; Abel G. Aganbegian, *The Economic Challenge of Perestroika*, Indiana University Press, Bloomington, 1988, s. 21-23; M. Ellman, *Socialist Planning*, a.g.y., s. 11-13. Ayrıca Batı'da Marksist solda piyasa sosyalizmini savunan yazarlar da aynı görüşleri ileri sürerler: örnek olarak bk. Aleksei K. Zolotov, "Gorbachev's Glasnost: Thaw II", *Against the Current*, 10 (yeni dizi), Eylül-Ekim 1987.

21 Brus, *The Market*, a.g.y., s. 5-6; Sovyet yazarları için bk. Moshe Lewin, *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates*, Pluto Press, Londra, 1975, s. 192.

piyasa sosyalizminin merkezi planlamanın kusurlu, us dışı, işe yaramaz bir sistem olduğu yolundaki tezi gelir. Bu tezin iki temel kanıtı vardır. **Ampirik** kanıtlar iki türdür: var olan bürokratik işçi devletlerinin hemen hepsinde planlamanın ve genel olarak ekonominin ciddi bir bunalım içine düşmüş olması ve piyasa ekonomilerinin planlı ekonomiler karşısındaki üstün performansı. **Analitik** kanıtlar ise çok çeşitlidir. Biz ikincil sayılabilecek birçok eleştiriyi bir kenara bırakarak en önemlilerini piyasa sosyalizminin bakış açısından özetleyelim:²²

* **Pratik güçlükler:** Milyonlarca ürün çeşidinin üretilmekte olduğu çağdaş ekonomide bütün ekonominin bir merkezden yönetilmesi gerek bilgi akımı, gerekse hesaplamanın pratik sorunları dolayısıyla olanaksız değilse bile çok güçtür. Ayrıca, merkezi planlama otoritesinin plan hedefleri için kullandığı ölçüm birimleri sayısız sorun doğurur.

* **Tüketici sorunları:** Merkezi planlama tüketiciler açısından son derecede büyük sorunlar yaratır. Tüketicilerin çeşitli mallar arasında seçim yapma olanağını kısıtlar, talep edilen malların (özellikle gıda maddelerinin) yeteri kadar üretilmesini sağlamadığı için kuyruklar oluşmasına yol açar, piyasa mekanizması etkili olmadığı için işletmeler kaliteye hiç önem vermez, kalite sistemli olarak düşüktür, sistem niceliğe ağırlık verir.

* **Etkinlik sorunu:** Yatırımlar fiziksel miktarlar cinsinden planlandığı için, ayrıca fiyatlar kaynakların görece kıtlığını ifade etmediği için üretimde en etkin kaynak bileşiminin kullanılması olanaksızdır. Merkezi planlama israf doğurur.

* **Teknolojik gelişmenin yavaşlığı:** Rekabet yokluğu ve işletme yöneticilerinin risk alması için özendirici mekanizmaların var olmaması dolayısıyla teknolojik gelişmeyi sağlayacak hiçbir dürtü mevcut değildir.

* **Çalışma disiplini ve emek üretkenliği sorunu:** Tam istihdam koşullarında piyasanın yaptırımları uygulanmadığı için, ayrıca eşitlikçi yapı dolayısıyla maddi özendirciler (en kaba biçimiyle ifade edildiğinde ücret farklılaşması) ortaya çıkmadığı için çalışma disiplini zayıf, emek üretkenliği düşüktür.

Piyasa sosyalizmi, merkezi planlamayı bu temellerde mahkûm ederken piyasa mekanizmasının işlediği bir sistemde bu sorunların her birinin çözüleceğini, dolayısıyla bürokratik işçi devletlerinde (ve geleceğin bütün sosyalizmlerinde) piyasanın temel düzenleme mekanizması olarak kabul edilmesinin gerekli olduğunu savunur. Merkezi planlamaya dayanan ekonomilerin başka hiçbir şansı yoktur: ya durgunluk, ya piyasa. Gorbaçov’un geçtiğimiz Kasım ayı başında SSCB Yüksek Sovyeti’ne sunduğu planda ifade edildiği gibi, “başka alternatif yoktur”!²³ Burada, piyasa sosyalizminin mantığının özel bir yönüne dikkat çekmek gerekiyor. Var olan bürokratik planlama sistemlerinin tahlilinden hareketle genel olarak merkezi planlamayı mahkûm eden piyasa sosyalizmi, piyasayı çözüm olarak sunarken başka hiçbir alternatifin olanaklı olmadığını söylüyor. Bir an için piyasanın sosyalizme doğru gelişmekte olan bir

22 Bu eleştirilerin en sistematik sergilemesini *Feasible Socialism* kitabının ikinci bölümünde Alec Nove yapıyor. Ayrıca bk. J. Kornai, “The Soft Budget Constraint”, *Kyklos*, c. 39 (1), 1986; Brus, a.g.y., s. 7-8; Ellman, a.g.y., İkinci ve Üçüncü bölümler. Boratav, a.g.y., piyasa sosyalizmi yanlısı olmamakla birlikte bu sorunların bir bölümünün açık seçik bir özetini veriyor.

23 *New York Times* gazetesi (20 Ekim 1990) planın metninden bölümler yayınlamıştır.

toplum açısından uygun bir çözüm olduğunu **varsaysak bile**, yani önermenin ilk bölümü kanıtlanmış **olsa bile**, buradan başka hiçbir alternatifin olmadığını çıkarsamak mantıksal olarak doğru değildir. Sadece mantıksal olarak değil gerçekte de doğru olmadığını aşağıda göreceğiz.

Merkezi planlamanın eleştirisi ve piyasa alternatifinin savunusu piyasa sosyalizminin esas amacını karşılamaya yeter. Ama piyasanın **sosyalizm açısından** savunulması o kadar da kolay olmadığı için piyasa sosyalizmi, sosyalizm adına yapılabilecek birtakım eleştirileri karşılayabilmek amacıyla bazı **lojistik destek önermeleri** de geliştirmiştir. Bu önermeleri, karşılamaya çalıştıkları itirazlarla birlikte kısaca özetleyelim.

* **Tarafsızlık iddiası:** Marksizmden etkilenmiş bazı “dogmatikler”, piyasanın temel olarak kapitalist üretim tarzının ayırıcı bir yönü olduğunu, meta üretiminin gelişmesiyle birlikte sınıf farklılaşmasının artması tehlikesinin yükseleceğini vb. tekrarlayıp durabilirler. Piyasa sosyalistleri bu itirazlara cevaben, piyasanın “sınıfsal bakımdan tarafsız”, **teknik** bir araçlar dizisi olduğunu, hiçbir toplumsal yapının damgasını taşımadığını, sosyalizmin de piyasayı teknik bir araç olarak kullanabileceğini iddia ederler.²⁴

* **Piyasa/demokrasi ilişkisi:** Piyasa sosyalizmi, bürokratik işçi devletlerinde temel sorunlardan biri olan demokrasi sorununun da piyasaya dönüşle birlikte çözüme ulaşacağını savunur. Bu iddianın kanıtları olarak gelişmiş kapitalist ülkelerde siyasal demokrasinin İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde görece istikrarı, Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği’nde iktisadi reformlar ile demokratikleşme/liberalleşme hareketlerinin paralel biçimde gelişmesi (özellikle perestrojka/glasnost ilişkisi), piyasa düzenlemesinin işletmelere daha çok yetki vermekle işyeri demokrasisini (özyönetimi) olanaklı hale getireceği vb. argümanlar ileri sürülür. Demokrasiye ilişkin bu iddia, piyasanın kendisinin toplumsal yaşamın bilinçli ve demokratik bir denetimini olanaksız kılacak bir yapıya sahip olduğu itirazını karşılamayı hedefler.

* **Sosyal adalet iddiası:** Piyasa sosyalistlerinin en “iddialı iddiası”, piyasa yöntemlerine dönüşün bürokratik işçi devletlerinde sosyal adaletin gerçekleşmesini sağlayacağı tezidir. Bu konuda Sovyet ideologları başı çekerler. Ama bu tezi en iyi ifade eden Alec Nove olmuştur.²⁵ Nove’ye göre merkezi planlamanın **ayrılmaz** bir özelliği olan hiyerarşi, zorunlu bir biçimde, “kurumsallaşmış ayrıcalık” yaratır. (Yani Nove, merkezi planlamanın bürokratik bir nitelik taşımasını kaçınılmaz görmektedir.) İşte piyasa bu billurlaşmış ayrıcalıkların ortadan kaldırılması için de gereklidir. Piyasa sadece ekonomik olarak daha fazla üretimi ve daha fazla kâr edeni ödüllendireceği için, bürokratik bir yapıya dayanan bu ayrıcalıklar sistemini ortadan kaldıracaktır.

24 Örneğin Şmelyov ve Lisiçkin gibi Sovyet ideologlarının bu tür iddialarını David Mandel özetliyor: “Perestroika and the Working Class”, *Against the Current*, 20, Mayıs-Haziran 1989, s. 22, özellikle alıntılar.

25 *Feasible Socialism*, a.g.y., s. 78. Sovyet ideologları için bk. T. Zaslavskaya, “Social Justice and the Human Factor in Economic Development”, *Kommunist*, 1986, No. 13’ten yeniden basım: *Problems of Economics*, c. 30, No. 1, Mayıs 1987; S. Shatalin, “Social Development and Economic Growth”, *Kommunist*, 1986, No 14’ten yeniden basım: *Problems of Economics*’in aynı sayısı. (*Kommunist*, SBKP’nin teorik yayın organıdır.) Ayrıca Aganbegyan, a.g.y., s. 18-19.

Piyasa sosyalizmi taraftarlarının argümanları arasına daha popüler temalar da katmak mümkün. Örneğin Boris Yeltsin ya da Aganbegyan gibileri, “serbest” piyasaya geçişi savunurken New York’da ya da Viyana’da süpermarketlerin nasıl tıka basa mal dolu olduğunu dahi hevesle anlatıyorlar! Ama biz okuyucuyu daha fazla “tıka basa” doldurmaktan vazgeçerek piyasa sosyalizminin ciddi tezlerinin eleştirel bir incelemesine girişelim.

3. Planlamanın bunalımı mı, bürokrasinin bunalımı mı?

Piyasa sosyalizminin çeşitli yönetsel kurnazlıkları arasında (ötekilere yeri geldikçe değineceğim) biri çok ciddi bir karışıklık içeriyor. Piyasa sosyalistleri Stalinizmin biçimlendirdiği (ve ikincil değişikliklerle bir-iki ülke dışında ana çizgileriyle 80’li yıllara kadar süregiden) bürokratik planlama sistemini, genel olarak olanaklı bütün merkezi planlama sistemleriyle özdeşleştiriyorlar.²⁶ Bunun sonucu bürokratik planlamanın her kusurunun derhal ve otomatik biçimde genel olarak planlamanın eksi hanesine yazılması. Bu kuşkusuz piyasa sosyalizmine ideolojik bir avantaj sağlıyor – ama gerçeklerin de bir mistifikasyon perdesi arkasında bulanıklaşmasına yol açıyor. Dolayısıyla, piyasa sosyalizminin merkezi planlamaya yönelttiği eleştirileri teker teker ele alırken yönetsel açıdan çok dikkatli olmak zorundayız: Sözü edilen sorun, eğer gerçekten bir sorunsal, planlamanın doğasından mı kaynaklanır, yoksa varolan işçi devletlerinin bürokratik doğasının mı bir ürünüdür? Bunun önemi, sosyalist planlamaya yöneltilen genel reddiyenin haklılığının doğru biçimde değerlendirilmesiyle sınırlı değil; aynı zamanda, aşağıda göreceğimiz gibi, piyasa sosyalizminin ne derecede “anti-bürokratik”, ne derecede “anti-sosyalist” olduğunun anlaşılabilmesi bakımından da önem taşıyor.

Piyasa sosyalizminin planlamaya karşı argümanlarından birinin neredeyse bir “sağduyu eleştirisi” olduğunu biliyoruz: Madem “sosyalist” ülkelerde on yıllardır uygulanmakta olan merkezi planlama sistemi bunalım içindedir, madem bu sistemi eskiden beri savunan partiler bile artık piyasaya dönüşün bir gereklilik olduğunu “itiraf” etmektedir — öyleyse planlama pratikte iflas etmiştir, modern ekonominin yönetimi için geçersizliği kanıtlanmıştır.

Bu argümanın arı anlamda ampirik (istatistik) boyutlarını daha sonra ele almak üzere, şimdi sorunun temellerini kavramaya çalışalım. Bu biçimiyle, argümanın son derece kaba ve yüzeysel bir nitelik taşıdığı tartışma götürmez. Bir sistemin bunalımında ve başkalaşımında, sistemi oluşturan öğelerin karmaşık bileşiminin hangi yönünün belirleyici, hiç olmazsa etkileyici olduğunu araştırmadan sistemin **bütün**

26 Görebildiğim kadarıyla bunun tek istisnası Alec Nove. Sovyet tarihini ve Marksizmi iyi tanıyan Nove Stalinizmin klasik Marksizmden köklü bir kopuş içerdiğini bildiğinden Marx’ın görüşleri ile var olan planlama sistemini ayrı ele alıyor. Bu, kitabın (*Feasible Socialism*) yapısına bile yansıyor: birinci bölüm Marx’ın görüşlerine ayrılmış (ve Nove burada anlamlı biçimde sürekli olarak demokrasinin sınırları olması gerektiğini savunmak zorunda kalıyor!); ikinci bölüm ise Stalinist planlama sisteminin pratikte ortaya çıkan kusurlarını ele alıyor. Ama övgüye layık bu titiz ayırım çabası, Nove’nin de metinde söz edilen yönetsel hatadan kurtulmasına olanak sağlamıyor. Çünkü Nove bürokratik planlamanın sorunlarını tartışırken hiçbir zaman bu sorunların merkezi planlamanın özünden mi, bürokratik kabuğundan mı geldiği sorusunu sormuyor.

öğelerini bunalımdan sorumlu tutmak değil diyalektiğin, adını hak eden herhangi bir bilimsel yöntemin kabul edebileceği bir yaklaşım değildir. Öyleyse, “sosyalizmin bunalımı”nı bütünsel olarak tahlil etmek ve bu bunalımda planlamanın rolünü ortaya koymak zorundadır piyasa sosyalizmi. Bu tür ciddi bir çabaya ben rastlamış değilim.

Demek ki bu görevi bizim üstlenmemiz gerekiyor. Bu yazının sınırları içinde, bürokratik işçi devletlerinin bunalımını bütünsel olarak tahlil etmenin mümkün olmadığı açık. Daha önceki bazı yazılarımda bu tür bir tahlili *kısmi* biçimde yapmaya çalıştım.²⁷ Burada yalnızca bu bunalımın merkezi planlama ile *dolaysız* biçimde ilişkili yönleri üzerinde duracağım. Bu, bir yönüyle, piyasa sosyalizminin planlamayla ilgili öteki eleştirilerine ışık tutma bakımından da yararlı olacak.

Ulusal sınırlar

Piyasa sosyalizmi, incelediği planlama sistemleri sanki bir boşlukta hareket ediyormuş gibi davranır. En fazlasından okulun Nove ve Ellman gibi teorik olarak en gelişkin temsilcilerinden bazıları, “dış ticaret” üzerine bir özel bölüm yazarak dış dünyanın farkında olduklarını belli ederler. Ama bu bölümlerde de tipik olarak CO-MECON içi ticaret, ortak yatırım vb. ilişkiler incelenir. Yani, yine merkezi planlamanın hâkimiyetindeki alanın kendi *iç* ilişkileri. Piyasa sosyalizmi, kapitalizmin daha gelişkin ekonomisi ve teknolojisi temelinde hâkim olduğu bir dünya ekonomisi bağlamında merkezi planlamanın ne tür *özgül* sorunlarla karşılaşacağı sorusunu hiçbir zaman kendine sormaz. Oysa bu sorun var olan planlama uygulamalarının en temel sorunu olarak nitelenebilir.

Merkezi planlama sosyalizme geçişin unsurlarından biridir. Ne var ki, kapitalizmin kendisinin gerçek anlamıyla evrensel bir sistem haline geldiği 20. yüzyılda, hele hele İkinci Dünya Savaşı sonrası uzun genişleme dönemi boyunca sermayenin yaşadığı dev boyutlardaki uluslararasılaşma süreciyle birlikte 20. yüzyılın sonunda, sosyalizm ancak en ileri ülkeleri de kendi alanına çektiği takdirde geri dönülmez biçimde kurulabilir. İleri ülkelerde (yani ABD, Batı Avrupa ve Japonya’da) sermayenin hâkimiyeti ortadan kaldırılmadıkça, daha geri bir ekonomik temelden hareket eden ülkelerde sosyalizmin kuruluş süreci her zaman tek-yanlı, sarsıntılı, geri dönüşe açık bir nitelik taşıyacaktır. Burada ayrıntısına girmeden özetlediğim bu *temel* sorunun²⁸ belirleyici bir sonucu var: ***Bürokratik işçi devletlerinin bugün yaşadığı bunalımın temelinde, üretici güçlerin daha ileriye doğru gelişmesinin önüne ulusal sınırların engel olarak çıkması yatıyor.***

Bu önermenin piyasa sosyalizmi ile tartışma bağlamında taşıdığı önemi abartmak olanaklı değildir. Piyasa sosyalizminin (Nove’den Gorbacov’a) temel tezi hatırlansın: Bu teze göre merkezi planlama, üretici güçlerin ulaştığı gelişme düzeyinde (Sovyet ideologlarının sevdiği terimle) bir “fren mekanizması” haline gelmiştir.²⁹ Bu tez, Sovyet ekonomisinin (ve öteki geçiş ekonomilerinin) bir boşluk içinde hareket etti-

27 Özellikle bk. “Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?”, a.g.m., ve “Kapitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi?”, *Onbirinci Tez*, 10, Ağustos 1990.

28 Bu sorunun ayrıntılı bir incelemesi için bk. A.Ender, “Tek Ülkede Sosyalizm ‘Teori’si”, *Sınıf Bilinci*, 3, Aralık 1988.

29 Aganbegyan, a.g.y., s. 23. Ayrıca bk. 20 No.lu dipnotta verilen kaynaklar.

ği varsayımı üzerinde yükseliyor. Değeri, Mars gezegeninde sosyalist planlamanın mümkün olmadığını söylemekle sınırlıdır: Bu varsayım kaldırılır kaldırılmaz gerçek dünya ile karşı karşıya geliriz. Gerçek dünya ise ulusal sınırlar içinde yalıtılmış kapitalizm-sonrası ülkelerin dünyasıdır. Yani, piyasa sosyalizminin neredeyse bir “sağ-duyu” kanıtı gibi gösterdiği şey, aslında temelsiz bir varsayım üzerinde yükselen, dolayısıyla **bilimsel açıdan** kanıt değeri taşımayan bir argümandır.

Şimdi, yukarıda ileri sürmüş olduğumuz tezi açarak kapitalizmin hâkimiyetindeki bir dünyada merkezi planlamanın köklü sorunlarla, giderek tıkanıklıklarla karşılaşmasının neden kaçınılmaz olduğunu araştıralım. Sorunun çok-yönlülüğü dolayısıyla tartışmayı ana noktalar ile sınırlamak zorundayız. Bunları şöyle sıralayabiliriz: planlama kapasitesinin kısıtlanması; uluslararası alanda değer yasasının hâkimiyetinin planlama üzerindeki tahribatı; teknolojik atılımın sınırlanması. Bu etkenlere var olan işçi devletlerinin bürokratik karakterinin (başka etkilerinin yanı sıra) ulusal sınırlardan doğan sorunları yoğunlaştırmasını eklemek gerekiyor. Şimdi bunları teker teker ele alalım.

Planlama, tanımı gereği, üretimin ve tüketimin toplumsallaşmasının izin verdiği ölçüde, gelecekte yürütülecek üretim, bölüşüm ve tüketim faaliyetlerinin toplumun iradesi dışındaki etkenlerin rastgele etkisine bırakılmaması anlamına gelir.³⁰ Oysa, günümüz dünyasında hiçbir ekonomi mutlak bir kendine-yeterliliğe (otarşiye) sahip olamaz. Dolayısıyla ekonominin bütünsel akımları içinde dış dünyayla ilişkilerin belirlediği değişkenler de mevcuttur (ithalat, ihracat, teknoloji akımı, turizm, giderek borçlanma, sermaye akımları vb.). En milliyetçi Stalinist politika bile bu akımları sonsuza dek sınırlayamaz. Üstelik, bütün işçi devletlerinin (ve bugün nihayet Arnavutluk’un) deneyiminin gösterdiği gibi bu ilişkiler zaman içinde **artmak zorundadır**. Bir örnek vermek gerekirse, Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği’nin kapitalist ülkelerle dış ticareti ve teknoloji alışverişi **reformlardan çok önce**, 60’lı yıllardan itibaren hızla büyümüştür.

Öyleyse sonuç ikilidir: Birincisi, dünya ekonomisindeki değişikliklerin, denetlenmek bir yana, (kapitalizmin doğası gereği) planlamanın gereklerine uygun bir kesinlik derecesiyle öngörülmesi bile olanaklı olmadığına göre, ülkenin dünya ekonomisiyle bağlantılarının yoğunluğu ölçüsünde **planlama kapasitesi sınırlanır**; ikincisi, üretici güçlerin gelişmesine paralel olarak dünya ekonomisiyle ilişkiler giriftleşeceği için **sınırlılık artar**. Bu iki önermenin en çarpıcı örneği Polonya’nın 70’li yıllardaki deneyimidir. Burada ayrıntısına girilemeyecek nedenlerle, 70’li yılların başında Gierrek yönetimi altında dünya ekonomisiyle ilişkilerini yoğunlaştıran Polonya, 70’li yılların ortasında dünya kapitalizminin gelişme eğrisi tersine dönünce derin bir bunalım içine yuvarlanmıştır. Bu bunalımın, Polonya’nın planlamacılarının planlama olanağına sahip oldukları iç değişkenleri yanlış planlamalarından ya da planların kötü uygu-

30 Kuşkusuz, üretici güçlerin bugünkü gelişimi düzeyinde tüketimi bütünüyle planlamak olanaksızdır. Ama tüketim tümüyle bağımsız bir etken olmadığına, üretim ve bölüşümden büyük ölçüde etkilendiğine göre, bu olanaksızlığın planlamaya getireceği sınırlamalar her aşamada daha fazla geriletebilir. En önemlisi de, ayrıntılı tüketim seçişleri üzerinde planlama yapmak olanaklı olmasa bile, tüketimin temel bileşimi konusunda demokratik olarak belirlenmiş toplumsal öncelikler zemininde planlama yapmak olanaklı, hatta gereklidir. Bu soruna aşağıda döneceğim.

lanmasından kaynaklandığını ileri sürmek gülünç olurdu. Bu gülünçlüğü üstlenmeye de bugüne kadar (bildiğim kadarıyla) kimse cesaret edememiştir. Polonya'nın 70'li yılların sonunda başlayan bunalımı ancak dünya ekonomisiyle ilişkisi çerçevesinde, planlama kapasitesinin sınırları bağlamında kavranabilir.

Planlama kapasitesinin sınırlanmasının yanı sıra, uluslararası ilişkilerin planlanmış ekonomiye getirdiği ikinci bir sınır, uluslararası alanda değer yasasının hâkimiyetinin planın hedefleri, oranları, akımları üzerinde yaptığı tahribattır. Kısaca yeniden özetlersek, değer yasası, piyasada fiyatların iniş çıkışı temelinde, toplumsal kaynakların *parayla desteklenmiş* talebe uyum göstermesini sağlar. Planlamanın en önemli boyutlarından biri toplumsal kaynakların dağılımının parasal (efektif) talebe zincirlenmesinin önüne geçmek, toplumsal üretimi toplumsal olarak belirlenmiş bir ihtiyaçlar dizisine uygun bir kalıba sokmaktır. Yani planlama *kısmen* değer yasasına karşı bir mücadeleyi içerir.³¹ Ama kapitalist dünya ekonomisi içinde yer alan bir planlanmış ekonominin, dış ilişkileri dolayısıyla bu tür bir yönelişi tutarlı biçimde sürdürmesi çok ciddi engellerle karşılaşır. Daha karmaşık etkilere hiç girmeden, ekonominin ihracat yapabilmesi için değer yasasının belirlediği dünya fiyat kalıplarına bir ölçüde uyması gerektiğini belirtiyim. İhracat gerekliliği büyüdükçe bu basıncın da artacağı açıktır. Aslında daha genel olarak sermaye akımları, borçlanma, turizm, dış ticaret — kısacası kapitalist dünya ile gelişen bütün ekonomik ilişkiler, dünya piyasasının disiplinini ve önceliklerini planlı ekonominin kendine özgü disiplinini ve önceliklerinin önüne geçirme yönünde bir eğilim yaratır.³²

Ulusal sınırların planlanmış bir ekonominin başarılı işleyişine getirdiği üçüncü temel sınırlama teknolojik gelişme alanındadır. Üretici güçlerin, bilimin ve teknolojinin günümüzde ulaştığı aşamada, önemli teknolojik atılımlar gittikçe artan ölçüde uluslararası bir ölçekte mümkün olmaktadır. Yeni hammadde kaynaklarının dünyanın dört bir yanına dağılmış olması, temel araştırmada ve uygulamalı bilimlerde uluslararası etkileşim ve bilgi akışı, teknolojik gelişme ve yeniliklerin yığılmış karakteri dolayısıyla, dünya ekonomisinin bütünselliği içinde hareket eden ekonomilerin (ABD, Japonya, AT vb.) teknolojik alanda çok daha hızlı gelişmesi olanaklı hale gelmektedir. Kapitalizm ile çevrelenmiş bir işçi devleti kendisine karşı uygulanan ambargolar dolayısıyla bu uluslararası çevrimin dışında kalır. Stratejik ve ileri teknoloji ürünlerinin SSCB ve Doğu Avrupa ülkelerine ihracatını denetleyen COCOM adlı örgüt

31 Piyasa sosyalistleri arasında, Marksist bir kökenden geldikleri için, neoklasik burjuva iktisadının hayali dünyasında afyonlanmamış olan teorisyenler bu gerçeğin tümüyle farkındadır. Brus kitabının önemli bir bölümünü bu soruna ayırır. Amacı kendi önerdiği modelin, değer yasasına teslimiyet anlamına gelmeyeceğini kanıtlamaktır. Brus'un önerdiği pratik modelin gerçekçiliği ayrı bir tartışma konusu. Bk. *The Market...*, a.g.y., "Sosyalist Bir Ekonomide Değer Yasası" başlıklı dördüncü bölüm.

32 Bu gözlemi yapmak, ulusal sınırlar içinde yalıtılmış bir işçi devletinin dış dünyayla ilişki *kur-maması* ya da kurduğu ilişkileri kapitalist dünyadaki gelişmelerden tümüyle *bağımsız* politikalar temelinde sürdürmesi gerektiğini söylemek anlamına gelmiyor. Tam tersine bu ilişkilerin kaçınılmaz olduğunu söylüyorum. Dolayısıyla, bu tür bir durumdan *genel olarak* planlama hakkında sonuçlar çıkarmanın yanlış olduğunu ileri sürüyorum. Bu notun, kendi görüşlerini paylaşmayanları derhal otarşi düşkünlüğüyle, milliyetçilikle, bürokratizmle suçlamaya hazır piyasa sosyalistlerine yeterli bir hatırlatma olacağını umarım.

Batı’da 1950 yılından beri gayet faaldır, denetimi ancak son bir-iki yılda bir ölçüde gevşemiştir. Öte yandan, var olan işçi devletlerine hâkim olan bürokrasiler, “tek ülkede sosyalizm” programının gerektirdiği içe kapanma dolayısıyla, yönettikleri ülkeleri uluslararası bilgi ve teknoloji alışverişinden, nesnel koşulların dayattığından da daha ileri bir düzeyde yoksun bırakırlar. Teknoloji ile ilgili bu nokta konusundaki tartışmaya son verirken bir noktanın altını çizmek istiyorum: Burada söylenenler, bürokratik işçi devletlerinde teknolojik gelişmede son dönemde gözlenen durgunluğun *tek* nedeninin ulusal sınırlardan kaynaklandığı anlamına gelmiyor. İç mekanizmaların da bu gelişmede büyük etkisi var. Bu konuya aşağıda yeniden döneceğim.

Bürokrasi etkiyle birlikte, ulusal sınırların yarattığı engellerin sonuncusuna geliyoruz. Bu etken, *mutlak bir anlamda* bu ülkelerin bürokrasilerinin ve bu bürokrasilere yol gösteren milliyetçiliğin (“ulusal komünizm”) bir ürünüdür. Başka bir ifadeyle, merkezi planlamanın doğası ile *hiçbir* ilişkisi yoktur. İşaret etmek istediğim nokta, bugün dünyanın üçte birini kapsayan işçi devletleri arasında hiçbir ciddi *ekonomik bütünleşme* girişiminin yaşanmamış oluşudur. Bürokrasinin bu tür bir ekonomik bütünleşmeye darbe vuran politikasının çok sayıdaki örneğine girme olanağımız yok. Sadece en çarpıcı örnek olan COMECON’a kısaca bakalım. COMECON Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerinin (ayrıca Vietnam, Küba gibi üyeleri de vardır) ortak iktisadi örgütlenmesidir. Tarihi boyunca, çeşitli ülkelerin birbirlerine *en kötü kaliteli mallarını* sattığı dış ticaret ilişkilerinden başka pek az ekonomik işbirliği başarısı elde etmiştir.³³ Kruşçev döneminde, 1962 yılında Sovyetler Birliği’nin öteki ülkelere yaptığı birleşik planlama önerisi reddedilir. (COMECON içi bütünleşmenin önündeki en büyük engelin Sovyetler Birliği’nin öteki uluslar üzerinde —askeri işgallere kadar varan— hâkimiyeti olduğu göz önüne alınırsa, önerinin reddedilmesinin nedenlerini anlamak güç değildir.) 1971’de “sosyalist bütünleşme” yeniden gündeme gelir ve birtakım sınırlı ortak yatırım projeleri yapılır. Ama “sosyalist bütünleşme”nin başarıya ulaşması bir yana, 1971 yılından sonra COMECON içi ticaretin üye ülkelerin dış ticareti içindeki payı bile gerilemeye başlar!³⁴

Bu tablonun sonuçları birkaç noktada toplanabilir. Birincisi, geçmişte Stalinistlerin sık sık tekrarladıkları “sosyalist dünya piyasası” tam bir hayaldir; sermayenin birden fazla ülkede devrilmesi, sadece “tek ülkede sosyalizm” yerine “tek ülkede sosyalizmler” getirmiştir! İkincisi, emperyalist ülkelerin Avrupa’nın batısında hızlı bir bütünleşme yaşadıkları bir dönemde, kendilerine “komünist” ve “enternasyonalist” sıfatlarını yakıştırmakta hiçbir sakınca görmeyen önderlikler, ulusal sınırların ötesine geçme yolunda en ufak bir ciddi çaba bile göstermemişlerdir. Marksizmin enternasyonalizmine bu kadar aykırı bir uygulama güç bulunabilir! Üçüncüsü, COMECON üyesi ülkelerin bu tavrı, ulusal sınırların içinde hapsolmanın merkezi planlamaya getirdiği kısıtlamaların ve çelişkilerin, nesnel koşulların hiç de gerekli kılmadığı ölçüde yoğunlaşmasına yol açmıştır. Dördüncüsü, politik sonuçları bakımından en önemli

33 İşin daha acıklı yanı “sosyalist dünya”nın kendi iç ilişkilerinde dış ticaretin temeli olarak kapitalist dünya pazarının fiyatlarını almasıdır! (Fiyatlar bu temelden sapabilir ve sık sık sapmıştır. Önemli olan, ölçünün kapitalist dünyanın fiyat yapısı olmasıdır.) Bk. A. Nove, *Feasible Socialism*, a.g.y., s. 107-109.

34 Bu paragraftaki bilgiler Ellman, *Socialist Planning*, a.g.y. s. 277-283’ten derlenmiştir.

olanıdır: Bugün bile, Doğu Avrupa, Sovyetler Birliği, Çin Halk Cumhuriyeti ve öteki işçi devletleri arasında devrimci enternasyonalist önderliklerin yönetiminde (çünkü başka türlü hayaldir) bir tedrici ekonomik bütünleşme süreci başlatılabilse, bu merkezi planlamanın belki de onlarca yıl boyunca başlangıçtaki hayatietinden kat kat fazlasını kazanmasına, işçi devletlerinin hızlı bir ekonomik büyüme yaşamasına olanak sağlardı. Kuşkusuz, en gelişkin ülkelerde sermayenin hâkimiyeti sürdüğü ölçüde, bu yeni atılım da er geç sınırlarına ulaşmaya mahkûm olurdu. Ama bu, işçi devletlerine, Ekim devriminin önderlerinin sık sık sözünü ettikleri “soluk alma dönemi”ni yeniden kazandırır. Bu on yıllar boyunca, emperyalist ülkelerde kapitalizmin devrilmeyeceğine kesin gözüyle bakmak ise sosyalizmden pek az umudu olmak demek zaten.

“Planarşi”

Piyasa sosyalizminin teorisyenleri arasında, merkezi olarak planlanmış ekonomilerin bazı özelliklerini açıklama ve kavramlaştırma bakımından en önemli katkısı Macar iktisatçısı Kornai’nin yaptığı söylenebilir. Kornai, “gevşek bütçe tahdidi”, “iki düzeyli planlama”, “darlık ekonomisi”³⁵ türünden yeni kavramlaştırmalar aracılığıyla, teknik ayrıntılarına girmeden şöyle özetlenebilecek bulgulara ulaşmıştır: (1) Planlanmış ekonomilerde işletmeler ve öteki ekonomik birimler üzerinde (kâr-zarar durumunun kapitalist işletme üzerinde yaratacağı türden) bir mali disiplin yoktur. Kornai bu durumu “gevşek bütçe tahdidi” kavramı ile ifade eder. Bunun anlamı, zarar etmekte olan bir işletmenin bile ek fonların yardımıyla varlığını sürdürebileceğidir. (2) Bu ekonomilerde genel eğilim “sıkı planlama” (“taut planning”) yönündedir. Yani, kaynakların son damlasına kadar kullanılması, hiçbir atıl rezerv bırakılmaması yönünde bir eğilim vardır. (3) Bunun sonucu, ekonominin her alanında, ister tüketimde ister hammaddelerde ister ara mallarda, bir *darlık* olgusunun yaşanmasıdır. Hiçbir malın üretim miktarı ekonominin satın alma kapasitesine yetişemez. Başka biçimde ifade edildiğinde, ekonomide düzenli ve sürekli bir aşırı-talep basıncı vardır. (4) Bu aşırı-talep eğilimi, doğrudan doğruya bu ekonomilerde var olan aşırı-yatırım eğilimiyle bağlantılıdır. Başka yazarlar tarafından da kaydedilen bu olguya³⁶ Kornai Macar terminolojisini izleyerek *yatırım açlığı* adını verir.

Kornai’nin (ve başka araştırmacıların) saptadıkları bu *düzenli* eğilimlerin planlanmış ekonomilerin işleyişini kavramak bakımından çok değerli veriler olduğu tartışma götürmez. Ama bu düzenli eğilimleri saptamak yeterli değildir. Bu dört önerme arasındaki *iç bağıntıları* ortaya koymak, merkezi olarak planlanmış ekonomilerin işleyişine hâkim olan *yasaları* kavramak açısından mutlaka gereklidir. İşte Kornai (ve piyasa sosyalizminin öteki teorisyenleri) bu noktada tam bir teorik yoksulluk sergilerler.

En önemli örnek olan Kornai’dan başlayalım. Yazarın temel sorusu “gevşek bütçe tahdidi”ne (GBT) yol açan etkenlerin ne olduğudur. Buna verdiği cevabı

35 “Darlık” sözcüğü, iktisadın temel kavramlarından biri olan “kıtlık” (“scarcity”) kavramıyla Kornai’nin sözünü ettiği “shortage” kavramını ayırmak amacıyla bu sonuncunun karşılığı olarak kullanılıyor.

36 Örneğin Nove, Feasible Socialism, a.g.y., s. 91-92.

sivil toplumcuların keyif belirtileriyle karşılayacaklarını görür gibi oluyorum. Kornai’ye göre GBT iki sosyo-politik trendin bir bileşimidir: birincisi, “devletin iktisadi örgütlere karşı pederşahi (paternalist) rolü”; ikincisi, bürokratikleşmenin kendi kendini güçlendirme eğilimi.³⁷ Bu ikincisini derhal bir kenara bırakabiliriz: “Bürokratikleşmenin kendi kendini güçlendirme eğilimi” daha önceden bürokratikleşmeyi *varsayar*, türev bir etkidir, dolayısıyla sadece ilk etkeni sarmal biçimde güçlendirebilir. Bu yüzden, Kornai’nin esas cevabının “pederşahi bürokratik devlet” olduğu sonucuna varabiliriz.

İlk bakışta, var olan işçi devletlerini bürokratik olarak yozlaşmış olarak niteleyen biri için bu açıklamanın çekici gelebileceği düşünülebilir. Oysa ben Kornai’nin açıklamasının son derece *yüzeysel*, dolayısıyla yanıltıcı olduğunu düşünüyorum. Kornai’nin tahlili açıklaması gerekeni varsayıyor. Açıklayalım: Evet, devlet sürekli sübvansiyonlarla işletmelerin, zarar etseler bile, ayakta kalmalarını sağlamaktadır. Buna “pederşahi” bir davranış adını takmak Kornai’nin neoklasik ve liberal önyargılarını ortaya koymaktan (ve neoklasik iktisadın Darwinist mantığını sergilemekten: “tutunamayan batsın”) başka bir işe yaramaz. Esas soru şudur: **Bu** toplumun ve **bu** devletin hangi **sistemik** özellikleridir ki devletin böyle davranmasına yol açar? Bu sorunun cevabı Kornai’de yoktur.³⁸

İkinci bir örneğe bakalım. Michael Ellman, “yatırım açlığı”nı (planlanmış ekonomileri anlayabilmek için anahtar rolü taşıyan bu kavramı) açıklamaya giriştiğinde belirleyici etkenleri şöyle sıralıyor: kısmen “parti önderliğinin iddialı planları”, kısmen de “ortadan kaldırılması zor olan finansal disiplin eksikliği” (yani Kornai’nin GBT olarak andığı olgu).³⁹ Bu cevapların ilkinin sık bir idealist yöntemle yaslandığı (parti önderliği hırslı!), açıklaması gerektiği yerde sustuğu (neden bu hırs?) söylenmeli. İkincisi ise yine açıklaması gereken yere kadar gitmiyor: Finansal disiplin eksikliği yatırım açlığının nedeni olarak kabul edilse bile, bu disiplin eksikliği neyin sonucudur?⁴⁰ Ellman’ın açıklaması, yukarıda sözü edilen dört düzenli eğilim arasında bir *iç bağını* olduğuna işaret ediyor ama bunu sisteme hiçbir biçimde bağlayamıyor. Çünkü (aynen klasik ekonomi politik gibi) Kornai ve Ellman inceledikleri toplumun içinde nasıl üretim yapıldığını görebiliyorlar ama bu toplumun biçimlerinin (klasik ekonomi politikte değer ve sermaye, burada planlama) **kendilerini ve temellerini** araştırma konusu haline getiremiyorlar. Dolayısıyla, sorunu temelinden ele almak zorundayız.

Neoklasik ders kitaplarının birinci sayfasında yazdığı gibi, tarihin bu evresinde,

37 Bk. “The Soft Budget Constraint”, a.g.m., özellikle s. 24-26.

38 Kornai, bu soruya cevap vermeye en çok, bütünsel bir teorik açıklamaya kalkışmayıp, somut, neredeyse günlük bağlantılar kurmaya çalıştığında yaklaşır. Örneğin, başka bir yazısında “zarar etmekte olan firmaların hayatta tutulması için birçok toplumsal ve siyasal basınç vardır: örneğin, iş güvencesi ya da ithal ikamesi” derken. (Bk. “The Hungarian Reform Process”, a.g.m., s. 45.) Ama nihai soru yine açıkta kalır: Bu basınçlar kapitalizmde de olabilir – orada niye sistematik olarak aynı sonuçları doğurmaz? Bu sistemin hangi özellikleri bu sonuca yol açar?

39 *Socialist Planning*, a.g.y., s. 162 vd.

40 Ellman, hiç olmazsa kendi formülasyonunda finansal disiplin eksikliğinin “ortadan kaldırılmasının zor” olduğunu görerek bu zorluğun nedenlerini araştırmalıydı.

insanların ihtiyaçları sonsuz, bu ihtiyaçları karşılamak için gerekli kaynaklar kıttır. (Neoklasik iktisatçıların, kapitalizmin bir üretim tarzı olarak özgülüğünü perdelemek için kullandıkları bu noktayı, tam da gerekli olduğu anda unutmaları ne acı!) Toplumun bütün ihtiyaçlarını karşılamak mümkün olmadığına göre, bunları belirli bir yöntemle sıraya koymak ve kaynakları bu sıralamaya uygun olarak dağıtmak gerekir. Meta üretiminin toplumsal yeniden üretimin zorunlu biçimi haline geldiği bir toplumda bu sıralamayı değer akımları, ya da değerın soyut ve evrensel biçimi olan para yapar. Toplumun kaynakları, başta paranın en gelişkin biçimi, “hareket halinde değer” olan sermayenin *birikim açısından* ihtiyaçları olmak üzere, yatırım ve tüketim ihtiyaçlarını satın alma gücüne oranla bir düzene sokan paranın yönlendirmesine göre, değer yasası tarafından çeşitli kullanımlar arasında dağıtılır. Yani meta üretimi, başka yönlerinin yanı sıra, ihtiyaçların, soyut mübadele değerinin, paranın, satın alma gücünün despotizmi altında *cendereye* sokulmasının bir aracıdır.⁴¹

Meta üretiminin, piyasanın ve paranın sosyo-ekonomik yeniden üretim üzerindeki hâkimiyeti ortadan kalkar kalkmaz, bu cendere parçalanır ve insanların ihtiyaçları, tüketim malları, toplumsal ve belediye hizmetleri, kültürel olanaklar, doğal ve kentsel çevre koruması vb. sayısız biçim altında bir patlamayla kendini ortaya koyar. Artık ihtiyacın ifadesi sadece *parayla desteklenmiş* (efektif) talep değildir. Piyasa kategorilerinin geçerli olduğu alanlarda (örneğin bireysel tüketim mallarının hâlâ birer meta olarak işlem gördüğü piyasalarda) ifade biçimi hâlâ budur. Ama piyasa kategorilerinin dışına (kısmen ya da bütünüyle) taşmış olan alanlarda (eğitim, sağlık, konut, kültür, dinlenme vb. vb.) ve bütün ihtiyaçların karşılanmasının temeli olan çalışma alanında, ihtiyaçlar doğrudan doğruya politik kanallardan dile gelmek zorundadır. Bu ise ihtiyaçların dile getirilmesinin şiddete başvurularak bastırıldığı ender durumlar dışında, kolektif mülkiyet temelinde kaynakları büyük ölçüde kendisinde yoğunlaştırmış olan merkezi devletin sürekli bir *aşırı talep ve aşırı yatırım* basıncı altında kalması sonucunu doğurur. Yani, birincisi, *yatırım açlığı* piyasanın cenderesinden kurtulmuş bir ekonomide ihtiyaçların uğradığı sürekli patlamanın ürünüdür; ikincisi, *gevşek bütçe tahdidi*, piyasanın ve kârın hâkimiyetinin ortadan kaldırılmış olduğu bir işçi devletinde çalışmanın nefes almak kadar doğal bir hak haline gelmesi dolayısıyla işletmelerin iflasa (ve işçilerin sokağa) terk edilmesinin son derece zor olmasının bir sonucudur; üçüncüsü, devlet işletmelere ve her türden ekonomik birime bu yüzden sürekli olarak ek fonlarla destek olur — “pederşahi” olduğundan ya da “parti önderliğinin iddialılığı”ndan değil.

Bu kısa tahlil bize piyasa kategorilerinin dizgin altına alınmış olduğu, planlanmış bir ekonominin (gelecekte de her türlü sosyalist planlama deneyiminde karşımıza çıkacak olan) temel bir yasasını verir: Periyodik bir biçimde aşırı-üretim (eksik talep) bunalımları ile karşılaşan kapitalist ekonomiye karşıt olarak, *planlı bir geçiş ekonomisinde sürekli olarak bir aşırı-talep eğilimi var olacaktır*. Ancak bu eğilim, her türden planlı ekonomi için geçerli olsa bile, bürokratikleşmiş bir işçi devleti bağ-

41 “Kapitalist üretimde önemli olan, dolaysız biçimde kullanım değeri değil mübadele değeridir; özel olarak da, artı-değerin genişlemesidir.” (Marx, Theories of Surplus Value, Part I, s. 495.) Ya da: “Üretimin sınırları kapitalistin kârı tarafından çizilir; hiçbir biçimde üreticilerin ihtiyaçları tarafından değil.” (A.g.y., Part II, s. 523.)

lamında özgül sorunlar yaratır.

Planlama, tanımı gereği, ekonominin farklı boyutları arasında bir uyumu gerektirir. Kapitalist ekonominin baş belası olan sürekli dengesizlikler ve periyodik bunalımlar, bilinçli bir düzenleme niteliğiyle planlamanın ortadan kaldırılmasını **olanaklı** kıldığı sorunlardır. Ama meta üretiminin ihtiyaçlar üzerinde kurduğu disiplinin ortadan kalkmasının ürünü olan aşırı-talep eğilimi bu uyumu tehlikeye düşürür. Planlama, toplumsal kaynakların toplumsal olarak belirlenmiş bir öncelikler dizisine göre dağıtımını hedeflediğine göre, bu aşırı-talep eğiliminin basıncı altında, var olan kaynakların tatmin edebileceği (yatırım ve tüketim) ihtiyaçlarından fazlasının elde edilmeye çalışılması planlama açısından tam anlamıyla usdışı bir davranış biçimidir. Dolayısıyla, işçi demokrasisine dayanan bir **demokratik planlama** sistemi, ancak farklı öncelikler dizileri arasında bir seçişe olanak sağlayabilir. Ama bu farklı öncelikler temelinde hazırlanacak planlarda kaynaklarla üretim ve yatırım hedefleri arasında genel ve sektörel tutarlılığın sağlanması zorunludur. İşçi demokrasisi büyük kitlelere söz hakkı tanıyarak, çeşitli ihtiyaçların bütün çalışanların temsilcileri tarafından göz önüne alınmasının yolunu açarak, merkezde kararları oluşturan temsilcilerin denetimini kolaylaştırarak, alternatif plan taslakları üzerinde açık ve özgür bir tartışmayı olanaklı kılarak, saydam bilgi akışının önündeki engelleri temizleyerek vb. yöntemlerle, nihai planda kaynaklarla hedefler arasındaki gerçekçi dengenin bozulmasını önleyecek mekanizmalara sahip olacaktır. Elbette, kıtlık yerini bolluğa bırakana dek, yine sorunlar ve pürüzler olacaktır. Ama demokratik bir denetim mekanizması bu sorunların asgariye indirilmesini sağlayacaktır.

Bürokratik planlama ise bu tür dengesizliklerin denetim altına alınması için hiçbir **sistematik** mekanizmaya sahip değildir. Tersine, bürokratik sistemin özellikleri bu tür sorunları yoğunlaştırır. Bürokratik işçi devletlerinde, Marksist ya da burjuva bütün gözlemcilerin üzerinde birleştikleri gibi, planlama bir **pazarlık** mekanizmasının ürünüdür. Değişik düzeylerdeki bürokratik ajanlar (Gosplan, bakanlıklar, işletme birlikleri, işletmeler, parti kadroları, cumhuriyet yönetimleri, yerel yönetimler, sağlık, eğitim vb. kuruluşları) her planın hazırlanış sürecinde (bilgi saklama gibi yöntemlere de başvurarak) birbirlerinden mümkün olduğu kadar çok kaynak (ve üretim) miktarını koparmaya çalışırlar. Bu hileli pazarlık süreci birkaç sonuç doğurur: (1) Toplumun toplam kaynakları kesin biçimde saptanamaz; bu, alınacak bütün kararların **yaklaşık** olması sonucunu doğurur. Yalanın krallığında gerçek planlama olmaz. (2) İhtiyaçların ifadesi bu ihtiyaçları ifade eden bürokratik kliğin gücü tarafından çarpıtılır. Bunun en aşırı ifadesi, bürokratik kliklerin güç mücadelesinin **olmayan ihtiyaçlar** yaratarak, ek kaynaklara hâkim olma girişimidir. (3) Önceliklerin saptanması için demokratik ve kararı nihai olan bir merci (örneğin tam egemenliğe sahip bir işçi sovyetleri meclisi) olmadığı için öncelikler düzgün biçimde dizilemez. Yani, bürokratik planlamada kararlar piyasayı andırır biçimde **parçalanmıştır**; yeteri kadar **eşgüdüm** ya da **merkezleşme** sağlanamamıştır. Bütün bunların sonucu olarak, her durumda mümkün olandan daha yüksek düzeyde kaynak gerektiren miktarda talebe kaynak ayrılması planlanır. Bu etkenler de yeniden sorunlar doğurur. Örneğin, bilgi akışı yalan üzerine kurulu olduğu için darboğazlar doğar; bu darboğazlar yalan niyeti olmasa bile kaynakların gözlenmesini nesnel bir zorunluluk haline getirir vb. vb.

Kısacası, bürokratik planlama değişik bürokratik klikler arasında rekabetin **kaotik**

sonucu olarak biçimlenir. Planlama sürecini dengeli ve ussal bir kalıba sokmanın güçlüğüne bir eski Sovyet planıcısının, planlama sürecinin son aşamalarına ilişkin şu tasviri renkli biçimde ortaya koyuyor:

Bütün bakanlıklardan ve cumhuriyet planlama teşkilatlarından temsili heyetler Gosplan'ı kuşatırlar. Günler boyunca, bakanlar ve cumhuriyet planlama teşkilatı başkanları maiyetleriyle birlikte Gosplan'a gelir, argümanlar, diyagramlar, hesaplar ve tablolar aracılığıyla daha fazla kaynak elde etmeye çabalarlar. Gosplan bu tür durumlar için bir miktar kaynak ayırır, ama tabii bu miktar herkesi tatmin etmek için yetersizdir.⁴²

Bu özelliklerinden dolayı bürokratik planlama, toplumsal önceliklerin bilinçli bir biçimde sıralandırılması ve bu amaçla çeşitli üretim kesimleri arasında nesnel koşullara uygun bağıntıların kurulması anlamında sosyalist planlama kavramına ancak uzaktan akrabadır. Bu haliyle, bürokratik planlama, sosyalist planlamayla piyasanın anarşisi arasında **melez** bir konumda yer alır. Bu tip bir anarşiyi ilk kez kavramlaştıran 1924 tarihli bir çalışmada Bolşevik iktisatçı Kritsman olmuştur.⁴³ Kritsman'a göre piyasanın anarşisinin yanı sıra “bürokratik anarşi” olarak tanımlanabilecek bir başka anarşi türü daha vardır. İşte bugünün bürokratik planlamasında görülen anarşi bu türdendir. Bu tip planlama, gerçek sosyalist planlama ile piyasanın anarşisi arasında yer aldığı ve her ikisinin özelliklerini **özgün bir sentez** biçiminde birleştirdiği için **planarşi** olarak anılabilir.

Eğer bu tahlil doğruysa bu bölümü şu sonuçlarla bağlayabiliriz: (1) Aşırı-yatırım ve aşırı-talep eğilimi, mübadele değerinin kullanım değeri üzerindeki boyunduruğun kırıldığı, piyasanın ihtiyaçlar üzerindeki cenderesinin parçalandığı her durumda **bir eğilim olarak** ortaya çıkacaktır. Kendi içinde bu eğilim zararlı değil, hatta çeşitli yararları olan bir özelliktir: Kaynakların sürekli seferberliği, ulusal gelirin hep potansiyel düzeyine yakın olması, işsizliğin mevcut olmaması, ihtiyaçların (sıralanmasındaki sorunlar ne olursa olsun) azami düzeyde karşılanması — bütün bunlar hep planlı geçiş toplumunun bu dinamiğinin birer ürünüdür. (2) Bürokrasi planlama sürecini anarşik bir süreç haline dönüştürerek (planarşi) bu eğilimi bir dengesizlik unsuru haline getirir ve planlanmış ekonominin sayısız sorunla karşılaşmasına yol açar. (3) Marksist literatürde genellikle bürokrasinin “kötü yönetimi”, “beceriksizliği”, “israfı” gibi açıklamalarla geçiştirilen bütün işleyiş bozuklukları, gerçekte bu sistemik özelliğe, yani bürokratik planlamanın gerçekte planarşi olmasına bağlıdır. (4) Nihayet, son derece ironik biçimde, var olan bürokratik planlama deneyimlerinin sorunu, aşırı- merkezileşmiş olmaları **değil, yeterince merkezileşmiş olmamalarıdır**.⁴⁴ (5)

42 Aktaran: Ellman, *Socialist Planning*, a.g.y., s. 66.

43 A.y., s. 47-48.

44 Bu ekonomilerin aşırı-merkezileşmiş oldukları kuşkusuz başka bir anlamda doğrudur: Henüz üretici güçlerin gelişimi açısından toplumsallaşmamış olan üretim, hizmet ve dolaşım kesimlerinin (tamirat ve bakım, küçük dükkânlar vb.) kolektif mülkiyet altına alınması ve genel planın bir parçası haline getirilmesi anlamında. Yani genel planın kapsamı ekonomi çapında aşırı genişlemiştir, ama bu kapsam çerçevesinde kararların fiili merkezileşmesi yeterince gelişmemiştir.

Bütün bunların ışığında, piyasa sosyalizminin bürokratik planlamanın yarattığı sorunlardan genel olarak sosyalist planlamayı sorumlu tutması yanlıştır.

Bu alt bölümü genel bir toparlamayla bitirebiliriz. Eğer bürokratik planlama deneyimlerinin bunalımı bir yandan üretici güçlerin gelişiminin ulusal sınırlara çarpmasından, bir yandan da bürokratik planlamanın yarı-anarşik doğasından kaynaklanıyorsa, bu bunalıma tek çözümün (“başka alternatif yok”) piyasaya dönüş olduğu doğru değildir. (Piyasanın çözüm olup olmadığı daha sonraki bölümlerin konusu olacak. Burada bunu henüz sorgulamıyoruz.) Ulusal sınırların aşılması ve işçi demokrasisine yönelik bunalım için alternatif bir çözüm olabilir. Kısacası, piyasa sosyalizminin programına **alternatif bir program** vardır. Temel öğeleri de **enternasyonalizm ve sosyalist demokrasi**’dir.

